

АД ЧАСОЎ ПЕРШАБЫТНЫХ

1917

СЛЯДЫ ДАЛЁКАГА МІНУЛАГА

Пісьмовыя крыніцы асвятляюць гісторыю чалавецтва толькі за апошнія 5–6 тыс. гадоў, ды і то першапачатковыя пісьмовыя звесткі адносяцца выключна да раёнаў Міжземнамор'я, Міжрэчча, Кітая, Егіпта. Землі ўсходніх славян, да якіх адносяцца беларусы, украінцы і рускія, ды і ўвогуле ўсе славянскія землі, трапляюць у поле зроку гісторыкаў значна пазней: асобныя, сціплыя звесткі пачынаюцца з'яўляцца ў сярэдзіне 1 тыс. да н.э. Больш інфармацыі аб славянскіх землях пачынае трапляцца ў візантыйскіх аўтараў – з VI–VII ст., але гэта інфармацыя адносіцца ў асноўным да гісторыі паўднёвых славян.

Што ж тычыцца Пасожжа, то гэты раён, ды і то ўскосна, пачынае згадвацца на старонках пісьмовых крыніц толькі з канца IX ст. Пісьмовыя звесткі па гісторыі ўсходняй Беларусі, у тым ліку і Крычаўшчыны, значна папаўняюцца толькі з пачатку XVI ст., калі гэтыя землі апынуліся на літоўска-макоўскім памежжы. А што было раней, як мы можам даведацца аб падзеях, што адбываліся тут намнога раней, 2,5–1 тыс. гадоў таму? Для гэтага слу-

жыць навука археалогія. Кожнае пакаленне людзей пакідае пасля сябе начадкам пэўныя сляды ў выглядзе рэчаў побыту, твораў мастацтва, рэштак пабудоў, паселішчаў, пахавальных сляды мінулых тысячагоддзяў. І калі да іх прыходзяць археолагі, яны выяўляюць месцы паселішчаў, пахаванняў, і, вызначаючы час існавання археалагічных помнікаў, дапамагаюць нам уяўіць падзеі, што адбываліся ў мінулым.

Калі пачалося засяленне тэрыторыі Крычаўшчыны чалавекам? Адказ на гэтае пытанне вучоныя не могуць дакладна даць да сённяшняга часу. На тэрыторыі раёна пакуль невядомы археалагічныя помнікі эпохі палеаліту, хаця паблізу раёна выяўлены асобныя сляды знаходжання першабытнага чалавека. Так, знаходкі асобных крамянёвых рэчаў ва ўрочышчы Канчанскае Роў каля в. Клеявічы на Касцюкоўшчыне дазваляюць з пэўнай долей верагоднасці сцвярджаць, што пранінне людзей на Пасожжа адбылося ў эпоху мусцье – прыблізна 70–35 тыс. гадоў таму. Аднак многія даследчыкі не згодны з такой даціроўкай гэтих

знаходак, бо сярод іх няма прылад працы і адсутнічае культурны слой паселішча — так археолагі называюць слой, які адкладваецца пад час жыцця людзей. На іх думку, нельга выключаць таго, што гэтыя знаходкі адносяцца да больш позняга часу і звязаны з часовай стаянкай людзей, якія прыйходзілі сюды для збору крэменю. Вядомае месца на Пасожжы, дзе знайдзена прылада працы першабытнага чалавека — урочышча Каменная Гара на правым беразе р.Бесядзь каля вёскі Свяцілавічы Веткаўскага раёна, таксама размешчана недалёка ад Крычаўшчыны. Але і тут археолагі не знайшлі культурны слой, што сведчыла б аб больш-менш сталым праражванні тут людзей. Справа ў тым, што ў гісторыі Зямлі геолагі вылучаюць не менш чым 4 ледавіковыя эры, якія складаліся з этапаў наступання і адступання ледавікоў. У максімальную стадью свайго існавання ледавік заняў усю плошчу сучаснай Беларусі і нават прасунуўся па даліне Дняпра далёка на поўдзень. Эпоха прасоўвання ледавіка змянялася пацяпленнем, у выніку чаго з-пад ледавіка вызваліліся значныя плошчы. І так паўтаралася неаднаразова. На сваім шляху ледавікі знішчалі ўсё жывое, раўнавалі горы, засыпалі нізіны, рабкі, азёры, не-пазнавальна змянялі рэльеф і ландшафт. Безумоўна, што ледавікі знішчалі і паселішчы першабытнага чалавека з іх культурным слоем, калі такія існавалі.

А знаходкі асобных, выпадкова згубленых рэчаў першабытнага чалавека — вастраканечнікаў і скрэблau — дазваляюць даследчыкам лічыць, што пранікненне чалавека на землі Беларусі магло адбыцца каля 130 — 100 тыс. гадоў таму.

Пад час аднаго з прамежковых патяпленняў людзі праніклі на берагі Сажа і Прыпяці і заснавалі тут свае паселішчы. Найбольш старажытныя стаянкі першабытнага чалавека, вядомыя на тэрыторыі Беларусі, размяшчаліся каля в. Бердыж у Чачэрскім раёне на Сажы і каля в. Юравічы на Прыпяці, і жыщё на іх існавала каля 27—25 тыс. гадоў таму. Эпохай мусцье датуюцца палеалітычныя стаянкі каля в. Бетава Бранскага раёна на р. Дзясне. Як бачна, Бердыжская і Бетаўская стаянкі размешчаны адносна недалёка ад Крычаўшчыны і магчыма, што і яе землі ў той жа час паціху пачыналі засяляцца насельніцтвам Сажа і Дзясны.

Прыкладна 25—14 тыс. гадоў таму адбывалася апошнє пахаладанне, калі вялізныя масівы льда прасунуліся ў Паўночную Беларусь. Большая частка ўсяго Еўрапейскага кантынента была пакрыта лёдам.

18—17 тыс. гадоў таму ледавік дасягнуў сучаснай Оршы. Перад ім шырокай паласой прасціралася пустэча — зона вечнай мерзлоты з халодным арктычным кліматам, дзе тэмпература ў студзені дасягала 40 градусаў марозу, а ў ліпені — ўсяго 3—4 градусаў цяпла. Лясы амаль поўнасцю адсутнічалі, ландшафт нагадваў сённяшнюю лесатунду Цэнтральнай Якуціі. Безумоўна, у такіх суровых прыродных умовах не магло быць сталых паселішчаў чалавека. Ледавік быў галоўнай прычынай таго, што басейн Сажа даволі павольна асвойваўся чалавекам.

Каля 15 тыс. гадоў таму ледавік паступова адступаў на поўнач, месца тундры займалі лясы. Рэкі прынялі сучасны выгляд. Людзі пачалі прасоўвацца на поўнач, дзе асвойвалі тэрыторыі, што вызваліліся з-пад ледавіка. Стаянкі эпохі позняга палеаліту —

жыццё на іх адбывалася каля 17–15 тыс. гадоў таму – вядомы недалёка ад Крычаўшчыны – каля в. Елісеевічы і Юдзінава, на правым беразе р. Судасць на Браншчыне. Верагодна, у гэты час Пасожжа таксама актыўна асвойвалася людзьмі. Каля 12 тыс. гадоў таму ледавік канчаткова растаў. Пачалася пасляледавіковая эпоха.

Канец ледавіковага перыяду супаў з пачаткам мезаліту – другой археалагічнай эпохі ў гісторыі чалавечтва, пад час якой адбыліся значныя змены ў жыцці людзей, выкліканыя перш за ёсё зменамі прыродных умоў. Пацяпленне клімату, пашырэнне лясоў, фарміраванне сучаснай фауны прывяло да неабходнасці змянення форм гаспадарання, што перш за ёсё мела адносіны да палявання. На новых жывёл – лася, зайца, кабана, ваўка нельга было паляваць з дапамогай агню і загонаў.

Аб'екты палявання перамяшчаліся значна хутчэй за паляунічых і не заўжды статкам – патрэбна была новая зброя, з дапамогай якой можна было б паляваць. І людзі вынайшлі лук і стрэлы.

З іх вынаходніцтвам паляванне стала значна больш выніковым. Каб забіць жывёлу кап'ём пад час загоннага палявання, людзям неабходна было падыйсці блізка да жывёлы, а стралой можна было здалёку трапіць у звера. Лук і страла значна павялічылі колькасць відаў звяроў, на якіх палявалі людзі, адначасова адпала неабходнасць у калектыўным паляванні. У гэты ж час у чалавека з'явіўся надзеіны і добры памочнік – сабака, першая жывёла, якую ў лясной зоне прыручыў паляунічы.

Вынаходніцтва лука і стралы выклікала новае адкрыццё. На аснове лука

была створана лучковая дрэль, а на аснове стралы – свердзел. Шырокое распаўсюджанне атрымала тэхніка «высверлівання» агню з дрэва.

У эпоху мезаліту хутка развівалася ўкладышавая тэхніка вырабу прылад працы. Дзякуючы ёй, у выпадку паломкі іх можна было хутка адрамантаваць, замяніўшы зламаную частку – укладыш. Калі раней прылада працы выраблялася цалкам з крэменю, то зараз з крэменю рабілі толькі рабочую частку, якую устаўлялі, «укладвалі» ў драўляную, рагавую ці касцянную апраўку і ўмацоўвалі з дапамогаю смалы. У якасці ўкладыша выкарыстоўвалі невялікія крамянёвыя фрагменты – мікраліты (да 2 см) правільнай геаметрычнай формы. У выніку з'явіліся трывалыя і лёгкія прылады працы, для вырабу якіх ужо не трэба было шукаць буйныя крамянёвыя паклады. Мікралітычныя прылады працы дажылі да пачатку эпохі жалеза.

Яшчэ адно вельмі важнае дасягненне чалавека ў эпоху мезаліту – занятак рыбалоўствам, што было выкліканы вынаходніцтвам чаўна. Рыбалоўства стала адным з першых кроакаў да аселасці, бо нагляд за рознымі рыбалоўнымі прыладамі патрабаваў хоць часовай прывязкі да мясцовасці.

На тэрыторыі Крычаўскага раёна вядома некалькі стаянак эпохі мезаліту. Адна з іх размяшчалася на поўнач ад в. Лабковічы, каля ўпадзення р. Чорная Натапа ў р. Сож, дзе археолагамі знайдзены скрэблы, разцы, якія па тэхніцы апрацоўкі адпавядаюць мезалітычнаму часу.

На мяжы VI–V тыс. да н.э. адбыўся пераход ад мезаліту да неаліту – новага каменнага веку. Яго аддзяляюць ад эпохі мезаліту таму, што ў гэты час адбываюцца значныя перамены ў

развіцці першабытнай тэхнікі апрацоўкі каменя. Акрамя крэмю, людзі пачалі выкарыстоўваць больш мяккія пароды камянёў, якія патрабавалі іншых тэхналагічных прыёмаў апрацоўкі – шліфавання, свідравання. Пашырэнне атрымалі рубячыя прылады працы – цёслы, далоты, сякеры. Апошнія, пры неабходнасці, маглі выкарыстоўвацца і як зброя. Эксперыменты, праведзеныя С. А. Сямёновым, паказалі, што на выраб адной шліфаванай сякеры з мяккага каменя – сланца, якім можна было ссекчы дрэва, патрэбна было 2,5 – 3 гадзіны.

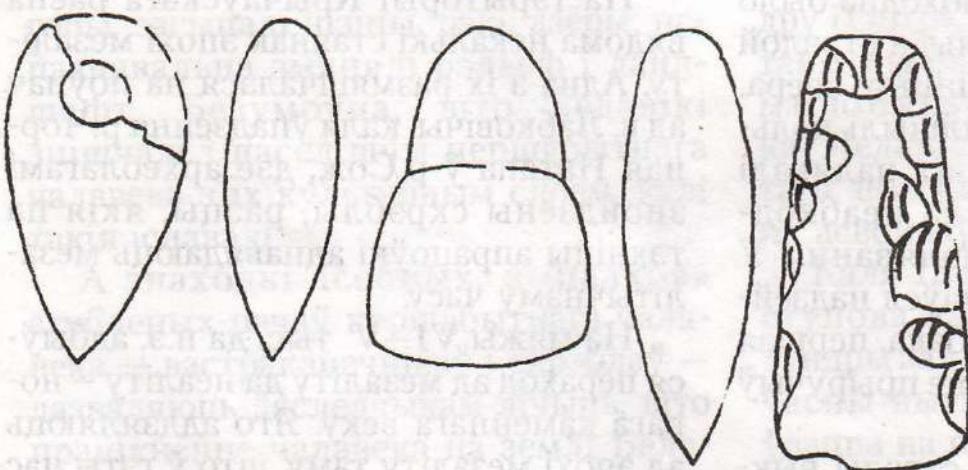
Эпоха неаліту ў гісторыі чалавецтва вылучаеца яшчэ адным адкрыццём, якое ўнесла важныя перамены ў жыццё першабытнага грамадства. Людзі стварылі кераміку. Заўважыўшы, што гліна мае ўнікальную ўласцівасць не прапускаць ваду пасля аблівання, яны пачалі ляпіць з яе разнастайны посуд.

Найбольш старажытная кераміка ва Усходняй Еўропе датуецца канцом V тыс. да н.э. Самы ранні посуд істотна адрозніваецца ад сучаснага. Так, першапачаткова гаршкі мелі не плоскае дно, як у сённяшніх пасудзін, а круглае ці конусападобнае, завостранае, што было абумоўлена, верагодна,

адсутнасцю спецыяльных прыстасаванняў для алагрэву і гатавання ежы – печаў. Вастрядонны посуд быў зручней ставіць на вогнішча, замацаваўшы яго паміж камянёў.

Зараз ганчары выцягваюць гаршчок альбо місу з аднаго кавалка гліны. Аднак такая тэхніка вырабу посуду з'явілася не адразу. Першапачаткова з гліны выцягваліся жгуты, якія пасля размінання ператвараліся ў стужкі. Яны накладваліся адна на другую па спіралі, і такім чынам вылеплівалася начынне. Сцены посуду былі даволі тоўстымі – да 1,5 см, упрыгожваліся арнаментам па ўсёй паверхні з аднаго, двух радоў ямак, выкананых круглым стрыжнем альбо водціскамі дробназубчастага грабянца.

Яшчэ адным важным вынаходніцтвам эпохі неаліту быў пачатак вытворчасці тканіны. Аб гэтым можна меркаваць па адбітках тканіны на гаршках. Таксама даволі часта сустракаюцца ў археалагічных помніках і гліняныя праселкі, якія выкарыстоўвалі ў якасці махавіка для надання раўнамернага хараクтара кручэнню верацяна. Валакно для ткацтва атрымлівалі з крапівы і канапель. Пазней людзі наўчыліся рабіць прадзіва і тканіны з воўны.

Каменныя прылады працы, якія знайдзены на тэрыторыі Крычаўскага раёна.

Абследаванні, праведзеныя на тэрыторыі раёна, дазволілі выявіць больш за 20 помнікаў эпохі неаліту, якія адносяцца да верхнедняпроўскай археалагічнай культуры, што займала басейн верхняга Дняпра і яго прытокаў. Яны яшчэ чакаюць свайго даследчыка. Адно з вялікіх неалітычных паселішчаў існавала на дзюне ў пойме Сажа, насупраць мікрараёна «Сож». Матэрыйялы эпохі неаліту выяўлены ва ўрочышчы Закоты каля в. Каменка, в. Паклады, пас. Крычаўскі, ва ўрочышчы Барок каля в. Лабковічы.

На пачатку II тыс. да н.э. на тэрыторыю Усходняй Беларусі з захаду прыйшлі новыя плямёны, якія археалагі вылучылі ў асобную археалагічную культуру — сярэднедняпроўскую. Гэта былі прадстаўнікі даволі шырокага кола культур шнуравой керамікі і баявых сякер, якія ахоплівалі аблішы ад Швецыі на поўначы і да Карпат на поўдні, ад Рэйна на заходзе і да Прыуралля на ўсходзе. Большая частка даследчыкаў звязвае гэтыя плямёны з індаеўрапейцамі — продкамі славян, балтаў, германцаў.

З прыходам гэтага насельніцтва на Пасожжы пачаўся бронзавы век. У той час людзі зрабілі вялікае адкрыццё — навучыліся з руды выплаўляць волава і медзь, сплаўляць іх у бронзу і рабіць з яе прылады працы і ўпрыгожанні. Чалавек рабіў першыя крокі ў металургіі.

Аддаленасць Пасожжа і ўсёй Беларусі ад цэнтраў металургіі абумовіла панаванне тут на працягу ўсёй эпохі каменных прылад працы. Але ў гэты час апрацоўка крэменю дасягнула свайго росквіту. Старожытныя майстры навучыліся рабіць рэтуш — завастралі краі нажоў, кінжалаў, наканечнікаў стрэл. Адкрыццём стала і свідран-

ванне ў каменных сякерах адтулін для насаджвання іх на дзяржанне. У бронзавым веку адбылося яшчэ адно вынаходніцтва. Людзі пачалі вырабляць гліняны посуд новага тыпу. У адрозненні ад вастродоннага посуду эпохі неаліту з'явіўся пласкадонны посуд, што сведчыць аб наступным: ежу пачалі рыхтаваць не на вогнішчы, а на агнішчы.

На жаль, помнікі эпохі бронзы на Крычаўшчыне пакуль не вывучаліся. Сякеры гэтага часу знайдзены каля в. Лабковічы і Каменка. Асобныя фрагменты керамікі, упрыгожанай арнаментам, харектэрным для сярэднедняпроўскай культуры, знайдзены пад час раскопак на Гарадцы ў Крычаве, што сведчыць аб існаванні тут паселішча бронзавага веку.

Якое ж насельніцтва жыло тут раней, на якой мове яно размаўляла, з кім контактовалі і з кім сутыкнуліся прышэльцы? Зараз лінгвісты ўсё больш схіляюцца да думкі, што Усходняя Беларусь у тых далёкіх часах была контактнай зонай, дзе сутыкаліся перыферыі розных арэалаў фіна-вугорскіх (продкаў фінаў, эстонцаў, венграў), індаіранскіх і балцкіх (продкаў літоўцаў, латышоў) племянных груповак. Гэта гаворыць аб тым, што тут не было аднароднага насельніцтва, а існавалі паселішчы кожнага з указаных этнасаў.

Аб гэтым, на думку лінгвістаў, дазваляе сцвярджаць аналіз тапанімікі і гідранімікі (назваў населеных пунктаў, рэк і вадаёмаў). Так, аб іранска-вугра-фінскім сімбіёзе на гэтих землях сведчыць гідронім Іпуць. У складзе гэтай назвы лінгвісты вылучаюць старожытны іранскі кампанент «вада». Назву р. Жадунькі прапануюць шукаць у фіна-вугорскіх мовах і звязва-

юць яе з геаграфічным тэрмінам народа комі – «жуед», «жуод», што азначае «нізіна ў лесе».

Не знайдзена пакуль дастатковых аргументаў на карысць змешанага паходжання назвы р. Сож у сувязі з існаваннем контактнай зоны. Спрабы раслумачыць яе паходжанне абмяжоўваюцца асобнымі – «балцкай», «фінскай», «славянскай», «інда-іранскай» – гіпотэзамі.

У «фінскай» версіі супастаўляюць назну р. Сож з фінскім словам *susi*, эстонскім *suzi* – «воўк», што быццам бы пацвярджаецца наяўнасцю ў басейне Сажа «воўчага» гідроніма – р. Воўчас.

У «балцкай» версіі назва р. Сож мае той жа корань, што і прускае слова *suqe* – даждж. Згодна з «інда-іранскай» гіпотэзай, назну р. Сож разглядаюць у адным радку з такім «воднымі» назвамі як Судасць, Суджа, Судка, Судземка, якім знаходзяць аналогію ў старжытнаіндыйскай мове – «сунджати» – чисты. Паводле «славянскай» версіі Сож – гэта рака, якая мае сухія берагі, водмелі, пясчаныя наносы.

У першай палове I-га тыс. да н.э. практична адначасова ў розных рэгіёнах, ад Егіпту да Кітая, людзі пазнаёміліся з жалезам. Не абмінула гэтая падзея і Пасожжа, багатае на мясцовыя радовішчы балотнай і лугавой руды. Лясы давалі паліва для выплаўкі жалеза – драўняны вугаль. Жалеза выплаўлялі ў сырадутных горнах, якія работілі з камянёў, абмазаных глінай. У адтуліну печы ўстаўлялі трубы, па якіх падавалася ў горан сырое паветра (адсюль і назва спосабу выплаўлення – сырадутны) для павелічэння тэмпературы.

Горан засыпаўся слаямі вугалю і руды. Падаваемае па трубах паветра дазваляла павялічыць тэмпературу да

900 градусаў. У выніку выгарання кіслароду з руды выдзяляліся цестападобныя часціны жалеза, якія асядалі на дно горна ў выглядзе порыстага жалеза – крыцы. Потым крыцу некалькі разоў пракоўвалі, каб атрымаць неабходную загатоўку.

Асваенне працэсу выплаўкі жалеза азначала пераварот у гісторыі чалавечства. У адрозненне ад волава і медзі, жалеза было больш распаўсюджаным металам, вырабы з яго – больш трывалымі, што значна павысіла сілы і магчымасці чалавека перад прыродай. Бронзавыя вырабы даволі хутка саступілі месца жалезнам. Жалезная сякера і саха з жалезнам наканечнікам давалі магчымасць значна павялічыць плошчу апрацоўваемай зямлі, дзякуючы чаму земляробства і жывёлагадоўля вылучыліся ў вядучыя галіны гаспадаркі. Паляванне, збіральніцтва, рыбалоўства пачыналі існаваць ужо ў якасці дапаможных промыслаў.

У сярэдзіне I тыс. да н.э. землі Крычаўшчыны насялілі днепра-дзвінскія плямёны (назву атрымалі ад міжрэчча Заходній Дзвіны і Дняпра, дзе былі ўпершыню выяўлены падобныя старожытнасці).

На думку сучасных даследчыкаў, днепра-дзвінскія плямёны згадваюцца бацькамі гісторыі Герадотам пад назвой андрафагаў. Ён адносіць іх да адных з самых дзікіх плямёнаў. Па яго звестках, з усіх народаў андрафагі маюць найбольш дзікія норавы; яны не ведаюць ні суда, ні закону. Згодна паведамлення Герадота, яны качэўнікі. Вопратка іх падобна на скіфскую, але Герадот адзначае, што ў іх іншая мова, а таксама тое, што андрафагі – адзінае племя, сярод якога быў распаўсюджаны канібалізм (людаедства).

Што яшчэ цікавага паведамляе нам

Герадот аб андрафагах і як увогуле яны трапілі ў поле зроку античнага гісторыка? Справа ў тым, што яго вельмі цікавілі падзеі, звязаныя з паходам персідскага цара Дарыя на скіфаў у 512 годзе да н.э. Герадот сам прайшоў шляхам Дарыя, апісваючы новыя землі, народы, што іх насялялі, і збіраў звесткі аб падзеях скіфскага паходу. Безумоўна, землі, далёкія ад Понта Эўксінскага (так старажытныя грэкі называлі Чорнае мора), ён сам убачыць не змог, а карыстаўся апавяданнямі аб іх. Андрафагі звярнулі на сябе ўвагу Герадота таму, што яны ў 512 г. да н.э. адмовілі ў дапамозе скіфам, якія змагаліся з персідскім царом Дарыем.

Археалагічныя помнікі днепрадзвінскай культуры, якая была распаўсюджана з VI ст. да н.э., сутракаюцца ў розных канцах раёна. Гэта гарадзішча каля в. Ягораўка на беразе р. Асцёр, гарадзішча ў в. Сетнае. Ды і на Гарадцы ў Крычаве самыя ніжнія напластаванні адносяцца да гэтага часу.

Знаёмства чалавека з жалезам спрыяла распаўсюджванню падсечнавагнявога земляробства. Жалезнай сякерай было лягчэй ссекчы лес, які, пасля таго як падсыхаў, падпальваўся. Такім чынам глеба ўгнойвалася і на ёй сеялі 2 – 3 гады. Пасля таго, як урадлівасць глебы падала, поле пакідалі, і рыхтаваўся да пасеву новы кавалак лесу.

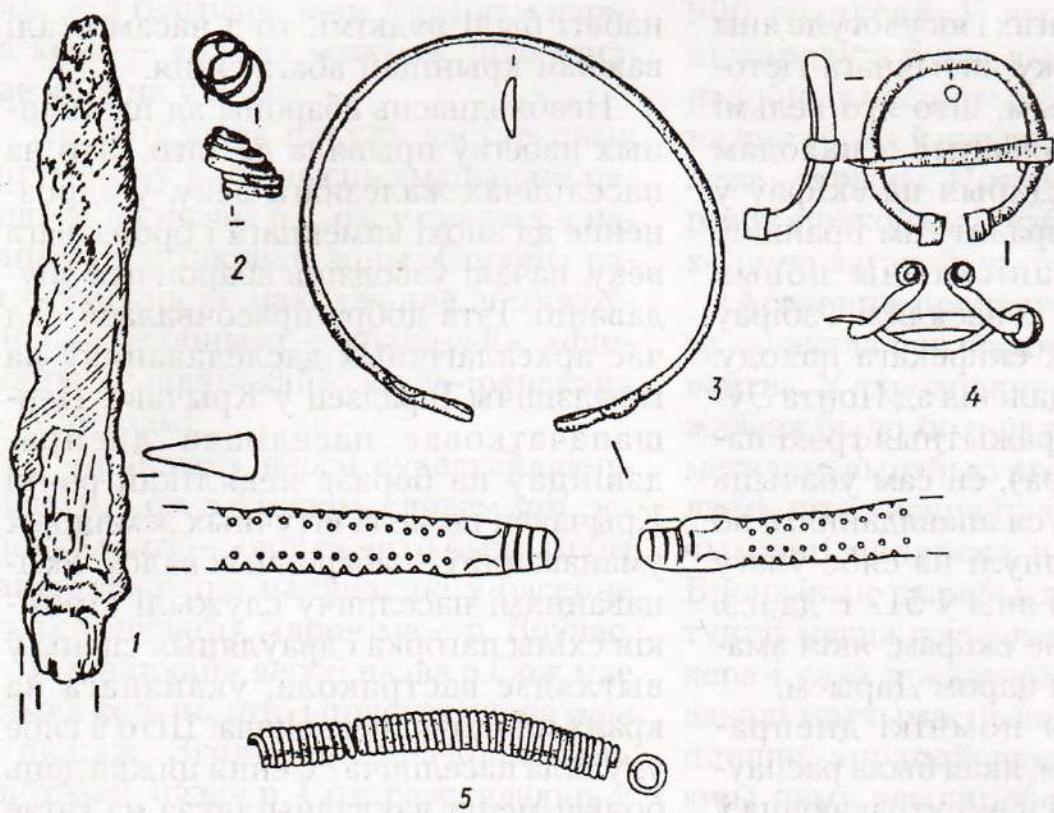
Акрамя змяненняў у гаспадарчым жыцці, асваенне жалеза прывяло да змяненняў у грамадскіх адносінах. З'яўленне лішкаў прадуктаў пачало прыводзіць да дыферэнцыяцыі як сярод абшчыннікаў, так і сярод розных родаў і плямёнаў. Магчымасць хуткага алагачэння за кошт іншых людзей прывяла да рэгулярных набегаў з мэтаю рабункаў. І калі першапачаткова

набегі былі рэдкімі, то з часам сталі важнай крыніцай алагачэння.

Неабходнасць абароны ад пастаянных набегаў прывяла да таго, што на паселішчах жалезнага веку, у адрозненні ад эпохі каменнага і бронзавага веку, пачалі ўзводзіць абарончыя збудаванні. Гэта добра прасочвалася пад час археалагічных даследаванняў на гарадзішчы Гарадзец у Крычаве. Першапачатковое паселішча днепрадзвінцаў на беразе невялікай рэчкі Крычавец не мела штучных земляных умацаванняў – абарончых валоў. Умацаваннямі паселішчу служылі стромкія схілы пагорка і драўляныя сцены ў выглядзе вастракола, укананага па краях пляцоўкі паселішча. Што з сябе ўяўляла паселішча? Сёння цяжка даць больш-менш дакладны адказ на гэтае пытанне, бо рэчка амаль цалкам знішчыла гарадзішча. Мяркуючы па тым, што ў Крычаве яна працякае па глыбокай і вузкай даліне, хутчэй за ўсё гэта было невялікае гарадзішча, памерам прыкладна 50 м у дыяметры, на якім праژывала радавая абшчына з 50–60 чалавек.

З-за таго, што гарадзішча мела невялікія памеры, яго жыхары, дзеля таго каб захаваць зручную плошчу, прыдатную для ўзвядзення жылля, насыпалі вал з вонкавага боку пляцоўкі гарадзішча і такім чынам захавалі памеры пляцоўкі. Першапачатковы вал быў невялікім. У вышыню ён дасягаў 1 м, пры шырыні ў аснове каля 4 м.

На мяжы II–III ст. на землі Крычаўшчыны прыйшло новае насельніцтва. Гэта прадстаўнікі сярэдняга слою Тушамлінскай культуры (назву атрымала ад гарадзішча каля в. Тушамля на Смаленшчыне, дзе ўпершыню была выяўлена гэтая культура), якія засяялялі значныя прасторы Верхняга Пад-

Знаходкі на тэрыторыі Крычаўскага раёна.

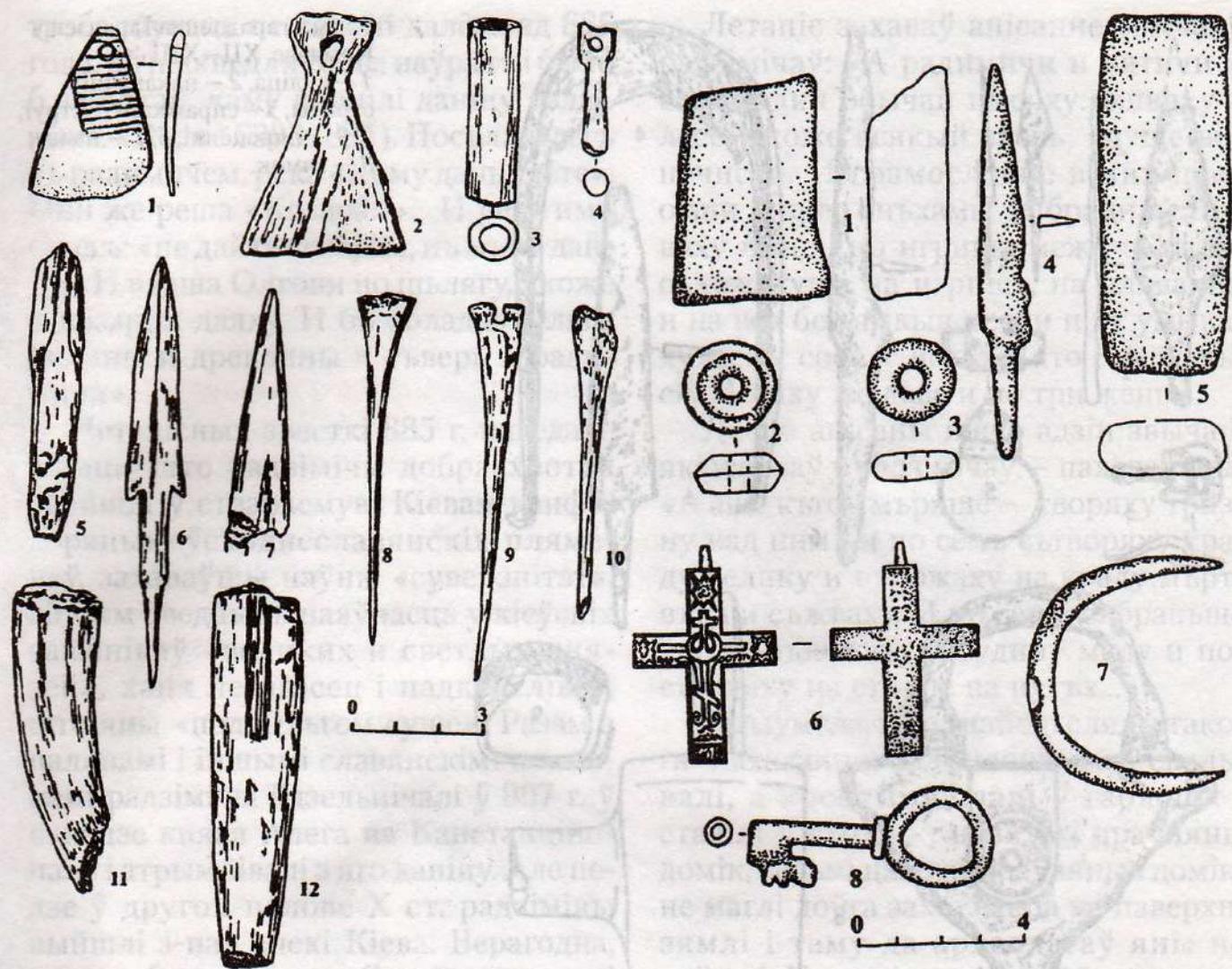
няпроўя. Тушамлінскае насельніцтва заняло тыя ж паселішчы, на якіх жылі папярэднікі — гарадзішча каля в. Яго-раўка, Сетнае, Гарадзец у Крычаве.

У адрозненне ад папярэднікаў новае насельніцтва больш шырока выкарыстоўвала жалезныя рэчы — як зброю, так і прылады працы і рэчы хатняга бытуту. На паселішчах гэтага часу даволі часта сустракаюцца імпартныя рэчы, якія сведчаць аб наяўнасці пэўных гандлёвых сувязей з паўднёвымі раёнамі. Яскравым сведчаннем падобных гандлёвых сувязей з'яўляецца скарб, знайдзены у 1804 г. недалёка ад Крычава, у Клімавічах, з 1815 рымскіх сестэрцыяў і дэнарыяў першых рымскіх імператараў, які, верагодна, быў зарыты ў XI стагоддзі.

У V–VII ст. Крычаўшчына ўваходзіла ў раён пашырэння культуры вер-

хняга слою Тушамлі. Матэрыялы гэтага часу пакуль знайдзены толькі на Гарадцы ў Крычаве. Як і на іншых паселішчах гэтай культуры, жыццё тут спынілася пасля нейкага вялікага пажару, і на змену тушамлінцам прыйшло новае насельніцтва. Адносна этнічнай прыналежнасці тушамлінскай культуры даследчыкі пакуль не маюць аднолькавай думкі. Адна група даследчыкаў лічыць іх балтамі, іншыя бачаць у іх славян, некаторыя вучоныя, разглядаючы тушамлінцаў як балтаў, прызнаюць прысутнасць сярод іх пэўнай колькасці славян.

У апошній чвэрці I тыс. н.э. (VI–IX ст.) землі Крычаўшчыны асвоілі романска-боршчаўскія племёны (археалагічная культура атрымала назну ад паселішчаў каля ўкраінскага г. Ромны і в. Боршчава Варонежскай вобласці

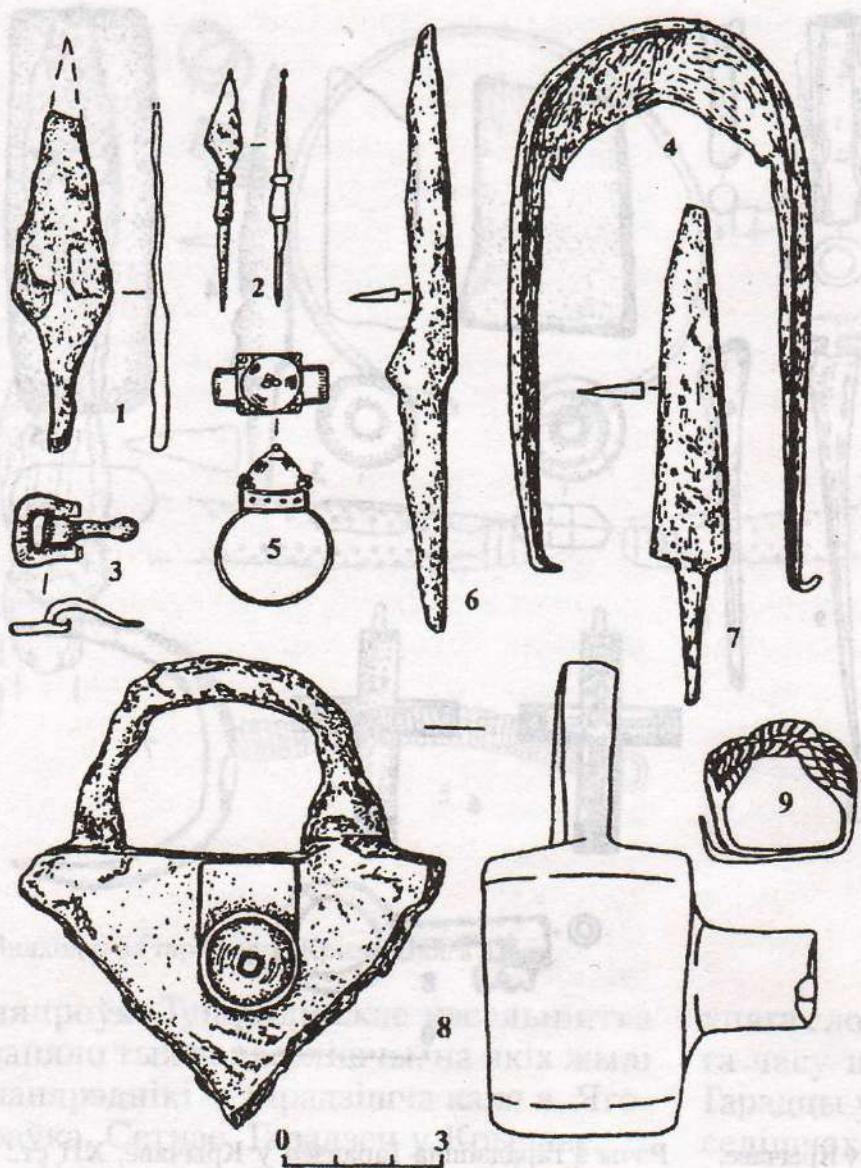
Касцяныя вырабы з гарадзішча Гарадзец у Крычаве, V–III ст. да н. э.: 1, 2, 4 – падвескі, 3 – муфтачка, 5, 7 – нарыхтоўкі стрэл, 6 – страла, 8–10 – праколкі, 11 – апрацаўаная косць, 12 – ручка нажа.

ў Pacii), аб этнічнай прыналежнасці якіх сярод даследчыкаў ужо няма спрэчак – гэта славяне. Паселішчы гэтай археалагічнай культуры даўно вядомы на поўдзень і ўсход ад Крычаўшчыны: у Слаўгарадзе, Чачэрску, па берагах р. Іпуць на Браншчыне і Смаленшчыне, наяўнасць некалькіх паселішчаў гэтай культуры адзначана на Клімаўшчыне. На Крычаўшчыне паселішча з матэрыяламі роменска-боршчаўскай культуры знайдзена пакуль толькі ў адным месцы – на дзюне ў пойме Сажа, на супраць гарадскога мікрараёна «Сож».

Рэчы з гарадзішча Гарадзец у Крычаве, XII ст.: 1, 5 – брускі, 2–3 – сланцавыя праселкі, 4 – нож, 6 – крыж, 7 – падкоўка пад абцас, 8 – ключ.

Тут сабраны фрагменты характэрнай для роменска-боршчаўскага насельніцтва керамікі, упрыгожанай арнаментам з адбіткам вяровачкі, накрученай на палачку.

Канцом IX ст. датуюцца пісьмовыя звесткі аб насельніцтве, якое жыло ў басейне р. Сож. Летапісец згадвае, што Пасожжа насяляла славянскае племя радзімічаў, прычым падкрэслівае, што гэта не карэннае насельніцтва. Радзімічы прыйшлі сюды «з ляхаў». «Радзімичи и вятичи отъ ляховъ. Бяста бо два брата в лясехъ, Радим а другыи Вятко

Рэчы з гарадзішча Гарадзец у Крычаве, XII—XIII ст.:
1 — супліца, 2 — наканечнік стралы, 3 — спражка, 4 — струг, 5, 9 — пярсцёнкі, 6, 7 — нажы, 8 — замок.

и пришъдша седоша Радимъ на Съжю и прозвашася радимичами. Бяше же радимичи от рода ляховъ». Сярод гісторыкаў і археолагаў даўно дыскутуецца пытанне, што значыць — «з ляхаў»: з земляў Польшчы, ці гэты выраз азначае проста накірунак — з захаду. Даследчыкі адзначаюць падабенства гіранімі Сажа з гіраніміяй вархоўяй Днястра ў Карпатах. У той жа час некаторыя радзіміцкія ўпрыгожанні вельмі падобны на севяранскія. Гэта дало падставу выказаць гіпотэзу, што летапісныя радзімічы — вынік

змешвання роменска-боршчаўскага насельніцтва, якое асвойвала Пасожжа з VIII ст., і прыйшоўшых сюды з Паднястроўя заходніх славянскіх племёнаў.

Верагодна, прычынай перасялення заходніх славян было перасяленне уграў (продкаў венграў) з міжрэчча Дняпра і Дона ў Цэнтральную Еўропу. Першыя звесткі аб іх нападах датуюцца 862 годам. Магчыма, у гэты час і адбылося перасяленне радзімічаў з Паднястроўя на Пасожжа. Ва ўсяляком выпадку пачатак гэтага працэсу

трэба шукаць не вельмі далёка ад 885 года, бо інакш для Кіева наўрад ці было б загадкай, каму плацлі даніну радзімічы. «В лъто 6393 (885). Посыла Олегъ къ радиличем, река «Кому дань даёте». Они же реша «Козарам». И рече имъ Олегъ: «не дайте козарам, нъ мънъ дайте». И вдаша Олгови по шылягу, якоже и козаром даяху, И бъ обладал Ольгъ поляны и древляны и съверь и радиличи».

Летапісныя звесткі 885 г. паведамляюць, што радзімічы добрахвотна ўвайшлі ў ствараемую Кіевам канфедэрацию ўсходнеславянскіх плямёнаў, захаваўшы пэўны «суверэнітэт», аб чым сведчыць наяўнасць у кіеўскіх саюзнікаў «великих и светлых князей», хаця летапісец і падкрэслівае, што яны «под Ольгом сущэ». Разам з палянамі і іншымі славянскімі плямёнаў радзімічы ўдзельнічалі ў 907 г. ў паходзе князя Алега на Канстанцінопаль і атрымлівалі з яго даніну. Але не дзе ў другой палове X ст. радзімічы выйшлі з-пад апекі Кіева. Верагодна, гэта адбылося пры Святаславе, які больш увагі ўдзяляў барацьбе з Візантый і Хазарый, чым унутраным спраўам свайго дзяржавы.

З прыходам да ўлады ў Кіеве Уладзіміра пачаўся новы этап у падпарадкаванні Кіеву ўсходнеславянскіх племёнаў.

Хутка чарга дайшла і да радзімічаў. У 984 г. ваявода Уладзіміра Воўчи Хвост на рацэ Пясчані, на поўдзень ад Гомеля, які быў буйным племянным цэнтрам радзімічаў, разбіў іх. «В лето 6492 (984). Иде Володимеръ на радиличи. Бъ у него воевода Вольчий Хвостъ и посла пред собою Володимеръ Волчия Хвоста и съръте радиличъ на ръць Пъсчанъ, и побъди Вольчий Хвостъ радиличъ».

Летапіс захаваў апісанне звычаяў радзімічаў: «А радиличи и вятичи и север один обычай имеяху: живяху в лесе, якоже всякий зверь, ядуще все нечисто. И срамословие в них пред отши и пред снъхами. И браци не бываху в них, но игрища межо селы. И съхожахуша на игрища, на плясания и на вся бесовскія песни и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещаваўся. И мяху же дъве и по три жены».

Добра апісаны яшчэ адзін звычай, які існаваў у радзімічаў — пахавальны: «А аще къто умъряше — творяху тризну над нимъ и по семь сътворяху краду велику и въложаху на краду мъртвъца и съжъаху. И по семь, събравъще кости, въложаху в судину малу и поставляху на стълпе на путьх...»

Зразумела, што знайсці сляды такога пахавання, калі нябожчыка спальвалі, а косці змяшчалі ў гаршчок і ставілі ў стоўп — невялікі драўляны домік, вельмі цяжка. Драўляныя домікі не маглі доўга захоўвацца на паверхні зямлі і таму да археолагаў яны не дайшлі. У зямлі радзімічаў ёсць толькі некалькі выпадковых заходак такіх пахаванняў, якія адпавядаюць летапіснаму паведамленню; адно з іх было знайдзена недалёка ад Крычава, каля в. Гронай Чэрыкаўскага раёна.

Археалагічныя помнікі IX—XIII ст. — гарадзішчы, селішчы, курганныя могільнікі — раскіданы па ўсяму раёну, аднак яны пакуль слаба даследаваны. Гарадзішчы X—XIII ст. вядомы ў Крычаве — Замкавая гара, Гарадзец, каля в. Горкі. Селішчы (неўмацаваныя паселішчы) пакуль выяўлены толькі каля вёсак Воўчас, Горкі, і на дзюне ў пойме Сажа, насупраць Крычава. Малая колькасць вядомых селішчаў звязана з цяжкасцю іх выяўлення.

Крыж-энкалпіён з гарадзішча Замкавая гара, XIII ст.

Значна больш вядома курганных могільнікаў — мясцін, дзе хавалі памерлых. Яны выяўлены каля в. Вародзькаў-3, Бацьвінаўка, Зуі, Канцы, Коханаў, Воўчас, Кашаны, Лабковічы, Масціцкая Слабада, Паклады, Стаборшчына, Ягораўка, Рэпішча і каля піўазавода ў Крычаве. Усе курганныя могільнікі маюць адноўкавую форму — паўкруглы насып вышынёй 0,5—3 м, дыяметрам 4—15 м. Найлепш курганы захаваліся ў лясах, на адкрытай мясцовасці яны час ад часу разбураюцца ў працэсе сельскагаспадарчай вытворчасці. Знешне ўсе курганы адноўкавыя, адрозніваюцца яны толькі па абраду пахавання.

У X — пачатку XI ст. сярод радзімічаў яшчэ было распаўсюджана паганства. Нябожчыка клалі на вогнішча і спальвалі, потым зверху насыпалі кур-

ган. Звычайна раскапаны курган дае такую выяву. На пясчанай падсыпцы вышынёй 0,5—0,7 м ляжыць слой попелу, які атрымаўся ў выніку спальвання нябожчыка. Пасля насыпання кургана вакол яго ў невялікіх раўчуках распальвалі вогнішча. Сляды гэтых раўчукоў добра прасочваюцца вакол некаторых курганоў і да сённяшняга дня.

Аб падзеях, што адбываліся на зямлі радзімічаў у XI ст., нічога невядома. Летапісы абыходзяць гэты рэгіён сваёй увагай. Аднак улічваючы, што ў выніку міжусобіцы паміж Яраславам Мудрым і Мсціславам Уладзіміравічам Кіеўская Русь да 1036 г. была падзелена паміж імі па Дняпры, землі па яго левабярэжжу хутчэй за ўсё былі пад уплывам апошняга.

Важнейшай падзеяй у гісторыі ўсходніх славян было прыняцце ім хрысціянства. Першае знаёмства з ім адбылося даволі рана — пад час ваенных і гандлёвых паходаў на Канстанцінопаль, праз візантыйскіх місіянероў і гандляроў на працягу IX—X ст. Але афіцыйны хрост кіеўскага князя Уладзіміра ў 988 г. паклаў пачатак актыўнаму пашырэнню хрысціянства на ўсходнеславянскіх абраштах.

Прыняцце хрысціянства не прывяло адразу да яго поўнай перамогі. Паганства яшчэ доўга працягвала суіснаваць з хрысціянствам, нягледзячы на ўсе намаганні царквы. Зломленае на дзяржаўным узроўні, паганства працягвала існаваць у выглядзе розных перажыткаў, захаванні элементаў пахавальнага абраду, нягледзячы на жорсткія забароны царквы і ўладаў. Артадаксальнае праваслаўе не змагло канчаткова іх вынішчыць і было вымушана прыстасавацца да іх.

На змену трупаспаленню пад уплывам хрысціянства на пачатку XI ст.

прыйшло трупалажэнне. Але да канца гэтага стагоддзя ў зямлі радзімічаў пахаванні нясуць на сябе сляды ўздзеяння агню. Болей таго, калі ў канцы XI ст. радзімічы цалкам адмовіліся ад спальвання нябожчыкаў, вера ў ачышчальную сілу агню працягвала ў іх захоўвацца. І ў XII ст. перад tym, як пахаваць нябожчыка пад курганом, месца будучага пахавання ачышчалася агнём — распальвалася вялікае вогнішча. Даволі часта ў радзіміцкіх курганах гэтага часу можна ўбачыць наступную карціну: нябожчык ляжыць на папялішчы магутнасцю да 0,7 м. Гэта традыцыя ў зямлі радзімічаў, з невялікімі адрозненнямі, захоўвалася даволі доўга. Так, яшчэ ў канцы мінулага стагоддзя на Клімаўшчыне, у в. Куляшоўка, быў зафіксаваны звычай кідаць у магілу гарачыя вуглі, што спецыяльна прыносілі на могілкі ў гаршку, з якога абмывалі нябожчыка.

Раннегрысціянская курганныя пахаванні ў зямлі радзімічаў даволі багатыя на бытавыя рэчы. Нябожчыка хавалі з яго любімымі рэчамі, упрыгожаннямі. У курганным могільніку каля в. Бацьвінаўка было даследавана некалькі пахаванняў па абраду трупалажэння. У адным кургане знайдзена 20 бронзавых бразотак з лінейнай шчылінай, дзве петляпадобныя падвескі, білонавыя сямі-прамянёвыя скроневыя кольцы, сярэбранны бранзалет і каля 300 шкляных і бурштынавых пацерак. У другім кургане, таксама з жаночым пахаваннем, знайдзены гліняны гаршчок, праселка, дзве спражкі, бронзавае кольца, 30 бурштынавых і 20 шкляных пацерак, 22 языкападобныя падвескі і 3 арабскія дырхемы. Мужчынскія пахаванні значна бяднейшыя: трапляюцца спражкі, паясныя кольцы,

нажы, гаршкі, часам сякеры і іншае.

На працягу XII ст. пахаванні пазбаўляюцца ўпрыгожанняў і іншага матэрыва, што з'яўляецца сведчаннем паступовага распаўсюджвання хрысціянства. Аднак гэта адбываецца вельмі павольна; ва ўсялякім выпадку да сярэдзіны XII ст. ў радзімічаў паганская перажыткі прасочваюцца даволі добра. Верагодна, толькі пасля таго, як у 1136 г. ў Смаленскім княстве была арганізавана самастойная епархія, спраўа хрысціянізацыі гэтых земель пайшла хутчэй.

У такім стане знаходзілася Пасожжа да пачатку XII ст., якое крута змяніла павольную плынь гісторыі. У 1125 г. было ўтворана самастойнае Смаленскае княства. Родапачынальнік дынастыі смаленскіх князёў Расціслаў Mcціславіч (які, дарэчы, унесены ў пантэон беларускіх святых), унук Уладзіміра Манамаха, належаў да ліку самых энергічных палітычных дзеячаў свайго часу і здолеў значна пашырыць межы княства. Адным з накірункаў яго энергічных дзеянняў быў поўдзень. Расціслаў уважліва сачыў за падзеямі, што адбываліся ў Чарнігаўскім княстве, спадзеючыся далучыць да Смаленска слаба асвоеную Чарнігавам паўночныя землі радзімічаў. І такая нагода хутка здарылася. У 1127 г. пачалася ўсобіца паміж чарнігаўскімі князямі. У яе вымушаны быў умяшацца кіеўскі князь Mcціслаў Уладзіміравіч, бацька Расціслава Смаленскага. Яго абурэнне дзеяннямі чарнігаўскіх князёў было такім вялікім, што спатрэбілася ўмяшальніцтва царквы, каб замірыць Mcціслава з чарнігаўцамі. Менавіта гэтым складаным для Чарнігава момантам, верагодна, і скарыстаўся Расціслаў, каб за спіною бацькі далучыць да Смаленска паўночныя зем-

лі радзімічаў, на якіх стаялі былыя чарнігаўскія адміністрацыйныя цэнтры – на гарадзішчах Гарадзец у Крычаве і Замкавай гары ў Слаўгарадзе. Дадаткова Расцілаў пабудаваў новыя памежныя крэпасці ў Мсціславе і Расціславе (Рослаўлі).

Захоп у 1127 г. паўночных зямель радзімічаў не быў адзіным наступам Расцілава на Чарнігаўскае княства. У 1142 г. Расцілаў Мсцілавіч, выкарыстоўваючы новую ўсобіцу паміж чарнігаўскімі князямі, рушыў свае дружыны супраць Ігара і Святаслава Ольгавічаў і захапіў землі паміж Сожам і Іпутьцю.

Падзеі 1127 і 1142 гг. сталі на доўгі час незагойнай ранай у смаленска-чарнігаўскіх узаемаадносінах. На працягу ўсёй другой паловы XII ст. ў лепапісах неаднаразова сустракаюцца паведамленні аб канфліктах паміж Смаленскам і Чарнігавам з-за гэтых зямель. Нават пасля смерці Ігара, у якога не засталося нашчадкаў, гэтае пытанне неаднаразова ўзнімалася. Лепапісы нічога не гавораць нам аб гэтым пры жыцці Расцілава Мсцілавіча,

аднак пасля яго смерці (1167) Святаслаў Ольгавіч, князь чарнігаўскі, узніў яго. У 1174 г., пры кіеўскім княжэнні Рамана Расціславіча, быў заключаны «Раманаў рад», які нейкім чынам регуляваў гэтыя спрэчкі. Аднак спроба Святаслава Ольгавіча ў 1190 г. перагледзець пагадненне не прынясло карысці Чарнігаву.

Рурык Расціславіч, сын Расцілава Мсцілавіча, у адказе Святаславу падкрэсліваў, што выйсці «з Раманавага раду» ён яму не дазволіць, і вяртаў хросныя граматы, што азначала пачатак вайны. Чарнігаў апынуўся перад пагрозай новай вайны з аб'яднанай кааліцыяй Мсцілавічаў. Але мяжа засталася стабільнай, і землі сённяшній Крычаўшчыны былі ў складзе Смаленскага княства.

Аб падзеях, што адбываліся на землях Крычаўшчыны ў другой палове XII–пачатку XIV ст., з-за адсутнасці пісьмовых сведчанняў цяжка мяркаваць. Магчыма, Крычаўшчына ўваходзіла ў склад Мсціслаўскага княства, сціплыя звесткі аб існаванні якога трапляюцца пад 1180 год.

У другой палове XIII ст. пачаўся ціск на Смаленскую зямлю дружын Вялікага княства Літоўскага. З пачатку XIV ст. ў барацьбу за Смаленскае княства пачало актыўна ўмешвацца і княства Маскоўскае. Смаленская зямля апынулася паміж молатам і кавадлам, адкуль яна так і не змагла выслізнуць. Масква захоплівала ўсходнія землі, Навагорадак – заходнія. У 1359 г. Альгерд далучыў да Вялікага княства Літоўскага Мсцілаў – смаленскі фарпост на Пасожы. Верагодна, тады ж былі далучаны да ВКЛ Крычаў, Пройск, Папова Гара, Дрокава. Ва ўсялякім выпадку ў 1365 г. ўжо і Бранск апынуўся ў складзе Вялікага княства Літоўскага.

Біклага з гарадзішча Замкавая гары.

Станаўленне

Гістарыяграфія ведае шмат прыкладаў, калі тое ці іншае аднойчы выказанае меркаванне становіцца тым пастулатам, на які ў далейшым пачынаюць абапірацца даследчыкі. Адной з такіх аксіём стала дата першага ўпамінання Крычава.

Агульнапрызнанай стала думка, што ўпершыню горад з'яўляецца на старонках пісьмовых крыніц у 1136 г. пад назвай Крэчот у Статуте Расціслава Мсціславіча Смаленскага. Пералічваючы воласці, з якіх Расціслаў Мсціславіч прызначаў дзесяціну на карысць утворанай ім епіскапіі, крыніца згадвае воласць Крэчот: «У Крэчота дани 10 гривен, а с(вя)тыи Б(огород)итци и еп(и)ск(о)пу грив(ну)».

Меркаванне, выказанае ўпершыню ў сярэдзіне XIX ст. расійскім гісторыкам І.Дз. Бяляевым, у далейшым знайшло падтрымку наступных даследчыкаў, а некаторыя нават зрабілі спробу падмацаваць думку І. Дз. Бяляева, хаяць ў пісьмовых крыніцах пад назвай Крычаў горад упамінаеца ў складзеным прыкладна ў 1390-я гады «Спісе рускіх гарадоў далёкіх і блізкіх» сярод літоўскіх гарадоў. Нягледзячы на тое, што аргументацыя аднадумцаў І.Дз. Бяляева на карысць атаесамлення Крычава і Крэчота, мякка кажучы штучная, трэба адзначыць, што на сённяшні дзень няма іншых прыпавоў па лакалізацыі Крэчота, таму і мы не будзем аспрэчваць гіпотэзу І.Дз. Бяляева, тым больш, што гэта ўсяго толькі адзін штрых у гісторыі горада, які не ўносіць істотных перамен у яго лёс. Пасправаум рэканструяваць гісторыю сярэдневяковага Крычава.

Адным з самых галоўных і цікавых момантаў у гісторыі любога горада

з'яўляеца пытанне аб часе яго ўзнікнення і аб характары і ролі першапачатковага паселішча, бо, як вядома, дата першага згадвання населенага пункта ў пісьмовай крыніцы звычайна даволі далёка адстае ад часу яго ўзнікнення. Для вырашэння гэтай проблемы неабходна прасачыць развіццё паселішча не толькі з таго моманту, калі яно атрымала ўсе рысы феадальнага горада, а, па магчымасці, з таго часу, калі цікавая нам тапаграфічная крапка пачала вылучацца сярод сучасных паселішчаў і заняла адносна іх пануючае становішча.

Аналіз археалагічных помнікаў Крычава эпохі феадалізму паказвае, што найстарајтынейшым з іх з'яўляеца паселішча, узнякае на гарадзішчы жалезнага веку Гарадзец, размешчанае на левым беразе ручая Крычаўца. Толькі на гэтым паселішчы выяўлена лепленая кераміка, падпраўленая на ганчарным крузе, кругавая кераміка X–XI ст., вочкавыя пацеркі, датуемыя гэтым жа часам. У X–XI ст. на поўнач ад гарадзішча пачало фарміравацца селішча, на якім знайдзены як ганчарная кераміка, так і пацеркі «лімонкі».

Другое паселішча на тэрыторыі Крычава, таксама датуемае керамікай X–XI ст., зялёным рубленым бісерам, шыракарогай лунніцай, існавала на высокім правым беразе Сажа, на tym месцы, дзе потым узнякла гарадзішча Замкавая гара. Разам плошча паселішчаў раннефеадальнага часу на тэрыторыі Крычава — на беразе Крычаўца (болей 1,3 га) і на беразе Сажа (0,5 га) складала каля 2 га.

Хто заснаваў гэтае паселішча і адкуль пайшла назва Крычаў, на сён-

няшні дзень высветліць не ўяўляеца магчымым. Яно размешчана ў атачэнні радзіміцкіх курганных могільнікаў XI–XIII ст., але недалёка ад радзіміцка-крывіцкай мяжы (пахаванні з крывіцкім скроневымі кольцамі былі знайдзены ў Бацьвінаўцы). Ды і ў сямім горадзе яшчэ ў XIX ст. існавала паданне, што Крычаў быў заснаваны крывічамі і першапачаткова называўся Крывічаў.

Узнікненне аднаго з самых першых раннесярэдневяковых умацаваных паселішчаў на гарадзішчы жалезнага веку Гарадзец было абумоўлена геаграфічным размяшчэннем апошняга. Крыху на поўнач ад яго ў Сож з левага боку ўпадае Асцёр, і такім чынам Гарадзец кантроліраваў шлях як уверх па Сажу, з якога ў раёне Смаленска быў выхад на Днепр, так і па Астру. Акрамя магістральных шляхоў па буйных рэчках – Сажу і Астру, на поўдзень ад Гарадца ў Сож з левага боку ўпадае р. Лабжанка, з якой праз волак па р. Перавалочні, каля сучаснай в. Ціманава, адкрываўся выхад у басейн р. Бесядзь і ў землі радзімічаў.

З-за дрэннай захаванасці Гарадца няма магчымасці даць дакладную харектарыстыку сацыяльнай тыпалогіі гэтага першапачатковага паселішча. Безумоўна толькі, што адразу ж яно начало выконваць функцыі ваеннага і адміністрацыйнага цэнтра пэўнай акругі. Аб гэтым сведчыць не толькі тое, што вакол яго ўжо ў гэты час началі фарміравацца селішчы. Паселішча VIII–XI ст. (з керамікай роменскаборшчайскага тыпу) выяўлена на беразе старыцы Сажа, насупраць мікрараёна «Сож» г. Крычава (прыкладна за 1 км на паўночны ўсход ад Гарадца), матэрыялы X–XI ст. вядомы па паселішчах каля в. Ціхіль на Астры, каля в.

Селішча на Сажы. Курганныя могільнікі з трупаспаленнямі і пахаваннямі па абраду трупаспалення і інгумацыі X–XI ст. вядомы каля в. Бацьвінаўка, у лесе, насупраць мікрараёна «Сож», на Астры каля в. Іванаўка, Куляшоўка, Пянькоўка. Адначасова паселішча на Гарадцы, верагодна, выконвала функцыю сакральнага цэнтра акругі. Ва ўсялякім выпадку ў горадзе яшчэ ў мінультым стагоддзі захоўвалася паданне аб існаванні калісьці на месцы Замкавай гары паганскаага капішча, на якім пазней была ўзвядзена Мікольская царква.

Узнікнуўшы як крапка на шляху радзіміцкай каланізацыі Пасожжа, гарадзішча Гарадзец даволі хутка стала адным з апорных пунктаў у гэтым працэсе, цэнтрам фарміруючай акругі і, верагодна, менавіта з гэтага моманту пачаўся паступовы рост паселішча, што ў рэшце рэшт прывяло да фарміравання на яго аснове горада.

У выніку падзелу Кіеўскай Русі ў 1024 г. паміж Яраславам Мудрым, які княжыў у Кіеве, і Мсціславам Уладзіміравічам, княжыўшым у Чарнігаве, зямля радзімічаў і паселішча на Гарадцы апынуліся пад уладай апошняга.

Гісторыя Крычава ў XI ст. была цесна звязана з лёсам Чарнігайскага княства. Умацаванае паселішча на поўначы зямлі радзімічаў, верагодна, адначасова выконвала ролю чарнігайскага фарпоста на паўночных межах княства і было цэнтрам невялікай акругі.

У такім стане Крычаў уступіў ў XII ст., якое ўнесла карэнныя змены ў яго лёс. Падзеі 1127 г. і 1142 г., абы якіх ўжо ішла размова, унеслі значныя перамены ў развіццё Пасожжа. Неабходна было замацаваць за сабой новыя землі і арганізаваць на іх надзейнае падаткаабкладанне. І гэта было хутка зроб-

лена. З дайшоўшага да нас Статута Расцілава Мсцілавіча, князя сма-ленскага, мы даведваемся, што калі ў 1136 г. ў Смаленскім княстве была ўтворана самастойная епіскапская ка-федра, на карысць якой Расцілаў Мсцілавіч перадаў значныя ўладанні і дзесяціну з усіх падаткаў, Крэчот-Крычаў быў ужо цэнтрам воласці, з якой бралася даніна ў памеры 10 гры-вен, адна з якіх ішла на карысць епі-скапіі. Увогуле, на Пасожжы тады была створана яшчэ воласць з цэнтрам у Прапоі (сучасны Слаўгарад), а горадаўтваральны працэс ахапіў усё новыя землі. На Пасожжы былі ўзвядзены новыя гарады – Мцілаў, Расцілаў. У другой палове XII ст. згадваецца За-рой, сугучныя тапонімы якога вядомы на Клімаўшчыне. Пачалося будаўніцтва новых абарончых збудаванняў на гарадзішчы ў Прапоі і фарміраванне каля яго сцен пасада.

Не абмінуў гэты працэс і Крычаў. На беразе Сажа, на месцы неўмацава-нага паселішча, існаваўшага ў X–па-чатку XII ст., пачалося будаўніцтва новага ўмацаванага цэнтра – гарадзі-шча Замкавая гара, якое да канца XVIII ст. стала цэнтрам горада. Якія ж прычыны выклікалі перанос цэнтра паселішча на новае месца?

Адной з галоўнейшых прычын, ве-рагодна, была малая плошча старога ўмацаванага цэнтра і немагчымасць яе павелічэння. Па-другое, магчыма, ужо ў гэты час пачалося разбурэнне Гарад-ца водамі Крычаўца, што таксама па-спрыяла пераносу цэнтра паселішча. І, нарэшце, новы цэнтр зручней было заснаваць непасрэдна на беразе буй-ной воднай артэрыі, якой з'яўляўся Сож.

Ад берагавога плато глыбокім ірвом была адзелена пляцоўка падтрохву-

гольнай формы памерам 90 x 60 м, ума-цаваная з напольнага боку абарончым валам вышынёй 1,5 м. Сюды, на бераг Сажа, на працягу XII – XIII ст. паству-пова перамяшчаўся цэнтр жыцця з Гарадца. Адначасова з пераносам дзяд-зінца на новае месца каля его сцен пачаў фарміравацца і пасад. Ён раз-мяшчаўся за 70 м на поўдзень ад Зам-кавай гары – на Спaskай гары. Назву яна атрымала ад размешчанай тут у XVI – пачатку XX ст. Спaskай царк-вы. Археалагічна пасад прасочваецца даволі слаба – нешматлікія фрагмен-ты керамікі XII – пачатку XIV ст. сус-тракаюцца на плошчы каля 1 га, абме-жаванай руслам Сажа, вуліцай Сіраці-ніна і вуліцай Талкачовай.

Безумоўна, што нанова адбудаваны ваенны адміністрацыйны цэнтр меў адпаведную акругу. Улічваючы, што вакол Крычава ў XII–XIII ст. знаход-зіўся шэраг гарадскіх цэнтраў – Мсці-лаў і Зарой, а з захаду, на р. Проні, існа-валі, верагодна, самастойныя воласці, магчыма, адна з цэнтрам у Радамлі, дзе ёсць гарадзішча з матэрыяламі XII– XIII ст., а другая з цэнтрам на Чавускім селішчы, на якім прасочваюцца сляды наяўнасці прадстаўнікоў феадальнай знаці. Пасправуем, карыстаючыся рэт-распекцыяй, прыблізна акрэсліць ме-жу воласці Крычава XII–XIII ст. Мя-жа ішла з балота Воўчага да р. Белая Натапа, а потым ёю да Сажа. Калі ла-калізаваць былое балота Воўчae паміж сучаснымі вёскамі Забалоцце і Вол-каўка, то бачна, што мяжа воласці 1604 г. супадае з сучаснай мяжой па-між Мсцілаўскім і Крычаўскім раёнамі. Картаграфуючы населенныя пун-кты Мсцілаўскага і Крычаўскага па-вета XV–XVIII ст., можна заўважыць, што яны таксама падзяляюцца рэкамі Белая і Чорная Натапа. Супадзенне

накірунку мяжы паміж двума гарадскімі цэнтрамі на працягу болей чым пяцістот гадоў дазваляе меркаваць, што мяжа гэта ўстаноўлена з часоў іх узнікнення, з XII ст.

За Сажом мяжа ішла па ручаю Каменному, які зараз не лакалізуецца, а потым выходзіла на р. Асцёр. Але як далёка воласць XII–XIII ст. прасціралася на ўсход, зараз вызначыць немагчыма з-за значных пераменаў, што адбыліся тут у XIII – першай палове XVI ст.

Падобная ж карціна назіраецца і на заходній мяжы, дзе Крычаўскі павет суседнічаў з Магілёўскім староствам. Мяжа ў 1604 г. ішла ад вытокаў р. Воўчынскай, якія блізка падыходзяць да верагоднай лакалізацыі Воўчага балота, да нейкай Сены, адтуль да р. Турэй, а адтуль у Сож. Але зараз ракі з такой назвой – Турэя, альбо Тур'е, у гэтым раёне няма. Існуе ў Чэрыкаўскім раёне толькі вёска Тур'е, якая размешчана на р. Вудога, што ўпадае ў Сож, і ў XVI–XVII ст. уваходзіла ў Магілёўскае староства. Картаграфуючы населенныя пункты Магілёўскага і Крычаўскага старостваў XVI–XVII ст., нельга не заўважыць, што мяжа паміж імі праходзіла паўз р. Вудога. Магчыма, сучасная р. Вудога – гэта вядомая па крыніцах XVI–XVII ст. р. Тур'я, і мяжа, вядомая па крыніцы пачатку XVII ст., устаноўлена ў XVII–XVIII ст.

Цяжэй лакалізаваць усходнюю і паўднёвую межы Крычаўскай воласці XII–XIII ст. На ўсход ад яе знаходзіўся дакладна не лакалізаваны летапісны Зарой, вядомы па падзеях 1154 г., які, безумоўна, меў сваю воласць, памеры якой немагчыма аргументавана рэканструяваць.

Паўднёвая мяжа воласці Крычава XII–XIII ст., верагодна, праходзіла

прыблізна па адміністрацыйнай мяжы паміж Алучыцкім, Лабжанскім і Ушакоўскім войтаўствамі Крычаўскага староства XVII ст., па мяжы Лабжанскага войтаўства і Прапойскага «анклава» на тэрыторыі Крычаўскага староства – вёскі Чудзінавічы (сучасная назва Чудзяны) і Савінічы.

Падставай для падобнай лакалізацыі паўднёвой мяжы Крычаўскай воласці XII–XIII ст. служыць той факт, што Алучыцкая воласць (войтаўства) была далучана да Крычаўскага староства толькі ў 1529 г.

Пасля адзінага ўпамінання горада, калі яно сапраўды адносіцца да яго, Крычаў знік са старонак пісьмовых крываціц да канца XIV ст. Якія падзеі тут адбываліся, цяжка сказаць. Нават аб tym, ці быў татарскі пагром горада, дакладна сказаць нельга.

Да сённяшняга дня ў наўуцы пануе думка, што землі Беларусі пазбеглі мангола-татарскага пагрому сярэдзіны XIII ст. Смаленскае княства, у склад якога ўваходзіў Крычаў, на думку Л.В. Аляксеева, толькі ў 70-я г. XIII ст. начало прызнаваць уладу мангола-татарскіх захопнікаў. Аднак апошнія даследаванні ў Гомелі і Магілёве, дзе археалагічна прасочаны сліды штурму і знішчэння горада татарамі, пацвярджаюць дайшоўшае паданне аб разарэнні Крычава татарамі.

Падымалісь чорны хмара,
Неба пакрывалі, –
Прыхадзілі злы татары,
Пад Крычавам сталі.
Запалілі стары Крычаў, –
Канцы запалалі.
Наш Іашка падымайся,
Людзі ў рады сталі.
Палілася кроў, змяшалась
З чорнаю зямлёю, –
Злы татары падаліся

Уцякаць гурбою.
А Івашка гоніць, гоніць,
Голасна смяеца,
Што татарва ўцякае,
Аж хахол трасеца.

Улічваючы тое, што раён старога Крычава, які згадваецца ў паданні, ізноў пачаў засяляцца з XVII ст., а татарскія прарывы пад Крычаў у гэты час у крыніцах не фіксуюцца, можна меркаваць, што паданне адносіцца да часу папярэдняга адначасовага існавання двух паселішчаў – старога Крычава – гарадзішча Гарадзец, і новага – Замкавая гара – у другой палове XII–на мяжы XIII–XIV ст. Верагодна, у XIII ст. адбыўся набег мангола-татараў на Смаленскія зямлі, у выніку чаго быў спалены стары Крычаў. Нельга выключыць магчымасць, што гэта адбылося ў 1242 г., калі мангола-татары, вяртаючыся з Венгрыі, пайшлі на Смаленск.

Яшчэ адна цікавая інфармацыя, якую можна атрымаць з невялікага вершаванага падання і якая знаходзіць археалагічнае пацвярджэнне – гэта наяўнасць у Крычаве таго часу тапографічнай структуры – канцоў, пасадаў, што існавалі каля Гарадца і на Спаскай гары.

У XIII–XV ст. пісьмовыя крыніцы амаль абыходзяць увагай Крычаў. Толькі ў канцы 90-х г. XIV ст. горад аднойчы трапіў на старонкі «Спісу рускіх горадоў далёкіх і блізкіх» у ліку літоўскіх гарадоў. Як і калі Крычаў апынуўся ў складзе вялікага княства Літоўскага (далей ВКЛ)? Хутчэй за ёсё гэта адбылося ў 1359 г., калі вялікі князь літоўскі Альгерд захапіў смаленскі фарпост на Пасожжы – Мсціслаў. Верагодна, адначасова пад уладу ВКЛ перайшлі Крычаў, Прапошаск і іншыя смаленскія воласці на Пасожжы.

На пачатку XV ст. Крычаў зноў упа-

мінаеца ў летапісе, у сувязі з падзеямі вайны 1432–1436 гг. Акрамя таго, захавалася паданне, што ў 1410 г. Крычаў наведаў кароль Ягайла.

У ноч на 01.09.1432 г. адбыўся замах на жыццё вялікага князя Свідрыгайлы. Змоўшчыкі пасадзілі на віленскі стол брата Вітаўта Жыгімента, а Свідрыгайла ратаваўся ўцёкамі ў Полацк. Дзяржава аказалася расколатай на дзве часткі – Вялікае княства Літоўскае і Вялікае княства Рускае, аб чым паведамляе летапісец: «И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесытуевича на великое княжение на Вилни и на Троцех мес. сентября 1 день. И приде Швітригаило на Полотескъ и на Смоленскъ и князи руськыи и бояре посадиша князя Швітригаила на великое княжение на Руское». Крычаў, разам з астатнімі ўсходнімі гарадамі і землямі, падтрымаў у гэтай барацьбе Свідрыгайлу, аб чым сведчыць яго згадванне сярод гарадоў і зямель, што знаходзіліся ў залежнасці ад апошняга ў 1432 годзе.

Вайна закончылася ў 1436 г. паразай Свідрыгайлы, на баку якога выступалі Мсціслаўскія князі Юры і Яраслаў Лугвенавічы. Яраслаў загінуў у бай пад Вількамірам, а ў збеглага ў Ноўгарод Юрыя Жыгімонт канфіскаваў княства, у якое ўваходзіў і Крычаў. Аб гэтым паведамляе Наўгародскі летапіс за 1440 г., дзе гаворыцца, што пасля смерці Жыгімонта князь Юры вяртаецца ў Літву: «... князь великий Казімір дал ему очину его всю, Мстиславъ и Кричевъ, иных градов и волостей не мало...». Аднак Юры вырашыў ізноў пачаць актыўную палітычную дзеянасць, на гэты раз супраць Казіміра, падтрымаўшы мяцеж у Смаленску. Распачатыя Казімірам рашучыя дзеянні па падаўленню мяцежу вы-

мусілі Юрый збегчы ў Москву. Верагодна, менавіта пасля гэтых неабдуманых крохаў Юрый ў мсціслаўскіх князёў быў адабраны Крычаў і некаторыя іншыя воласці. Ва ўсялякім выпадку, пасля 1440 г. Крычаў ужо ніколі не згадваецца як уладанне мсціслаўскіх князёў. А калі і з'яўляецца на старонках пісьмовых крыніц, то толькі ў якасці самастойнай вялікакняжацкай воласці, якая кіравалася спецыяльна прызначаным намеснікам.

Болей таго, калі ў 1444 г. Юрый Лугвенавіч вярнуўся на Літву, чым ён валодаў, сказаць цяжка. У 1446 г. пасля аспляплення ў Москве вялікага князя Васіля II Дзмітрыем Шамякай, на ўсходзе сучаснай Беларусі была выдзелена на некаторы час «вотчына» уцёкшаму на Літву серпухаўскаму князю Васілю Яраславічу, якому кароль Казімір даў гарады Бранск, Старадуб, Гомель і Мсціслаў. На думку М. Любайскага, Мсціслаўскае княства было адноўлена толькі ў 1446 г., але, верагодна, ужо без некаторых валасцей: ва ўсялякім выпадку вёскі Крычаўскага павета XV ст. не згадваюцца сярод раздач мсціслаўскім князямі. Але нельга выключыць, што вылучэнне Крычаўскай воласці са складу Мсціслаўскага княства адбылося ўжо пасля смерці апошняга мужчыны з роду Лугвенавічаў – Івана Юрьевіча, які сканаў у 1483 г.

Археалагічныя помнікі Крычаўшчыны

Горад КРЫЧАЎ

Гарадзішча. Мястовая назва Гарадзец. У паўночнай частцы горада, на левым беразе ручая Крычавец, што ўпадае ў Сож. Пляцоўка амаль трохвугольнай формы, выцягнутая па лініі поўнач – поўдзень, памерам

Археалагічныя матэрыялы сведчаць, што горад на працягу XIII–XV ст. павольна, але паступова рос. У XIII ст. ўмацаваны абарончы вал на Замкавай гары, ён узняты на вышыню 3,5 м. Прычым, як адзначаў М.А. Ткачоў, на мяжы XIII–XIV ст. знішчаны драўляны ўмацаванні замка. Прывкладна ў гэты ж час вялікі пажар, датуемы перыядам паміж 1296 г. і 1307 г., фіксуецца на дзядзінцы Мсціслава. Магчыма, абодва гэтыя адначасовыя пажарышчы адлюстроўваюць нейкі незафіксаваны ў пісьмовых крыніцах вялікі паход на Пасожскія землі Смаленскага княства.

Паступова актывізавалася жыццё на Спаскай гары, будучым Забялышинскім пасадзе: кераміка XIV–XV ст. трапляецца тут на плошчы каля 1,5 га і значна часцей, чым матэрыялы папярэдняга часу. У гэты перыяд пачаў развівацца пасад і на заходнім ад Замкавай гары плато. Пакуль яшчэ нешматлікія фрагменты керамікі гэтага часу выяўлены на даволі вузкай, шырынёй да 50 м, але даўжынёй аж 300 м, берагавой паласе. Пад канец XV ст. Крычаў усё яшчэ ўяўляў сабою невялікі гарадок на ўсходзе Вялікага княства Літоўскага.

А. А. Мяцельскі.

51x16,2 м, мае моцны нахіл з поўначы на поўдзень (да 2,5 м) і меншы – з усходу на захад. З усходу, поўдня і захаду былі схілы вышынёй 18 м над узроўнем ручая. Умацавана ровам шырынёй 16 м, глыбінёй больш за 5 м і валам з усходняга боку вышынёй

1,5–1,6 м, які неаднаразова падсыпаўся, меў на вяршыні драўляныя абарончыя збудаванні. З паўночнага боку прымыкала селішча плошчай больш за 1 га. Абследавалі ў розныя часы В.В. Сядоў, Г.В. Штыхаў, П.Ф. Лысенка, даследаваў у 1974 г. М.А. Ткачоў. Ускрыта 46 м² плошчы на гарадзішчы і 16 м² на селішчы. Культурны пласт каля вала, у паўночным і ўсходнім баку 3–3,5 м. Знойдзены крамянёвыя прылады працы і сляды агнішчаў эпохі неаліту, абломкі ляпнога посуду зарубінецкай культуры, косці жывёл, абломкі камяні. У раннім жалезным веку сістэму абарончых збудаванняў двойчы ўмацоўвалі, знешні скіл вала быў забрукаваны. Да X–XIII ст. адносяцца наступныя знаходкі: пацеркі-лімонкі, шклянкі, бранзалеты, жалезныя наканечнікі кап'я, наканечнікі стрэл, скоблі, нож, кераміка, у т.л. з ганчарнымі клеймамі, косці жывёлы, птушак і рыбы. У X–XI ст. гарадзішча і селішча складалі аснову старажытнага далетапіснага Крычава, які спачатку размяшчаўся тут. У канцы XI – пачатку XII ст. цэнтр горада быў перанесены на правы бераг Сажа, на старым месцы ў XII–XIV ст. існавала вялікае паселішча.

Гарадзішча. Мясцовыя назвы Замак, Замкавая гара, Нікольская гара. На правым высокім беразе р.Сож, каля сутоку з ёй ручая. Займае выступ берагавога плато плошчай больш за 0,5 га, вышыня якога над летнім межанным узроўнем вады Сажа 15 м.

Гарадзішча абследавалі ў розныя гады А.М. Ляўданскі, А.Дз. Каваленя, П.Ф. Лысенка, Л.Д. Побаль і В.В. Сядоў. Даследавалі ў 1967 г. Г.В. Штыхаў, у 1974–77 гг. М.А. Ткачоў. Ускрыта 360 м² плошчы. Выяўлены фрагменты драўляных жытлаў з печамі-каменкамі і печ на каменным апечку. Пабудовы, мяркуючы па ўскрытых участках, канцэнтраваліся ўздоўж вала. У культурных напластаваннях XII–XIII ст. знайдзены разнастайны ганчарны посуд, шыферныя прасліцы, шкляныя бранзалеты і пацеркі, гліняныя грузікі, металічныя ключы, дэталі замкоў, нажы, прабоі, цуглі, наканечнікі стрэл і кап'яў, шматль касцей дзікай і свойскай жывёлы. Характэрная асаблівасцю культурнага пласта ў стратыграфічным плане з'яўля-

ецца тое, што гарызонт XII–XIII ст. зверху перакрыты пластом вапны таўшчынёй 7–12 см. На мяжы XI–XII ст. сюды перанесена паселішча з Гарадца. Спачатку яно было ўмацавана вастраколам, пазней насыпаны кальцавы вал вышынёй 1,5 м з сценамі зрубнай канструкцыі, якія пазней згарэлі. У XIII–XV ст. вал падсыпалі не менш 5 разоў, у XVII ст. ён быў перароблены і расшыраны.

У XVII ст. на дзядзінцы пабудаваны замак. Паводле дакументаў XVII–XVIII ст., на абарончым вале стаялі драўляныя сцены-гародні, 4 шмат'ярусныя вежы – Сярэдняя, Рагавая, Тайнічная і вежа-брама. Пад адной з іх знаходзіўся патаемны ход у бок Сажа, падворак быў заняты жылымі і гаспадарчымі пабудовамі. У цэнтры замка стаяла драўляная Мікольская царква. У культурных напластаваннях XIV–XVII ст. знайдзена шмат глінянага посуду, нажы, ключы, замкі, наканечнікі стрэл, арбалетныя балты, наканечнікі кап'яў, сякерка-клявец, меч спачатку XIV ст., каменныя і чыгуныя ядры, разнастайная кафля XV–XVII ст., каменныя жорны, калекцыя манет, разнастайны інструментарый і інш.

Захаваўся вал, які дасягае з заходняга боку вышыні 3,5 м.

БАЦЬВІНАЎСКІ СЕЛЬСАВЕТ ВЁСКА БАЦЬВІНАЎКА

Курганы. Могільнік-1. На паўднёвы захад ад вёскі, на правым беразе р.Жукаўка, уздоўж чыгуначнага палатна, каля будкі пульсавога абходчыка. 7 насыпаў добрай захаванасці, вышынёй 1 м, дыяметрам 5–12 м. Вядомы з 1873 г. Абследаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Знайдзены скроневыя кольцы, шкляныя пазалочаныя пацеркі, арабскія манеты дырхемы, шыферныя прасліцы. Належаў радзімічам.

Курганы. Могільнік-2. За 0,7 км на паўднёвы захад ад могільніка-1, на правым беразе р.Жукаўка, у густым хвойніку. 32 насыпы вышынёй 0,4–2,6 м, дыяметрам 5–12 м. Вядомы з 1873 г., абследаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

ВЁСКА ВАРОДЗЬКАЎ З

Курганны могільнік.

За 0,1 км на паўночны захад ад калгаснай фермы, на правым беразе р. Волчас, у хвойніку, абапал лясной дарогі. 33 насыпы 0,3–1,7 м, дыяметрам 5–8 м. Выявіў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ГОРКІ

Гарадзішча. За 0,4–0,5 км на захад ад вёскі, за ровам, па якім працякае ручай. Пляцоўка плошчай 0,3–0,4 га, роўная, густа зарасла лісцевымі дрэвамі. Земляныя ўмацаванні знівеліраваны, прасочваюцца толькі з заходняга і паўночна-ўсходняга бакоў. Вядома з 1873 г., абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У шурфе ў культурным пласте 0,8–1 м знайдзена ганчарная кераміка. Адносіцца да сярэднявечча. Датуецца XIV–XVI ст. Раскопкі не праводзіліся.

Селішча. Насупраць гарадзішча, па схілах левага высокага берага р. Любавічка, прытока р. Волчас. Займае вялікі (плошча 1–1,5 га) участак калгаснага поля. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. На паверхні сабрана ганчарная кераміка.

Адносіцца да сярэднявечча. Датуецца XV–XVII ст. Раскопкі не праводзіліся.

КАСЦЮШКАВІЦКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА ВОЛЧАС

Гарадзішча. Мястовая назва Гарадок. За 3 км на захад ад вёскі, побач з жывёлагадоўчай фермай.

Займае мыс паміж ярам і далінай ручая, які ўпадае ў р. Волчас. Пляцоўка памерам 50x40 м была ўмацавана з боку поля 2 валамі вышынёй 4–5 м і равамі глыбінёй каля 1 м. Вядома з 1873 г., у 1983 г. абледаваў С.Я. Расадзін. Пры шурфоўцы выяўлены культурны пласт каля 1 м, знайдзена кераміка V ст. да н.э. – I ст. н.э. Адносіцца да мілаградской і зарубінецкай культур.

Селішча. За 350 м на захад ад вёскі. На левым беразе р. Волчас. Плошча каля 0,5 га. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. На паверхні сабрана ганчарная кераміка, шлакі. Адносіцца да эпохі Кіеўскай Русі і да сярэднявечча.

Курганны могільнік. За 250 м на поўнач

ад вёскі, на могілках і на полі. 41 насып вышынёй ад 0,4 да 2 м, дыяметрам 4–10 м. Асобныя курганы папсананы ямамі. Адкрыў у 1893 г. Е.Р. Раманаў, абледавалі ў 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ПАСЁЛАК КАХАНОЎ

Курганны могільнік. За 0,1 км на паўднёвы ўсход ад пасёлка, каля фермы. 11 насыпаў вышынёй 0,3–1,2 м, дыяметрам 5–8 м. Адкрыў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ПАСЁЛАК КРЫЧАУСКІ 1-ы

Курганны могільнік. За 0,5 км на паўночны ўсход ад пасёлка, на правым беразе р. Сож, за хвойнікам. 7 насыпаў вышынёй 1–2 м, дыяметрам 6–10 м. Захаванасць добрая. Абледавалі у 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ПАКЛАДЫ

Селішча. За 0,5 км на паўночны ўсход ад вёскі. Вядома з 1873 г., абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У агаленнях яра, які пераразае селішча, культурны пласт 0,4–0,6 м (у месцы разорвання 0,2 м). У ім знайдзена ляпная і ганчарная кераміка. Адносіцца да ранняга жалезнага веку і да сярэднявечча.

Могільнік. На паўднёва-ўсходній ускрайніне вёскі, уздоўж высокага правага берага р. Сож. 11 насыпаў вышынёй 0,8–2,2 м, дыяметрам 6–13 м. Курганы параслі кустамі, добра захаваліся (за выключэннем 2 насыпаў на тэрыторыі малочна-таварнай фермы). Вядомы з 1873 г. Абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

Курган. На паўночны ўсход ад вёскі, сярод поля. Вышыня 0,6 м, дыяметр 5 м. Вядомы з 1873 г. Абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

ЛАБКОВІЦКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА КАШАНЫ

Курганны могільнік. За 0,6 км на паўночны захад ад вёскі. 12 насыпаў вышынёй 0,5–1,2 м, дыяметрам 4–8 м. Адкрыў у 1967 г.

Г.В. Штыхаў, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ЛАБКОВІЧЫ

Курган. За 1,3 км на ўсход ад усходняй ускраіны вёскі (былая в. Бель-3), на поплаве правага берага р. Сож. Вышыня 2,5 м, дыяметр 13 м. Вядомы з 1873 г.

ВЁСКА СТАБОРШЧЫНА

Курганны могільнік. На паўночна-захадній ускраіне вёскі, на правым беразе р. Чорная Натапа, 21 курган добрай захаванасці, вышынёю 0,4–3 м, дыяметрам 5–12 м. Абледавалі у 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Курган. За 1 км на паўднёвы заход ад вёскі, за бярозавым гаем, на полі. Вышыня 1,5 м, дыяметр 10 м. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

ЧЫРВАНАБУДСКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА ЯГОРАЎКА

Гарадзішчча. За 4 км на ўсход ад вёскі, за лесам, на нізкім забалочаным поплаве лева-

га берага р. Асцёр. Пляцоўка авальнай формы, памерам 54x28 м. З усходу і заходу захаваліся два дугападобныя валы і роў. Яшчэ адзін вал і роў знаходзіцца ў заходній частцы, каля падножжа гарадзішча. Вышыня валоў каля 2 м, глыбіня равоў 1,6–1,8 м. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У шурфе памерам 1x1 м прасочаны культурны пласт 0,55 м, у якім знайдзена ляпная і ганчарная кераміка, аблепеная камяні, вуголле і косці жывёл. Адносіцца да ранняга сярэднявечча.

Курганны могільнік. За 0,2 км на паўночны ўсход ад вёскі, на краі калгаснага поля, 7 насыпаў вышынёю 0,9–2,1 м, дыяметрам 5–9 м. Адкрыў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Матэрыялы абледавання захоўваюцца ў інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Друкуецца па кн.: Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць. Мн., 1986.

Падрыхтавала да друку З.Г. Дзямешка.

Адкуль пайшла назва горада Крычаў

Так і засталося загадкаю, адкуль у гэтая мясціны прыкаціў князь. Адны казалі, што прыбыў ён з-пад Полацка, другія – з-пад Кієва.

Пасяліўся князь на ўтравелым сухім узгорку і жытло сваё акружыў высокім парканам з тоўстых дрэў, дбайна ачышчаных ад сучча.

Быў ён невысокага росту, каржакаваты, з цёмным нахмураным тварам і заўжды жорстка падцятымі вуснамі. Вочы выпраменівалі халоднае калючое свято, а ад сталёва-пагрозлівага голасу ўздрыгвалі не толькі слугі, палахліва дранцвелі нават коні і сабакі. Пэўна, за гэта, а можа і за што іншае празвалі князя Ледзяным сэрцам.

У яго была адзіная дачушка Ален-

ка, прыгожанькая дзяўчынка, надзвычай чуллівая, добрая і вясёлая. Зноў жа казалі, што сваю жонку, яе маці, князь прадаў нейкаму татарыну за мяшчак залатых дукатаў, але пакарыстацца імі яму не прыйшлося. Пакуль Ледзяное сэрца балываў з татарынам у палацы, пілі там заморскае пітво, закусвалі смажанай дзічынай, начальнік княжацкай аховы пасадзіў яго жонку на каня, сеў сам на другога і абодва зніклі ў невядомым кірунку, прыхапіўшы той мяшчак з дукатамі. Пагоня, што тыдзень прачэсвала лясы, палі, балоты, вярнулася ні з чым. Таму і з'ехаў князь з тых мясцін, што пасля гэтага выпадку над ім сталі пацяшацца яго багатыя суседзі.

Праўда гэта ці не, сцвярджаць не бяромся, бо ці мала чаго могуць наплесці чужыя і зайздросныя языкі, але тое, што звон золата здымай з князя суровую змрочнасць і запальваў сярдзітая вочы летуценым агнём, маю не назавеш. Толькі багацце давала асалоду яго скватнаму і ачарсцевламу сэрцу.

Аленка, яго дачушка, моцна здружылася, употай ад князя, з кухаркіным сынам Алёшкам. Яны былі аднагодкі. Алёшка надта любіў прыроду, ужо дзіцем умеў прадказваць па прыкметах надвор'е, ведаў шмат карысных для здароўя зёлак у лугах, лясах і балотах, збіраўся вывучаць мову звяроў і птушак. Гэтыя веды, набытыя ад бацькоў, хлопчык пачаў перадаваць Аленцы, і тая палюбіла прыроду — лугавыя і лясныя кветкі, акропленыя расой, бляск зорнага неба, святло маладзіка, узыход і заход сонца, пунсовасць вечаровай зары.

Вядома, князь пра гэта нічога не ведаў, бо Аленка і Алёшка імкнуліся не трапляць яму на вочы. Не мог ведаць князь і таго, што як праішло іх дзяцінства, у юнацкую пару трывалае пачуццё даверу і кахання моцна з'яднала яго дачку і сына кухаркі. Яны ўжо не маглі адзін без аднаго жыць, летняя ноч, што разлучала іх, абодвум здавалася годам.

Неяк на рацэ Сож спыніўся незнаймы карабель. Са світаю прыслужнікаў з яго выйшаў апрануты ў расшыты золатам халат і няспешна накіраваўся да княжацкага дома тоўсты мужчына з скуластым тварам і вузкімі вачмі. Нішто яго вакол не цікавіла, позірк быў сонны, абыякавы і лянівы.

Раптам на княжацкім двары незнайму на вочы трапілася Аленка з букецікам лясных красак. І што зрабіла-

ся з чалавекам? Акамянела спыніўся і ўтаропіўся ў дзяўчыну. І куды дзелася санлівасць, абыякавасць? Вочы заіскрыліся, твар разружавеўся і, здавалася, аж рукі затрымцелі.

Бы ўспышкай маланкі, апякла незнаёмца Аленка блакітам прыязных вачэй, ружовай пяшчотай шчок, свежай юнай красою. Невядома, колькі часу аслупянела стаяў чужынец і з захапленнем глядзеў услед дзяўчыне, калі б не з'явіўся князь і не павёў яго ў пакоі.

Цэлы тыдзень прабыў незнаймец у княжацкім двары, цэлы тыдзень яны з гаспадаром аб нечым гаварылі, то гучна, то ціхім змоўніцкім шэптам. Ніхто не ведаў пра тэму іх гамонкі, але калі князь праводзіў чужынца на карабель, то не было звычайнай пагрозлівай змрочнасці ў яго ablіччы, і вяртаўся ён з праяснеламі вачамі.

— Нешта нядобрае задумаў бацька, — тужліва гаварыла Аленка Алёшку. — Бяда нас чакае, чуе мае сэрца.

— Не бойся, — супакойваў яе кухарчын сын. — Ніхто нас не пакрыўдзіць і ніхто нас не разлучыць. Бо сам Бог наканаваў нам быць разам.

Праз колькі часу на рацэ зноў з'явіўся карабель. Той самы, з чорнымі ветразямі, і хвалі неслі яго да княжацкага палаца. Сонца ўжо хілілася да заходу. Угледзеўши карабель, князь узрадавана сказаў дачцэ:

— Ідзі апраніся ва ўсё лепшае і чакай у святліцы. Плыве твой муж, ён забярэ цябе з сабою.

Зблізела Аленка і ледзь прытомнасць не згубіла. Выскачыла з пакояў і да Алёшкі заплаканая прыбегла, прашаптала:

— Мяне бацька чужынцу прадаць хоча. Бяжым адсюль хутчэй!

Пабраліся яны за рукі і да Сажа

кінуліся. Селі ў човен і на той бок рэчкі пераплываць сталі. Данеслі дваровыя пра гэта князю. Той паклікаў сваіх стражнікаў і загадаў:

— Дачку прывядзіце сюды, а таму жабраку зрабіце так, каб ён ніколі больш белага свету не ўбачыў.

Пераправіўшыся на другі бераг Сажа, Аленка з Алёшкам пусціліся да лесу. Хоць да яго было і не надта далёка, але хіба ўцячэш ад хуткіх коней?

— Хавайся, Аленка — крыкнуў Алёшка. — Я іх хоць трохі затрымаю!

Але хіба схаваешся ў невысокай лугавой траве ды рэдкім лазовым кустоўі? Стражнікі скруцілі Алёшку і выкалалі яму вочы.

Аленку князевы слугі акружылі ўжо на ўзлеску. Бездапаможна азірнулася змарнелая дзяўчына па баках і зняможана пляснулася, раскінуўшы рукі, на зямлю. І анямелі ад жаху стражнікі: там, дзе ўпала Аленка, засерабрылася хвалімі ладная азярына. Коні панюхалі ваду і пачалі трывожна адступаць назад, палахліва іржаць і спалатнелыя ад жаху княжацкія слугі панесліся прэч з лугавіны.

Цэлую ноч блукаў Алёшка і безупынна клікаў Аленку. У яго быў моцны голас, і крык, поўны болю, трывогі, адчаю і любві, разносіўся далёка. Ад

яго нават прачыналіся людзі ў няблізкіх селішчах. А потым аслаб, ахрып, знясіліўся і світанкам выйшаў да азярыны. І тут на яго, аслепленага, учарнелага, выпацканага твянню нечакана дыхнула нечым цёплым, радасным і да болю знаёмым. Быщам убачыў Аленчын твар, учуў яе голас, быццам узяў яе за руку...

І не захацелася Алёшку адсюль больш нікуды ісці. Супакоены, абмыў ён вадой азёрнай знявечаны твар і... стаў на беразе дубам. Магутным, тоўстастволым, з навіслым над вадой голлем. Прастаяў дуб некалькі стагоддзяў, потым бура скрышыла яго, упаў ён у азярыну і хвалі схавалі дуб навечна...

З таго часу людзі сталі гаварыць:

— Там, дзе нехта крычаў ноччу, я учора ўпаляваў лася.

— За мясцінай, дзе нехта крычаў, надта крыніца гаючая.

— Збудаваў я сабе хаціну якраз на супраць лугавіны, дзе нехта крычаў калісьці.

З цягам часу сталі гаварыць адным словам: Крычаў. Так, калі верыць гэтай легендзе, уznікла назва горада.

А возера тое празвалі Чорным. Глыбокае і цёмнае, яно і цяпер плешча хвалімі на ўскрайку лесу, за кілометры ад горада.

В. Ф. Куліненка.

Героі Грунвальдской бітвы

Пачатак XV ст. у Вялікім княстве Літоўскім быў неспакойным. На ВКЛ і Польскае каралеўства пасягалі рыцары Тэўтонскага ордэна, прыкрываючы свае захопніцкія планы іменем і словам Бога. У 1409 г., калі крыжакі наважыліся захапіць землі Польшчы і Вялікага княства, князь Вітаўт пайшоў на саюз

з каралём Польшчы Ягайлам, што давала магчымасць выступіць разам супраць агрэсараў.

У жніўні 1409 г. рыцары-тэўтоны захапілі абоз з хлебам, пасланы з Польшчы ў Вялікае княства Літоўскае. Такое нахабства ордэнцаў паскорыла падрыхтоўку да адпору крыжакам. І ў

Мальбарку, рэзідэнцыі ордэнскага магістра Ульрыха фон Юнгінгена, таксама рыхтаваліся да баявых дзеянняў. Ордэн звярнуўся па дапамогу да феадалаў Еўропы, і калі настаў час распачай бітвы, да рыцараў ордэна далучыліся наёмнікі — з Францыі, Нідэрландаў, Англіі, нямецкіх зямель. Юнгінген меў лепшую ў Еўропе конніцу і новую на той час зброю — артылерью.

...Усю ночь з 14 на 15 чэрвеня 1410 г. моцная навальніца з ліўнем палыхала над вёсачкамі Грунвалд і Таненберг у Прусіі. Раніцай неба ачысцілася ад хмар, яркія промні сонца дакрануліся зямлі, зазіхацелі на рыцарскіх даспехах крыжакоў, на сякерах і косах, мячах славянскіх вояў. Так пачынаўся дзень вялікай бітвы.

Аб'яднаныя войскі саюзнікаў мелі 91 харугву — каля 40 тысяч ратнікаў. Армія крыжакоў была меншай па колькасці, аднак лепш узброенай. У 4-й і 49-й харугвах польскага войска стаялі чэшскія і мараўскія воіны на чале з Янам Жыжкам. Палякі выстрайліся насупраць войска ордэнскага палкаводца Куна фон Ліхтэнштэйна, на левым фланзе. Правы фланг прыкрывалі беларускія, украінскія, літоўскія харугвы пад камандаваннем Вітаўта. У цэнтры занялі пазіцыі троі смаленскія палкі, насупраць якіх рыхтаваліся да бою войскі маршала ордэна Фрыдрыха фон Валенрода.

Выстраеная ў троі лініі аб'яднанае войскі саюзнікаў размясцілася на ўскрайку вялікага лесу, флангі ўпіраліся ў топкае балота. Такая пазіцыя пазбаўляла цяжкую конніцу крыжакоў свабоды манеўра. У цэнтры сваіх пазіцый рыцары выставілі 100 гармат.

Чакалі каманды да бою харугвы беларускіх гарадоў — Полацка, Пінска, Навагрудка, Ліды, Бярэсця, Ваўкавыс-

ка, Драгічына. Стаяў пад баявымі штандарамі і асабісты полк маладога мсціслаўскага князя Юрія. Яго бацька, Сямён Мсціслаўскі, у гэты дзень павінен быў камандаваць трима палкамі, набранымі на Смаленскай зямлі.

Раніца была ў разгары, а кароль Ягайла не аддаваў загаду аб наступленні. Крыжакі спрабавалі выманіць аб'яднанае войска ВКЛ і Польшчы на раўніну, дзе можна было эфектыўна выкарыстаць артылерью і цяжкую конніцу. Фон Юнгінген паслаў выклік Ягайлі і Вітаўту.

Нарэшце харугвы ВКЛ крануліся з пазіцый і першымі рушылі на ворага. Вітаўт накіраваў на ворага лёгкую, затым цяжкую конніцу. Ульрых фон Юнгінген падмацаваў сілы крыжакоў, што змагаліся супраць харугваў ВКЛ. Пасля гэтага войска Вялікага княства, манеўруючы, адступіла, тым самым парушыўшы баявыя парадкі крыжакоў, якія захапіліся пагоняй і паплаціліся за гэта, стаўшы ахвярамі ў жорсткай сечы.

У цэнтры, дзе ў другой лініі знаходзіліся таксама войскі Вітаўта, насмерць біліся палкі Смаленскага княства. У іх шэрагах мужнасць праявілі мсціслаўцы.

Поўнасцю знішчаны ворагам адзін смаленскі полк, аднак жывыя воіны двух другіх стаялі сцяною на шляху крыжакоў. Узмацнілі націск на рыцарскія шэрагі кіеўскія і полацкія воіны, берасцейцы і гародненцы, байцы Львоўскага і Старадубскага палкоў.

...Сонца пераваліла далёка за поўдзень. Бітва, аднак, не заціхала. Месцамі кроў не паспявала ўвабрацца зямлёю. І вось пачаў слабець напор крыжакоў. Конніца Вітаўта і ўкраінскія харугвы прабіліся да вёскі Таненберг. Трапіўшы ў акружэнне рыцары

Фрыдрыха фон Валенрода загінулі разам з маршалам у жорсткай сечы. Сам магістр ордэна фон Юнгінген з рэзервовымі палкамі кінуўся ў бой, аднак хутка і яго напаткала гібель.

Высцілаючы забітымі поле бітвы, адступілі рэшткі рыцарскіх палкоў. Нямногім крыжакам удалося збегчы, уратавацца ад мяча і палону. Каля 18 тысяч ордэнцаў загінулі, каля 14 тысяч трапілі ў палон. Вялікае княства Літоўскае страціла пад Грунвальдам амаль 20 тысяч воінаў, 15 тысяч з іх – сыны беларускай зямлі.

У складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай

Пачатак XVI ст. – драматычны перыяд у гісторыі горада. У выніку воінаў канца XV ст. паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай мяжа ВКЛ падыйшла непасрэдна да Крычава. Горад апынуўся пад пагрозай удараў маскоўскіх войск і на працягу ўсяго пачатку XVI ст. ён фігуруе ў запісах летапісцаў. Ды і ўвогуле ўся гісторыя Крычава XVI—сэрэдзіны XVII ст. працітана парахавым дымам тых шматлікіх воінаў, што не абміналі яго сцен. Нават у канцы XVII ст., у 1690 г. гетман Вялікага княства Літоўскага Казімір Сапега, адзначаючы стратэгічнае значэнне Крычаўскага замка, падкрэсліваў, што апошні паставлены «как от Москвы, так и от казаков около входа в государство».

Першыя звесткі аб Крычаве звязаныя менавіта з воінамі і з'яўляюцца напрыканцы XV ст. У 1496 г. з Крычава выпраўлялася 100 чалавек з сякерамі на работы па ўмацаванню памежных замкаў.

Ужо пад час вайны 1500–1503 гг.

Героямі Грунвальдской бітвы называлі летапісцы і гісторыкі «вецязей трох смаленскіх палкоў» і князёў Сямёна Лугвеня і яго сына Юрыя. Большаясь воінаў гэтых палкоў палегла ў баі. Плакалі маці і ўдовы, сёстры і дзеце ў гарадах і вёсках Смаленскага княства: у самім Смаленску і Рослаўлі, у Мсціславе і Крычаве, у сёлах па Сажу і Дабросці. Родныя іх загінулі, але спынілі ворага, закрылі яму дарогу на поўдзень і ўсход.

М.Ф. Мельнікаў.

сцены горада трымалі націск варожых сіл. Так, у 1501 г., калі пад Мсціслаў падыйшло рускае войска, яму наступрач выйшаў не толькі князь мсціслаўскі Міхаіл Іванавіч, але і ваявода Юры Дашковіч з вялікакняжацкаю заставаю і жаўнерамі. Бітва закончылася перамогай рускіх, і князь Міхаіл з Юрыем Дашковічам ледзь паспелі ўскочыць у горад. Гэтае паведамленне цікава таму, што згадваемы Юры Дашковіч быў у той час Крычаўскім старастай. Верагодна, і крычаўцы прыходзілі тады на дапамогу мсціслаўцам разам са сваім дзяржаўцам. Юры Дашковіч яшчэ раз згадваецца як крычаўскі намеснік летам 1503 г. У канцы 1503 — пачатку 1504 г. ён збег у Москву, аб чым сведчыць ліст вялікага князя і караля Аляксандра да маскоўскага князя Івана Васільевіча, датуемы вясной—летам 1504 г. У ім Аляксандр абвінавачвае Дашковіча ў здрадзе і рабаўніцтве мясцовага насельніцтва і патрабуе ад Івана Васільевіча выдачы здрадніка.

Але на абвінавачанне ў здрадзе го-

раду і дзяржаве і ў рабаўніцтве насельніцтва, якое зноў прад'явіў Дашковічу ў 1511 г. крычаўскі стараста Т.І. Капуста, Ю.Дашковіч прадставіў каралю Жыгімонту Казіміравічу даравальны ліст каралаля Аляксандра і сказаў, што «заежчай съ Крычова къ Москве ни которое шкоды замъку и панъству его милости не вчинивши...», што ён быў абылганы і праста хаваўся там, баючыся гневу каралаля. Ад'яджаючы да Масквы, крычаўскі замак ён здаў на кіраванне Пятру Епімаховічу. Гэтае паведамленне сведчыць, што крычаўцы пад час вайны 1500–1503 гг. не здрадзілі ВКЛ, засталіся вернымі сваёй дзяржаве.

Болей таго, хоць у 1503 г. было заключана перамір'е паміж ВКЛ і Масквой, крычаўцы ўвесь час не давалі спакою памежным маскоўскім валасцям. Захаваліся скаргі рускага князя Сямёна Стародубскага, што крычаўцы і лу чычане толькі пасля Вялікадня 1503 г. двойчы «имели его волости Попову Гору и Стародубские сёла..., через перемирные грамоты наших людей и грабят и бьют». Асаблівую ўвагу звяртаў бранскі намеснік князь Васіль Сямёновіч Рапалоўскі на дзеянні крычаўскага намесніка Дашковіча, які ўварваўся ў воласць маскоўскую Прыкладні. Падобныя скаргі паўтараліся: у сярэдзіне 1507 г. князь Сямён Стародубскі скардзіўся, што «Мстиславцы и Кричевцы и Чечаряне проходили во-первое на Страстной неделе, а в другие в Юрьев день, а в третыи после Николина дня, да имали Попову Гору да Стародубские сёла...».

Перамір'е 1503 г. толькі прыпыніла барацьбу паміж двума дзяржавамі. Ужо ў 1507 г. пры новым маскоўскім цары Васілю III і пры новым вялікім князі літоўскім і польскім каралі Жы-

гімонце вайна ўзнавілася. Восенню таго года баявыя дзеянні адбываліся пад Мсціславам і Крычавам. Большасць летапісаў сціпла паведамляе аб пасылцы 14.09.1507 г. Васілем III ваяводаў, князёў В.Д. Холмскага і Якава Захар'іча, да Мсціслава. Летапіс тлумачыць, што тады ж пад Мсціславам спалілі пасады. Некаторыя ўдакладненні сустракаюцца ў польскіх хроніках: так, Бернард Вапоўскі паведамляе, што войска маскоўскага князя Васіля асадзіла і спрабавала захапіць крэпасці Мсціслаў і Крычай; даведаўшыся аб гэтым, кароль паслаў туды ваяводаў на дапамогу. Пачуўшы аб іх падыходзе, маскавіты знялі асаду і адступілі. Падобныя паведамленні захаваліся і ў рускіх крыніцах. Аб баявых дзеяннях пад Крычавам згадвае наступны эпізод летапісу: пад яго сценамі «ис пищали застрелили» маскоўскага ваяводу Міхаіла Абразцова. Відаць, крычаўцы добра абараняліся.

Апісваючы падзеі 1508 г., крыніцы зноў вяртаюць нас пад сцены Крычава, апавядаюць пра мяцеж М. Глінскага. Летапісы паведамляюць, што горад быў ім захоплены. Аднак дэталёвы аналіз гэтай падзеі паказвае, што летапісныя паведамленні аб узяцці М. Глінскім Крычава, Турава, Оршы, Гомеля і пераходзе на яго бок князя М. Мсціслаўскага не маюць пад сабой ніякіх падстаў. Горад, нягледзячы на дапамогу М. Глінскаму маскоўскіх ваяводаў, застаўся верным дзяржаве.

«Вечны мір», заключаны ў каstryчніку 1508 г., пратрымаўся ўсяго 4 гады. У 1512 г. пачалася новая вайна паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай, у якой асноўная барацьба вялася за валоданне Смаленскам. Распачаўшы штурм Смаленска, Васіль III адначасова ў 1513 г. паслаў свае войскі пад Оршу,

ВЁСКА ВАРОДЗЬКАЎ З

Курганны могільнік.

За 0,1 км на паўночны захад ад калгаснай фермы, на правым беразе р. Волчас, у хвойніку, абапал лясной дарогі. 33 насыпы 0,3–1,7 м, дыяметрам 5–8 м. Выявіў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ГОРКІ

Гарадзішча. За 0,4–0,5 км на захад ад вёскі, за ровам, па якім працякае ручай. Пляцоўка плошчай 0,3–0,4 га, роўная, густа зарасла лісцевымі дрэвамі. Земляныя ўмацаванні знівеліраваны, прасочваюцца толькі з заходняга і паўночна-ўсходняга бакоў. Вядома з 1873 г., абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У шурфе ў культурным пласте 0,8–1 м знайдзена ганчарная кераміка. Адносіцца да сярэднявечча. Датуецца XIV–XVI ст. Раскопкі не праводзіліся.

Селішча. Насупраць гарадзішча, па схілах левага высокага берага р. Любавічка, прытока р. Волчас. Займае вялікі (плошча 1–1,5 га) участак калгаснага поля. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. На паверхні сабрана ганчарная кераміка.

Адносіцца да сярэднявечча. Датуецца XV–XVII ст. Раскопкі не праводзіліся.

КАСЦЮШКАВІЦКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА ВОЛЧАС

Гарадзішча. Мястовая назва Гарадок. За 3 км на захад ад вёскі, побач з жывёлагадоўчай фермай.

Займае мыс паміж ярам і далінай ручая, які ўпадае ў р. Волчас. Пляцоўка памерам 50x40 м была ўмацавана з боку поля 2 валамі вышынёй 4–5 м і равамі глыбінёй каля 1 м. Вядома з 1873 г., у 1983 г. абледаваў С.Я. Расадзін. Пры шурфоўцы выяўлены культурны пласт каля 1 м, знайдзена кераміка V ст. да н.э. – I ст. н.э. Адносіцца да мілаградской і зарубінецкай культур.

Селішча. За 350 м на захад ад вёскі. На левым беразе р. Волчас. Плошча каля 0,5 га. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. На паверхні сабрана ганчарная кераміка, шлакі. Адносіцца да эпохі Кіеўскай Русі і да сярэднявечча.

Курганны могільнік. За 250 м на поўнач

ад вёскі, на могілках і на полі. 41 насып вышынёй ад 0,4 да 2 м, дыяметрам 4–10 м. Асобныя курганы папсананы ямамі. Адкрыў у 1893 г. Е.Р. Раманаў, абледавалі ў 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ПАСЁЛАК КАХАНОЎ

Курганны могільнік. За 0,1 км на паўднёвы ўсход ад пасёлка, каля фермы. 11 насыпаў вышынёй 0,3–1,2 м, дыяметрам 5–8 м. Адкрыў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ПАСЁЛАК КРЫЧАУСКІ 1-ы

Курганны могільнік. За 0,5 км на паўночны ўсход ад пасёлка, на правым беразе р. Сож, за хвойнікам. 7 насыпаў вышынёй 1–2 м, дыяметрам 6–10 м. Захаванасць добрая. Абледавалі у 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ПАКЛАДЫ

Селішча. За 0,5 км на паўночны ўсход ад вёскі. Вядома з 1873 г., абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У агаленнях яра, які пераразае селішча, культурны пласт 0,4–0,6 м (у месцы разорвання 0,2 м). У ім знайдзена ляпная і ганчарная кераміка. Адносіцца да ранняга жалезнага веку і да сярэднявечча.

Могільнік. На паўднёва-ўсходній ускрайніне вёскі, уздоўж высокага правага берага р. Сож. 11 насыпаў вышынёй 0,8–2,2 м, дыяметрам 6–13 м. Курганы параслі кустамі, добра захаваліся (за выключэннем 2 насыпаў на тэрыторыі малочна-таварнай фермы). Вядомы з 1873 г. Абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

Курган. На паўночны ўсход ад вёскі, сярод поля. Вышыня 0,6 м, дыяметр 5 м. Вядомы з 1873 г. Абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

ЛАБКОВІЦКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА КАШАНЫ

Курганны могільнік. За 0,6 км на паўночны захад ад вёскі. 12 насыпаў вышынёй 0,5–1,2 м, дыяметрам 4–8 м. Адкрыў у 1967 г.

Г.В. Штыхаў, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

ВЁСКА ЛАБКОВІЧЫ

Курган. За 1,3 км на ўсход ад усходняй ускраіны вёскі (былая в. Бель-3), на поплаве правага берага р. Сож. Вышыня 2,5 м, дыяметр 13 м. Вядомы з 1873 г.

ВЁСКА СТАБОРШЧЫНА

Курганны могільнік. На паўночна-захадній ускраіне вёскі, на правым беразе р. Чорная Натапа, 21 курган добрай захаванасці, вышынёю 0,4–3 м, дыяметрам 5–12 м. Абледавалі у 1972 г. Я.Р. Рыер, у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Курган. За 1 км на паўднёвы захад ад вёскі, за бярозавым гаем, на полі. Вышыня 1,5 м, дыяметр 10 м. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў.

ЧЫРВАНАБУДСКІ СЕЛЬСАВЕТ

ВЁСКА ЯГОРАЎКА

Гарадзішчча. За 4 км на ўсход ад вёскі, за лесам, на нізкім забалочаным поплаве лева-

га берага р. Асцёр. Пляцоўка авальнай формы, памерам 54x28 м. З усходу і захаду захаваліся два дугападобныя валы і роў. Яшчэ адзін вал і роў знаходзіцца ў заходній частцы, каля падножжа гарадзішча. Вышыня валоў каля 2 м, глыбіня равоў 1,6–1,8 м. Адкрыў і абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. У шурфе памерам 1x1 м прасочаны культурны пласт 0,55 м, у якім знайдзена ляпная і ганчарная кераміка, аблепеная камяні, вуголле і косці жывёл. Адносіцца да ранняга сярэднявечча.

Курганны могільнік. За 0,2 км на паўночны ўсход ад вёскі, на краі калгаснага поля, 7 насыпаў вышынёю 0,9–2,1 м, дыяметрам 5–9 м. Адкрыў у 1972 г. Я.Р. Рыер, абледаваў у 1978 г. М.А. Ткачоў. Раскопкі не праводзіліся.

Матэрыялы абледавання захоўваюцца ў інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Друкуецца па кн.: Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць. Мн., 1986.

Падрыхтавала да друку З.Г. Дзямешка.

Адкуль пайшла назва горада Крычаў

Так і засталося загадкаю, адкуль у гэтая мясціны прыкаціў князь. Адны казалі, што прыбыў ён з-пад Полацка, другія – з-пад Кієва.

Пасяліўся князь на ўтравелым сухім узгорку і жытло сваё акружыў высокім парканам з тоўстых дрэў, дбайна ачышчаных ад сучча.

Быў ён невысокага росту, каржакаваты, з цёмным нахмураным тварам і заўжды жорстка падцятымі вуснамі. Вочы выпраменівалі халоднае калючое свято, а ад сталёва-пагрозлівага голасу ўздрыгвалі не толькі слугі, палахліва дранцеві нават коні і сабакі. Пэўна, за гэта, а можа і за што іншае празвалі князя Ледзяным сэрцам.

У яго была адзіная дачушка Ален-

ка, прыгожанькая дзяўчынка, надзвычай чуллівая, добрая і вясёлая. Зноў жа казалі, што сваю жонку, яе маці, князь прадаў нейкаму татарыну за мяшечак залатых дукатаў, але пакарыстацца імі яму не прыйшлося. Пакуль Ледзяное сэрца баліваў з татарынам у палацы, пілі там заморскае пітво, закусвалі смажанай дзічынай, начальнік княжацкай аховы пасадзіў яго жонку на каня, сеў сам на другога і абодва зніклі ў невядомым кірунку, прыхапіўшы той мяшечак з дукатамі. Пагоня, што тыдзень прачэсвала лясы, палі, балоты, вярнулася ні з чым. Таму і з'ехаў князь з тых мясцін, што пасля гэтага выпадку над ім сталі пацяшацца яго багатыя суседзі.

Праўда гэта ці не, сцвярджаць не бяромся, бо ці мала чаго могуць наплесці чужыя і зайздросныя языкі, але тое, што звон золата здымай з князя суровую змрочнасць і запальваў сярдзітая вочы летуценым агнём, маю не назавеш. Толькі багацце давала асалоду яго скватнаму і ачарсцевламу сэрцу.

Аленка, яго дачушка, моцна здружылася, употай ад князя, з кухаркіным сынам Алёшкам. Яны былі аднагодкі. Алёшка надта любіў прыроду, ужо дзіцем умеў прадказваць па прыкметах надвор'е, ведаў шмат карысных для здароўя зёлак у лугах, лясах і балотах, збіраўся вывучаць мову звяроў і птушак. Гэтыя веды, набытыя ад бацькоў, хлопчык пачаў перадаваць Аленцы, і тая палюбіла прыроду — лугавыя і лясныя кветкі, акропленыя расой, бляск зорнага неба, святло маладзіка, узыход і заход сонца, пунсовасць вечаровай зары.

Вядома, князь пра гэта нічога не ведаў, бо Аленка і Алёшка імкнуліся не трапляць яму на вочы. Не мог ведаць князь і таго, што як праішло іх дзяцінства, у юнацкую пару трывалае пачуццё даверу і кахання моцна з'яднала яго дачку і сына кухаркі. Яны ўжо не маглі адзін без аднаго жыць, летняя ноч, што разлучала іх, абодвум здавалася годам.

Неяк на рацэ Сож спыніўся незнаймы карабель. Са світаю прыслужнікаў з яго выйшаў апрануты ў расшыты золатам халат і няспешна накіраваўся да княжацкага дома тоўсты мужчына з скуластым тварам і вузкімі вачмі. Нішто яго вакол не цікавіла, позірк быў сонны, абыякавы і лянівы.

Раптам на княжацкім двары незнайму на вочы трапілася Аленка з букецікам лясных красак. І што зрабіла-

ся з чалавекам? Акамянела спыніўся і ўтаропіўся ў дзяўчыну. І куды дзелася санлівасць, абыякавасць? Вочы заіскрыліся, твар разружавеўся і, здавалася, аж руکі затрымцелі.

Бы ўспышкай маланкі, апякла незнаёмца Аленка блакітам прыязных вачэй, ружовай пяшчотай шчок, свежай юнай красою. Невядома, колькі часу аслупянела стаяў чужынец і з захапленнем глядзеў услед дзяўчыне, калі б не з'явіўся князь і не павёў яго ў пакоі.

Цэлы тыдзень прабыў незнаймец у княжацкім двары, цэлы тыдзень яны з гаспадаром аб нечым гаварылі, то гучна, то ціхім змоўніцкім шэптам. Ніхто не ведаў пра тэму іх гамонкі, але калі князь праводзіў чужынца на карабель, то не было звычайнай пагрозлівай змрочнасці ў яго ablіччы, і вяртаўся ён з праяснеламі вачамі.

— Нешта нядобрае задумаў бацька, — тужліва гаварыла Аленка Алёшку. — Бяда нас чакае, чуе мае сэрца.

— Не бойся, — супакойваў яе кухарчын сын. — Ніхто нас не пакрыўдзіць і ніхто нас не разлучыць. Бо сам Бог наканаваў нам быць разам.

Праз колькі часу на рацэ зноў з'явіўся карабель. Той самы, з чорнымі ветразямі, і хвалі неслі яго да княжацкага палаца. Сонца ўжо хілілася да заходу. Угледзеўши карабель, князь узрадавана сказаў дачцэ:

— Ідзі апраніся ва ўсё лепшае і чакай у святліцы. Плыве твой муж, ён забярэ цябе з сабою.

Зблізела Аленка і ледзь прытомнасць не згубіла. Выскачыла з пакояў і да Алёшкі заплаканая прыбегла, прашаптала:

— Мяне бацька чужынцу прадаць хоча. Бяжым адсюль хутчэй!

Пабраліся яны за рукі і да Сажа

кінуліся. Селі ў човен і на той бок рэчкі пераплываць сталі. Данеслі дваровыя пра гэта князю. Той паклікаў сваіх стражнікаў і загадаў:

— Дачку прывядзіце сюды, а таму жабраку зрабіце так, каб ён ніколі больш белага свету не ўбачыў.

Пераправіўшыся на другі бераг Сажа, Аленка з Алёшкам пусціліся да лесу. Хоць да яго было і не надта далёка, але хіба ўцячэш ад хуткіх коней?

— Хавайся, Аленка — крыкнуў Алёшка. — Я іх хоць трохі затрымаю!

Але хіба схаваешся ў невысокай лугавой траве ды рэдкім лазовым кустоўі? Стражнікі скруцілі Алёшку і выкалалі яму вочы.

Аленку князевы слугі акружылі ўжо на ўзлеску. Бездапаможна азірнулася змарнелая дзяўчына па баках і зняможана пляснулася, раскінуўшы рукі, на зямлю. І анямелі ад жаху стражнікі: там, дзе ўпала Аленка, засерабрылася хвалімі ладная азярына. Коні панюхалі ваду і пачалі трывожна адступаць назад, палахліва іржаць і спалатнелыя ад жаху княжацкія слугі панесліся прэч з лугавіны.

Цэлую ноч блукаў Алёшка і безупынна клікаў Аленку. У яго быў моцны голас, і крык, поўны болю, трывогі, адчаю і любві, разносіўся далёка. Ад

яго нават прачыналіся людзі ў няблізкіх селішчах. А потым аслаб, ахрып, знясіліўся і світанкам выйшаў да азярыны. І тут на яго, аслепленага, учарнелага, выпацканага твянню нечакана дыхнула нечым цёплым, радасным і да болю знаёмым. Быщам убачыў Аленчын твар, учуў яе голас, быщам узяў яе за руку...

І не захацелася Алёшку адсюль больш нікуды ісці. Супакоены, абмыў ён вадой азёрнай знявечаны твар і... стаў на беразе дубам. Магутным, тоўстастволым, з навіслым над вадой голлем. Прастаяў дуб некалькі стагоддзяў, потым бура скрышыла яго, упаў ён у азярыну і хвалі схавалі дуб навечна...

З таго часу людзі сталі гаварыць:

— Там, дзе нехта крычаў ноччу, я учора ўпаляваў лася.

— За мясцінай, дзе нехта крычаў, надта крыніца гаючая.

— Збудаваў я сабе хаціну якраз на супраць лугавіны, дзе нехта крычаў калісьці.

З цягам часу сталі гаварыць адным словам: Крычаў. Так, калі верыць гэтай легендзе, уznікла назва горада.

А возера тое празвалі Чорным. Глыбокае і цёмнае, яно і цяпер плешча хвалімі на ўскрайку лесу, за кілометры ад горада.

В. Ф. Куліненка.

Героі Грунвальдской бітвы

Пачатак XV ст. у Вялікім княстве Літоўскім быў неспакойным. На ВКЛ і Польскае каралеўства пасягалі рыцары Тэўтонскага ордэна, прыкрываючы свае захопніцкія планы іменем і словам Бога. У 1409 г., калі крыжакі наважыліся захапіць землі Польшчы і Вялікага княства, князь Вітаўт пайшоў на саюз

з каралём Польшчы Ягайлам, што давала магчымасць выступіць разам супраць агрэсараў.

У жніўні 1409 г. рыцары-тэўтоны захапілі абоз з хлебам, пасланы з Польшчы ў Вялікае княства Літоўскае. Такое нахабства ордэнцаў паскорыла падрыхтоўку да адпору крыжакам. І ў

Мальбарку, рэзідэнцыі ордэнскага магістра Ульрыха фон Юнгінгена, таксама рыхтаваліся да баявых дзеянняў. Ордэн звярнуўся па дапамогу да феадалаў Еўропы, і калі настаў час распачай бітвы, да рыцараў ордэна далучыліся наёмнікі — з Францыі, Нідэрландаў, Англіі, німецкіх зямель. Юнгінген меў лепшую ў Еўропе конніцу і новую на той час зброю — артылерью.

...Усю ночь з 14 на 15 чэрвеня 1410 г. моцная навальніца з ліўнем палыхала над вёсачкамі Грунвалд і Таненберг у Прусіі. Раніцай неба ачысцілася ад хмар, яркія промні сонца дакрануліся зямлі, зазіхацелі на рыцарскіх даспехах крыжакоў, на сякерах і косах, мячах славянскіх вояў. Так пачынаўся дзень вялікай бітвы.

Аб'яднаныя войскі саюзнікаў мелі 91 харугву — каля 40 тысяч ратнікаў. Армія крыжакоў была меншай па колькасці, аднак лепш узброенай. У 4-й і 49-й харугвах польскага войска стаялі чэшскія і мараўскія воіны на чале з Янам Жыжкам. Палякі выстрайліся насупраць войска ордэнскага палкаводца Куна фон Ліхтэнштэйна, на левым фланзе. Правы фланг прыкрывалі беларускія, украінскія, літоўскія харугвы пад камандаваннем Вітаўта. У цэнтры занялі пазіцыі троі смаленскія палкі, насупраць якіх рыхтаваліся да бою войскі маршала ордэна Фрыдрыха фон Валенрода.

Выстраеная ў троі лініі аб'яднанае войскі саюзнікаў размясцілася на ўскрайку вялікага лесу, флангі ўпіраліся ў топкае балота. Такая пазіцыя пазбаўляла цяжкую конніцу крыжакоў свабоды манеўра. У цэнтры сваіх пазіцый рыцары выставілі 100 гармат.

Чакалі каманды да бою харугвы беларускіх гарадоў — Полацка, Пінска, Навагрудка, Ліды, Бярэсця, Ваўкавыс-

ка, Драгічына. Стаяў пад баявымі штандарамі і асабісты полк маладога мсціслаўскага князя Юрія. Яго бацька, Сямён Мсціслаўскі, у гэты дзень павінен быў камандаваць трима палкамі, набранымі на Смаленскай зямлі.

Раніца была ў разгары, а кароль Ягайла не аддаваў загаду аб наступленні. Крыжакі спрабавалі выманіць аб'яднанае войска ВКЛ і Польшчы на раўніну, дзе можна было эфектыўна выкарыстаць артылерью і цяжкую конніцу. Фон Юнгінген паслаў выклік Ягайлі і Вітаўту.

Нарэшце харугвы ВКЛ крануліся з пазіцый і першымі рушылі на ворага. Вітаўт накіраваў на ворага лёгкую, затым цяжкую конніцу. Ульрых фон Юнгінген падмацаваў сілы крыжакоў, што змагаліся супраць харугваў ВКЛ. Пасля гэтага войска Вялікага княства, манеўруючы, адступіла, тым самым парушыўшы баявыя парадкі крыжакоў, якія захапіліся пагоняй і паплаціліся за гэта, стаўшы ахвярамі ў жорсткай сечы.

У цэнтры, дзе ў другой лініі знаходзіліся таксама войскі Вітаўта, насмерць біліся палкі Смаленскага княства. У іх шэрагах мужнасць праявілі мсціслаўцы.

Поўнасцю знішчаны ворагам адзін смаленскі полк, аднак жывыя воіны двух другіх стаялі сцяною на шляху крыжакоў. Узмацнілі націск на рыцарскія шэрагі кіеўскія і полацкія воіны, берасцейцы і гародненцы, байцы Львоўскага і Старадубскага палкоў.

...Сонца пераваліла далёка за поўдзень. Бітва, аднак, не заціхала. Месцамі кроў не паспявала ўвабрацца зямлёю. І вось пачаў слабець напор крыжакоў. Конніца Вітаўта і ўкраінскія харугвы прабіліся да вёскі Таненберг. Трапіўшы ў акружэнне рыцары

Фрыдрыха фон Валенрода загінулі разам з маршалам у жорсткай сечы. Сам магістр ордэна фон Юнгінген з рэзервовымі палкамі кінуўся ў бой, аднак хутка і яго напаткала гібель.

Высцілаючы забітымі поле бітвы, адступілі рэшткі рыцарскіх палкоў. Нямногім крыжакам удалося збегчы, уратавацца ад мяча і палону. Каля 18 тысяч ордэнцаў загінулі, каля 14 тысяч трапілі ў палон. Вялікае княства Літоўскае страціла пад Грунвальдам амаль 20 тысяч воінаў, 15 тысяч з іх – сыны беларускай зямлі.

У складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай

Пачатак XVI ст. – драматычны перыяд у гісторыі горада. У выніку воінаў канца XV ст. паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай мяжа ВКЛ падыйшла непасрэдна да Крычава. Горад апынуўся пад пагрозай удараў маскоўскіх войск і на працягу ўсяго пачатку XVI ст. ён фігуруе ў запісах летапісцаў. Ды і ўвогуле ўся гісторыя Крычава XVI—сэрэдзіны XVII ст. працітана парахавым дымам тых шматлікіх воінаў, што не абміналі яго сцен. Нават у канцы XVII ст., у 1690 г. гетман Вялікага княства Літоўскага Казімір Сапега, адзначаючы стратэгічнае значэнне Крычаўскага замка, падкрэсліваў, што апошні паставлены «как от Москвы, так и от казаков около входа в государство».

Першыя звесткі аб Крычаве звязаныя менавіта з воінамі і з'яўляюцца напрыканцы XV ст. У 1496 г. з Крычава выпраўлялася 100 чалавек з сякерамі на работы па ўмацаванню памежных замкаў.

Ужо пад час вайны 1500–1503 гг.

Героямі Грунвальдской бітвы называлі летапісцы і гісторыкі «вецязей трох смаленскіх палкоў» і князёў Сямёна Лугвеня і яго сына Юрыя. Большаясь воінаў гэтых палкоў палегла ў баі. Плакалі маці і ўдовы, сёстры і дзеце ў гарадах і вёсках Смаленскага княства: у самім Смаленску і Рослаўлі, у Мсціславе і Крычаве, у сёлах па Сажу і Дабросці. Родныя іх загінулі, але спынілі ворага, закрылі яму дарогу на поўдзень і ўсход.

М.Ф. Мельнікаў.

сцены горада трымалі націск варожых сіл. Так, у 1501 г., калі пад Мсціслаў падыйшло рускае войска, яму наступрач выйшаў не толькі князь мсціслаўскі Міхаіл Іванавіч, але і ваявода Юры Дашковіч з вялікакняжацкаю заставаю і жаўнерамі. Бітва закончылася перамогай рускіх, і князь Міхаіл з Юрыем Дашковічам ледзь паспелі ўскочыць у горад. Гэтае паведамленне цікава таму, што згадваемы Юры Дашковіч быў у той час Крычаўскім старастай. Верагодна, і крычаўцы прыходзілі тады на дапамогу мсціслаўцам разам са сваім дзяржаўцам. Юры Дашковіч яшчэ раз згадваецца як крычаўскі намеснік летам 1503 г. У канцы 1503 — пачатку 1504 г. ён збег у Москву, аб чым сведчыць ліст вялікага князя і караля Аляксандра да маскоўскага князя Івана Васільевіча, датуемы вясной—летам 1504 г. У ім Аляксандр абвінавачвае Дашковіча ў здрадзе і рабаўніцтве мясцовага насельніцтва і патрабуе ад Івана Васільевіча выдачы здрадніка.

Але на абвінавачанне ў здрадзе го-

раду і дзяржаве і ў рабаўніцтве насельніцтва, якое зноў прад'явіў Дашковічу ў 1511 г. крычаўскі стараста Т.І. Капуста, Ю.Дашковіч прадставіў каралю Жыгімонту Казіміравічу даравальны ліст каралаля Аляксандра і сказаў, што «заежчай съ Крычова къ Москве ни которое шкоды замъку и панъству его милости не вчинивши...», што ён быў абылганы і праста хаваўся там, баючыся гневу каралаля. Ад'яджаючы да Масквы, крычаўскі замак ён здаў на кіраванне Пятру Епімаховічу. Гэтае паведамленне сведчыць, што крычаўцы пад час вайны 1500–1503 гг. не здрадзілі ВКЛ, засталіся вернымі сваёй дзяржаве.

Болей таго, хоць у 1503 г. было заключана перамір'е паміж ВКЛ і Масквой, крычаўцы ўвесь час не давалі спакою памежным маскоўскім валасцям. Захаваліся скаргі рускага князя Сямёна Стародубскага, што крычаўцы і лу чычане толькі пасля Вялікадня 1503 г. двойчы «имели его волости Попову Гору и Стародубские сёла..., через перемирные грамоты наших людей и грабят и бьют». Асаблівую ўвагу звяртаў бранскі намеснік князь Васіль Сямёновіч Рапалоўскі на дзеянні крычаўскага намесніка Дашковіча, які ўварваўся ў воласць маскоўскую Прыкладні. Падобная скарга паўтараліся: у сярэдзіне 1507 г. князь Сямён Стародубскі скардзіўся, што «Мстиславцы и Кричевцы и Чечаряне проходили во-первое на Страстной неделе, а в другие в Юрьев день, а в третыи после Николина дня, да имали Попову Гору да Стародубские сёла...».

Перамір'е 1503 г. толькі прыпыніла барацьбу паміж двума дзяржавамі. Ужо ў 1507 г. пры новым маскоўскім цары Васілю III і пры новым вялікім князі літоўскім і польскім каралі Жы-

гімонце вайна ўзнавілася. Восенню таго года баявыя дзеянні адбываліся пад Мсціславам і Крычавам. Большасць летапісаў сціпла паведамляе аб пасылцы 14.09.1507 г. Васілем III ваяводаў, князёў В.Д. Холмскага і Якава Захар'іча, да Мсціслава. Летапіс тлумачыць, што тады ж пад Мсціславам спалілі пасады. Некаторыя ўдакладненні сустракаюцца ў польскіх хроніках: так, Бернард Вапоўскі паведамляе, што войска маскоўскага князя Васіля асадзіла і спрабавала захапіць крэпасці Мсціслаў і Крычай; даведаўшыся аб гэтым, кароль паслаў туды ваяводаў на дапамогу. Пачуўшы аб іх падыходзе, маскавіты знялі асаду і адступілі. Падобныя паведамленні захаваліся і ў рускіх крыніцах. Аб баявых дзеяннях пад Крычавам згадвае наступны эпізод летапісу: пад яго сценамі «ис пищали застрелили» маскоўскага ваяводу Міхаіла Абразцова. Відаць, крычаўцы добра абараняліся.

Апісваючы падзеі 1508 г., крыніцы зноў вяртаюць нас пад сцены Крычава, апавядаюць пра мяцеж М. Глінскага. Летапісы паведамляюць, што горад быў ім захоплены. Аднак дэталёвы аналіз гэтай падзеі паказвае, што летапісныя паведамленні аб узяцці М. Глінскім Крычава, Турава, Оршы, Гомеля і пераходзе на яго бок князя М. Мсціслаўскага не маюць пад сабой ніякіх падстаў. Горад, нягледзячы на дапамогу М. Глінскаму маскоўскіх ваяводаў, застаўся верным дзяржаве.

«Вечны мір», заключаны ў каstryчніку 1508 г., пратрымаўся ўсяго 4 гады. У 1512 г. пачалася новая вайна паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай, у якой асноўная барацьба вялася за валоданне Смаленскам. Распачаўшы штурм Смаленска, Васіль III адначасова ў 1513 г. паслаў свае войскі пад Оршу,

Мсціслаў, Крычаў, Менск, Друцк. Аднак, як пад Смаленскам, так і пад іншымі гарадамі, ён не дабіўся жаданай перамогі.

Кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт удзяляў значную ўвагу арганізацыі абароны ўсходніх гарадоў і своечасовай падвозцы зброі, іншай вайсковай амуніцы. На пачатку 1514 г. ў Крычаў дадаткова было прыслана ўзбраенне і за наём жаўнераў крычаўскаму дзяржаўцу была зроблена выплата: «...пану Юрью Немировичу на Крычовъ дано бочечка пороху ваги полтретя каменя... А на Крычовъ пану Ю. Немировичу даль есми 10 гаковниц». У 1519 г. ў Крычаве мелася 11 вялікіх гармат, 7 з якіх былі трафейныя «московскіе». У цэйхгаузе мелася таксама 33 гакаўніцы, 12 рушніц, 3 фуглірыкі, 7 дзежак пораху маскоўскага, 2 поўныя дзежкі старога пораху і 2 няпоўныя дзежкі з порахам, «граховницы» з ключом і трыв «гевары». У цяжкія для абароны Крычаўскага замка часы сюды прывозілі гарматы суседніх замкаў, у прыватнасці з Магілёва. У час вайны тут размяшчаліся значныя вайсковыя сілы.

У апошнія дні ліпеня 1514 г., пасля трэцяга штурму Смаленска, здзейнілася мара Васіля III – горад адышоў да Масквы. У сваю чаргу, гэта выклікала пераход памежных гарадоў пад уладу маскоўскага князя. Прычына была ў тым, што з далучэннем Смаленска да Масквы Падняпроўскія воласці ВКЛ засталіся без прыкрыцца. Ужо 7 жніўня Васіль III пасылаў ваяводаў М.Д. Шчанятава і І.М. Варатынскага на Msціслаў. Тут нават нё паспрабавалі арганізаваць абарону горада, а сустрэлі маскоўскіх ваяводаў, і мсціслаўскі дзяржаўца «бил им челом, чтобы государь ... взял его к себе на службу»,

што было выкліканы наступным: «бо́яре его и люди мстиславский ему в обороне помочни быть не хотели».

За Msціславам пацягнулася і іншыя гарады. 13 жніўня «мяшчане і чорныя людзі» Крычава і Дуброўны прыслалі ў Смаленск да Васіля III пасольства і прынеслі яму прысягу на вернасць: «И княз великий ихъ пожаловалъ, взяль ихъ въ свое имя и въ крестное целование велел ихъ привести». Але падзеі 1514 г. нельга разглядаць як зраду гарадоў ВКЛ. Іх прысяга на вернасць маскоўскому ўладару была выкліканы падзеннем Смаленска – цэнтра арганізацыі абароны ўсяго Падняпроўя. Да таго ж, пасля захопу Смаленска вызваліліся дадатковыя маскоўскія войскі, якім малыя гарады не маглі самастойна супрацьстаяць.

Пад уладай Масквы Крычаў застаўся нядоўга. Не прайшоў і месяц, як 8.09.1514 г. маскоўскае войска было разбіта пад Оршай. Адразу ж Msціслаў, Дуброўна і Крычаў вярнуліся пад уладу ВКЛ. Такія паводзіны гарадоў гавораць аб tym, што ўсе яны, наколькі гэта было магчыма, захоўвалі адданасць сваёй дзяржаве – Вялікаму княству Літоўскому. Перад буйнымі сіламі праціўніка гараджане капітулявалі дзеля таго, каб захаваць сваё жыццё, але пры першай жа магчымасці вярталіся ў Вяліке княства.

Падзеі 1513–1514 гг., паходы маскоўскіх ваяводаў пад Крычаў не маглі не адбіцца на стане воласці. Яна была разрабавана і мяшчане і жыхары воласці адмовіліся выплочваць троцкаму цівуну штогадовую даніну – 10 рублёў «дубасных пенязей», спасылаючыся на «лист господарский», які вызвалілі іх ад гэтага з-за значнага разарэння воласці. Пасля кампаніі 1514 г. вайна працягвалася да 1522 г., але аб

падзеях пад Крычавам нічога не паведамляеца. Толькі асобныя рускія крыніцы адзначылі паход 1515 г. пад Мсціслаў.

Вайна закончылася. Адзіным прыбыткам гэтай 10-гадовай вайны для Масквы стаў Смаленск. Нягледзячы на заключэнне перамір'я ў 1522 г., мяжа не стала мірнай. На працягу 20-х гг. XVI ст. крыніцы неаднойчы фіксуюць скаргі рускіх паслоў аб нападзе крычаўцаў на рускія землі і наадварот.

Пасля смерці маскоўскага князя Васіля III, у 1534 г. палыхнула новая вайна паміж Масквой і Вільніем. Крычаў быў адной з баз літоўскіх войск. Тут, акрамя мясцовых пушкароў, размяшчалася 200 коннікаў і 200 драбаў ротмістра Пясецкага. Але падзеі 1535 г. перанеслі вайну пад сцены Крычаўскага замка. Маскоўскія крыніцы адзначаюць у гэты год паходы ў студзені і летам пад Мсціслаў, Крычаў, Магілёў і іншыя гарады, адзначаючы, што «остроги имели, посады жгли и людей многих побили и живых имали». Верагодна, і крычаўскія пасады пацярпелі пад час гэтага паходу.

Увогуле, вайна паказала пэўную раўнавагу сіл. Хаця Вялікае Літоўскае княства і адваявала Гомель, вярнуць Смаленск яно не змагло. Больш того, узніклі пэўныя праblems з Лучыцкай воласцю Крычаўскага староства (сучасны Касцюковіцкі раён, частка Хоцімскага, усходняя частка Краснапольскага раёна). Некаторыя землі, разам з іншымі воласцямі, былі захоплены Масквой яшчэ пад час войнаў 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 гг. На перамовах, што ішлі паміж Масквой і Вільніем у другой палове 20-х — пачатку 30-х гг. XVI ст., ніводзін з бакоў не збіраўся саступаць частку Лучыцкай воласці, і кожны бок прэтэндаваў на

ўсю яе тэрыторыю. Нарэшце ў 1533 г. кароль Жыгімонт Стары пайшоў на сілавое вырашэнне гэтай праblems. Па яго загаду крычаўскі дзяржаўца Чыж пачаў прыводзіць жыхароў Лучыцкай воласці да прысягі Вялікаму княству Літоўскому і арыштаваў прызначаную там Масквою адміністрацыю.

Пад час мірных перамоў 1535 г. маскоўскія баяры ўзнялі гэтае пытанне. Жадаючы пакончыць з гэтай праblemай, літоўскія паслы прапанавалі перадачу Маскоўскуму княству за гэтыя землі горада Завалочча з воласцямі Няведра і Істцо, але першапачаткова баяры адмаўлялі іх прапановы, кажучы: «никакож государю нашаму тех волостей и сёл не поступитися, а королёвы ему волости в тех волостях место к Заволочью ненадобно». Але праз некаторы час яны пайшлі на размен: за Себеж, Завалочча і прыпісаную да Завалочча воласць Долыскую пагадзіліся прызнаць пераход пад уладу Літвы Гомія з воласцю і не пералічаных у грамаце нейкіх крычаўскіх і чачэрскіх сёл. У той жа час маскоўскія баяры адмаўляліся запісваць у які-небудзь бок Лучыцкую воласць, сцвярджаючы, што Літва трymае яе сілай. Але, нягледзячы на гэтае нявырашанае пытанне, перамір'е было заключана, Лучыцкая воласць засталася ў складзе Крычаўскага староства.

Вайна 1534–1535 гг. была апошній паміж Масквой і Вільніем у першай палове XVI ст. Але на мяжы працягваліся сутычкі. Ад гэтага цярпелі памежныя воласці. У 1550 г. маскоўскі цар Іван Жахлівы папракаў Жыгімонта Аўгуста ў тым, што «кричевские казаки Олтушко Кривой с товарищи приходил в стародубский уезд в Тарасову деревню Верёвкина сына Цвilenva в Онкушино, да взяли из стада 4 коней

да 7 меринов; а цена конем и мерином 50 рублёв, да свели с собою человека его безвестно. Да литовские же казаки из Пропойска да из Кричева приходили в Стародубский уезд в Попову Гору да сёла и деревни разбивали и многие животы и статки поимали: и на том разбое поимали казака Янка Дмитрова и тот Янка сказывал, что их посылают воевати кричевские и пропойские и чечерские воеводы, а что ни добудут, и они с нами тою добычей делятся».

Перамір'е, якое цягнулася каля 20 гадоў, у 1562 г. скончылася. Пачалася Лівонская вайна. Ужо ў 1562 г. гарачы подых баявых дзеянняў апаліў наваколлі Крычава. Летам гэтага года маскоўскі ваявода Пётр Сямёновіч Сярэбраны паліў Мсціслаў. Са Старадуба Рыгор Мяшчэрскі ваяваў Магілёў, Чачэрск і Прапойск. Першапачаткова гэтая вайна пачалася няўдала для ВКЛ — ужо ў 1563 г. Москва захапіла Понацк. У лістападзе 1563 г. пачаліся першыя перамовы аб перамір'і, пад час якіх Іван Жахлівы запатрабаваў перадаць яму ўсе землі Вялікага княства Літоўскага, размешчаныя на ўсход ад р. Бярэзіны, у тым ліку і Крычаў. Ставіўшча ВКЛ у гэты перыяд было такім цяжкім, што пад час перамоў, каб

не было якіх-небудзь новых зачэпак для маскоўскіх баяр, кароль Жыгімонт Аўгуст загадаў крычаўскуму старасце Андрэю Багданавічу Шалухе, каб той «за границу в землю Московскую сам не ходил и слугам своим и подданным и козаком нашим ходити не казал и некоторых шкод и зацепокчинити не велел». Адначасова Андрэю Шалухе даваўся загад набіраць людзей у войска, прычым запрашаліся за добрую плату як вольнанаёмныя, так і давалася разнарадка — з воласці «з десяти служб одного человека», мяшчанам горада — «з девяти человеков десятого выправити».

Прапанаваныя Москвой умовы былі непрымальнымі для ВКЛ, і вайна разгарэлася з новай сілай. У студзені 1564 г. маскоўскі ваявода П.С. Сярэбраны заваяваў Магілёў, Радамль, Мсціслаў, Крычаў, «и королевские сёла и деревни жгли и в посылках во многих заставах Литовских людей побивали и языки имали и в полон многих людей з животы поимали». У ліпені-жніўні 1564 г. адбыўся новы паход маскоўскіх войск на землі ўсходняй Беларусі: «Того ж лета, июля в 25 день, ходил из Смоленска в Литовскую землю ко Мстиславлю воево-

Залаты ўгорскі дукат XV ст. з Крычава.

да Василий Ондреевич Бутурлин з детьми боярскими и с Татары служилыми и с Казанскими и с горными и с Чебоксарскими и с Мордою, а воевали Мстиславские места и Кричевские и Радомльские и Могилёвские и многих людей побили и в полон взяли воинских людей, шляхтич, и з жонами и з детьми, и чорных людей всяких 4787 душ».

У свою чаргу, жыхары памежных раёнаў Літоўскага княства адказвалі на маскоўскія напады сваімі набегамі на рускія землі. У 1565 г. «...Литовские же люди приходили Июня в 10 день в Ивановский стан, Мстиславцы и Кричевцы, в головах Мстиславский хорунжий и иные ротмистры, а с ними 1200 человек...». Праўда, гэты напад скончыўся для крычаўцаў і мсціслаўцаў паразай.

Нарэшце ў 1566 г. бакі зноў селі за стол перамоў. Але, як і раней, патрабаванні Москвы перадаць ёй усе землі да р. Бярэзіны, у тым ліку і Крычаў, былі непрыймальнымі для Вільні. Толькі праз год маскоўскія паслы прывезлі новыя прапановы, у якіх яны адмаўляліся ад некаторых прэтэнзій і пропанавалі на Падняпроўі правесці старыя рубяжы, па якіх Крычаў заставаўся за Вілікам княствам Літоўскім. На гэтых умовах было заключана перамір'е тэрмінам на 7 год.

У 1569 г. была заключана Люблінская унія паміж Вілікам княствам Літоўскім і Польскай каронай, у выніку чаго нарадзілася новая дзяржава — Рэч Паспалітая. Гэта падзея ўзмацnilа сілы ВКЛ у барацьбе з Москвой, і хаця баявыя дзеянні не вяліся, дыпламатычныя перамовы працягваліся ўвесь час. Нягледзячы на дасягнутае перамір'е, мірнае пагадненне ніяк не ўдавалася заключыць з-за патрабаван-

ня Москвы прызнаць яе права на захопленыя землі і на ўсе землі, размешчаныя на ўсход ад Бярэзіны. Іван Жахлівы абгрунтоўваў свае права на гэтыя землі на той падставе, што калісьці гэта былі воласці Кіеўскай Русі, правапераемнікам якой ён сябе бачыў. Паміж дзяржавамі па гэтых пытаннях вялася даволі інтэнсіўная перапіска, з якой можна даведацца, што ў свой час Крычавам валодаў збеглы з Москвы князь Андрэй Курбскі.

Пасля выбрання каралём Рэчы Паспалітай Страфана Баторыя ваенныя дзеянні распачаліся з новай сілай і поспех быў на баку Рэчы Паспалітай. Аслабленая шматгадовая вайной і апрычнінай Москва сама шукала міру. У 1582 г. вайна скончылася Ям-Запольскім перамір'ем. У выніку Москва за шматгадовую вайну не змагла дабіцца пастаўленых мэтаў, а Крычаў застаўся за Рэччу Паспалітай.

Як і ў кожным сярэдневяковым замку, у Крычаўскім меліся пушкары — прадстаўнікі вайскова-служылага насельніцтва. Дзяржаўную службу яны неслі на пэўных умовах. У XVI ст. іх налічвалася 5. Як сведчаць крніцы XVI–XVII ст., гэта былі ў асноўным прадстаўнікі двух крычаўскіх ради — Карпачоў і Герчыкаў. У пацвярджаальных граматах Страфана Баторыя, датаваных 1586 г., згадваюцца Мітка Іванавіч Карпач, Цішка Іванавіч Карпач, Федка Карпач, Іван Герчык і Сямён Іванавіч Карпач. Згадваюцца таксама Лех Кандратавіч Бочка, Васіль Шульга, Марцін Ісакавіч Шульга, Лявон Гаўрылавіч Азяровіч і Пархвен Карабан, меўшыя за спадчыну пушкарскую справу. «Спадчыннасць» пушкарской службы добра адлюстроўвае чалабітная Івана Герчыка каралю Страфану Баторыю за 1586 г., аўтар

якой «про зошлыя лета и старости до-
сьть чинити не могути», прасіў гаспадара, «абы-хмо сына его Семёна при
этой службе нашей пушкарской захававши и земли от продков наших на
тую службу ему наданыя» захаваў. Як
сведчаць пісьмовыя крыніцы, «пушка-
ры от давних часов на той службе пуш-
карское будучи, завжды ее пристойне
и верне пильновали». Як і ў іншых гас-
падарскіх замках, крычаўскія пушка-
ры штогод атрымлівалі плату па 5 гро-
шаў «лічбы літовскіе». Паводле ін-
вентароў горада пачатку XVIII ст., у
мірныя часы яны былі абавязаны да-
ваць на патрэбы замка 120 фунтаў по-
раху, даглядаць і рамантаваць агняст-
рэльную зброю, а ў выніку ваенай не-
бяспекі з'яўляцца ў замак і быць гато-
вымі яго абараняць. Акрамя гэтых пав-
іннасцей, крычаўскія пушкары «ни-
каторое іншое дані и повинности... гос-
подаруи ниякіх пошлин и служб вряду... Кричовскому давати, чинити не по-
винны.» Між тым, на практицы пуш-
кароў, у выпадку ваенных дзеянняў за
межамі замка, маглі прыцягваць і мабі-
лізоўваць для нясення пушкарскай
службы ў войску. Так, напрыклад, у
1610 г., у час паходу Жыгімента III на
Смаленск, у крычаўскіх пушкароў
купілі порах, двое з іх прымалі ўдзел у
войсковым паходзе, атрымоўваючы за
службу па 6 золотых у месяц.

Крычаўскія замкавыя пушкары за-
сваю «верную зычливую и пильную
службу при той фортеции и на потре-
бу Отчизне своей» неаднаразова ат-
рымлівалі прывілеі і вызваляліся ад
нясення розных павіннасцей, кантры-
буцый і вайсковых пастояй.

Усе прывілеі, якія даваліся кры-
чаўскім пушкарам, каралі Стаян Бато-
рый, Жыгімонт III, Уладзіслаў IV
на «поля, сеножати, леса с деревом,

зера с певчым ограничением» неадна-
разова падцвярджалі. Той, хто адваж-
ваўся замахнуцца на дадзеныя ўла-
данні, па скарзе пушкароў мог быць
пакараны «виной» у памеры 100 коп-
грошай. Землі крычаўскіх пушкароў у
XVII–XVIII ст. размяшчаліся ў Дзяга-
вічах, Друшневе, Дамамерычах, у вак-
коліцах Міхеевіч, Асмаловічах і ў ін-
шых вёсках староства.

Ваенна-абарончае будаўніцтва ў
Крычаве, як і ў іншых вялікакня-
жацкіх гарадах, цалкам трymалася на
насельніцтве горада і воласці, абавяза-
ным, акрамя таго, у ваенны час са збро-
яй абараняць горад і замак. У наказе
Віленскага сойма дзяржаўцу Крычаў-
скому князю Жылінскому гаварылася,
каб замак рамантаваўся «тамошни-
ми» людзьмі і на гроши, якія выдзяля-
ліся са скарба. Узгадваецца аб неабход-
насці назапашвання правіянту і «там
мешкати в добром осмотрены и осто-
рожности».

Акрамя таго, Магілёўская воласць
у ваенны час давала на ўтриманне ў
замку 400 драбаў і 800 золотых. Вядо-
ма, што ў час вайны баяры і князі Кры-
чаўскага павета сумесна з пра-
пойскім замкам павінны былі выстаў-
ляць для абароны Крычава неабход-
ную колькасць коннікаў з неабходным
узбраеннем. У 1604 г. іх было 531 ча-
лавек. Порахам, ежай, а таксама вайс-
ковай службай у ваенны час Крычаў-
скі замак забяспечвала і магілёўская
шляхта.

У першай чвэрці XVI ст. для аховы
замка рэгулярна давалася з горада па
2 «клікуны», акрамя таго, «з веку» во-
ласці Крычаўская, Лучыцкая і горад
давалі вартавых. У прыватнасці, Кры-
чаў і крычаўская воласць давалі іх «на
недели по пяты» чалавек.

Замкавыя ўмацаванні Крычава не-

аднойчы паднаўляліся. Адно з такіх умацаванняў фартыфікацыйных збудаванняў горада адбылося ў другой палове XVI ст. Унутраная частка заходняга ўчастка вала была зрезана і перамешчана ў бок абарончага рова. Гэта пашырыла пляцоўку замкавага двара, а магутная падсыпка з чырвонай гліны з пяском узняла вал на вышыню болей за 5 м над замкавым дваром. Над дном абарончага рова насып вала ўзвышаўся на 15 м. Па грэбні вала ішлі ўмацаванні зрубнай канструкцыі. Дзякуючы дакладнаму і рэалістычнаму малюнку Крычаўскага замка 30-х г. з карты А. Веда і інвентароў XVII ст., магчыма сцвярджаць, што планавая схема драўляных абарончых збудаванняў складалася з 5 вежаў: вежы над брамай і 4 іншых, 3 з якіх былі з напольнага боку. Перад замкам меўся сухі абарончы роў шырынёй болей за 42 м. Цераз яго да брамы вёў драўляны мост, які ляжаў на палях, ці ізбіцах. Апошні пралёт маста быў пад'ёмны. У замку была царква Святога Міколы, жылыя і гаспадарчыя пабудовы, цэхахауз, калодзеж.

Як і большасць гарадоў XVI–XVII ст., Крычаў, акрамя замка, меў яшчэ адзін пояс абароны — уласна гарадская ўмацаванні. Гарадскі пасад размяшчаўся на высокім правым беразе ракі і складаўся з двух частак. Адна размяшчалася на Спaskай гары — Зубялышынскі пасад, а другая развівалася побач з замкам. Абедзве часткі пасада мелі самастойныя лініі ўмацаванняў, якія складаліся з валоў і драўляных сцен на іх. На Зубялышынскім пасадзе ў бок замка выводзіла Зубялышынская брама. А на астатнія частцы пасада, верагодна, існавалі яшчэ дзве брамы — Магілёўская і Мсціслаўская, якія выводзілі на дарогу да гэтых га-

радоў. З поўначы, з боку Мсціслава, горад абаранялі высокія стромкія схілы і возера на ручай Крычаўцы.

З крыніц сярэдзіны XVII ст. вядома, што на абарону горада, как «прежде сего бывало, шли доходы с корчмы в городе и с двух мельниц за рекой Сожем на реке на Духобыче стоячме», а таксама падаткі палужныя, памерныя і весавыя.

Як і іншыя гарады, з сярэдзіны XVII ст. Крычаў меў ваенную арганізацыю насельніцтва. Яно аб'ядноўвалася ў дзесяткі і сотні (па назвах вуліц) — Бочава, Зубялышынская, Латынская, Пагаранская і Падбярозская. У сотні заливалі ўсіх дарослыя мужчын з кожнага «дýма», і яна аб'ядноўвала ў сабе розных па прававому статусу мяшчан — «мяшчан права магдэбургская» і «мяшчан прысуду замкавага».

У выпадку ваеннай небяспекі горад апавяшчаўся аб ёй ударамі «в звон ратный, который ест завешоный при церкви Св. Миколы в замку Кричевском». Крыніцы падкрэсліваюць, што ў яго званілі «под час небеспеченства от неприятеля звычайного». Забаранялася званіць у звон без патрэбы, а парушальнікі гэтай забароны караліся. Ведаючы, што звычайна «в тот звон ратный на гвалт звонят...», яко на замку пограничном, з великим страхом з домов svoих людэ, которые живут за замком, до замку утекали, яко звыкли от неприятеля утекать».

Яшчэ ў 1667 г. «звук ратный» вісёу на званіцы царквы Святога Міколы. Аднак у 1687 г. ужо згадваецца «звук на браме замкавай для скарэйшай пабудки и збирання жыхароў места Кричевского».

Пэўны час, да другой чвэрці XVII ст., Крычаў заставаўся амаль па-за ўсагай летапісцаў, што было выкліканы

адносна спакойнай сітуацыяй на ўсходніх межах Рэчы Паспалітай. У канцы XVI — пачатку XVII ст. Расія трапіла ў доўгую паласу «смутнога времени», і ёй было не да актыўнай зневішчыць палітыкі.

Але ў 1632 г., выкарыстаўшы перыяд безуладдзя ў Рэчы Паспалітай, выкліканы смерцю караля Жыгімонта III Вазы, маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч распачаў вайну за вяртанне Смаленска, Чарнігаўскай і Северскай зямель, якія Масква страціла ў выніку Дэулінскага перамір'я 1618 г. У верасні 1632 г. 40-тысячнае рускае войска пад кіраўніцтвам ваяводы М.Б. Шэіна накіравалася пад Смаленск, адначасова ўдары наносіліся па іншых гарадах. Ужо ў гэтым годзе Масква захапіла Себеж, Невель, Рослаў, Ноўгарад-Северскі і іншыя гарады. У студзені 1633 г. войскі М.Б. Шэіна асадзілі Смаленск. Другія рускія аддзелы пачалі пранікаць у глыб Беларусі.

Як страшэнная маланка, пракаціўся па гораду сумесны паход ваяводы Івана Тарбеева і казацкіх атаманаў Івана Балаша і Сямёна Пірага. Крыніцы паведамляюць, што Іван Тарбеев «а с ним донские казаки и солдаты и охочие люди, Ивашка Балаш с товарищи, ходили за рубеж для языков и пришли под Кричев ночью и большой острог взяли и многих литовских людей побили, а в меньшем остроге литовские люди сели в осаде: и они приступили многожды до тех мест, покаместа пороху стало, и острог зажигали со многих мест, а в остроге взяли две пищали железных, знамена и барабан поимали, да языков взяли 4 человек шляхтичей, а иных де языков в те поры побивали, чаяли взять город; да из того же городу взяли полону мужеского полу и жёнами с 2000 человек».

Сямён Пірог дадаткова паведаміў, што пад час паходу пад Сураж і Крычаў яго аддзелам было захоплена «5 знамён и пушечка». Адпісka маскоўскіх ваяводаў і атаманаў малюе страшэнную карціну штурму і вынішчэння горада. Маскоўскія войскі змаглі ўварвацца ў пасады і, як відаць з іх рэляцыі, у нейкі момант нават змаглі пранікнуць у замак, але абаронцы яго ўсё ж адстаялі. І як вынік таго, амаль поўны вывад жыхароў горада ў маскоўскі палон, бо наўрад ці ў той час яго насельніцтва намнога перавышала названую колькасць.

Значная частка крычаўскага палону, магчыма, была адпраўлена на пасяленне ў Сібір. Ва ўсялякім выпадку ў партыі са 150 чалавек, накіраванай у Томск не раней 1633 г., значыцца «Яска Петров сын кричевец». У той жа час некаторая частка жыхароў Крычава, якая, магчыма, добраахвотна перайшла на бок Масквы, звярталася ў гэтым годзе ў Разрадны прыказ з просьбай аб пасяленні ў Пачэпе.

Не паспелі загаіцца раны ад гэтага паходу, як праз два тыдні з Рослава пад Крычаў быў адпраўлены новы маскоўскі вайсковы аддзел пад кіраўніцтвам Івана Балаша, а разам з ім і аддзелы Пятра Тур'ева, Савелія Хітрова і Фёдара Тургенева. Па выніках паходу яны пісалі цару, што пад Крычавам «они побили пана Красинскаго, а взяли в бою литовских людей 2 человек, а побили литовских людей 90 человек». І гэта быў не адзіны разбой у наваколлях Крычава. У гэты ж час пад Мсціславам і Крычавам дзейнічалі атрады Б. Нагога, якія «воевали мстиславскіе и кричевскіе места, и полону взяли польских и литовских людей с женами и детьми с 3000 человек».

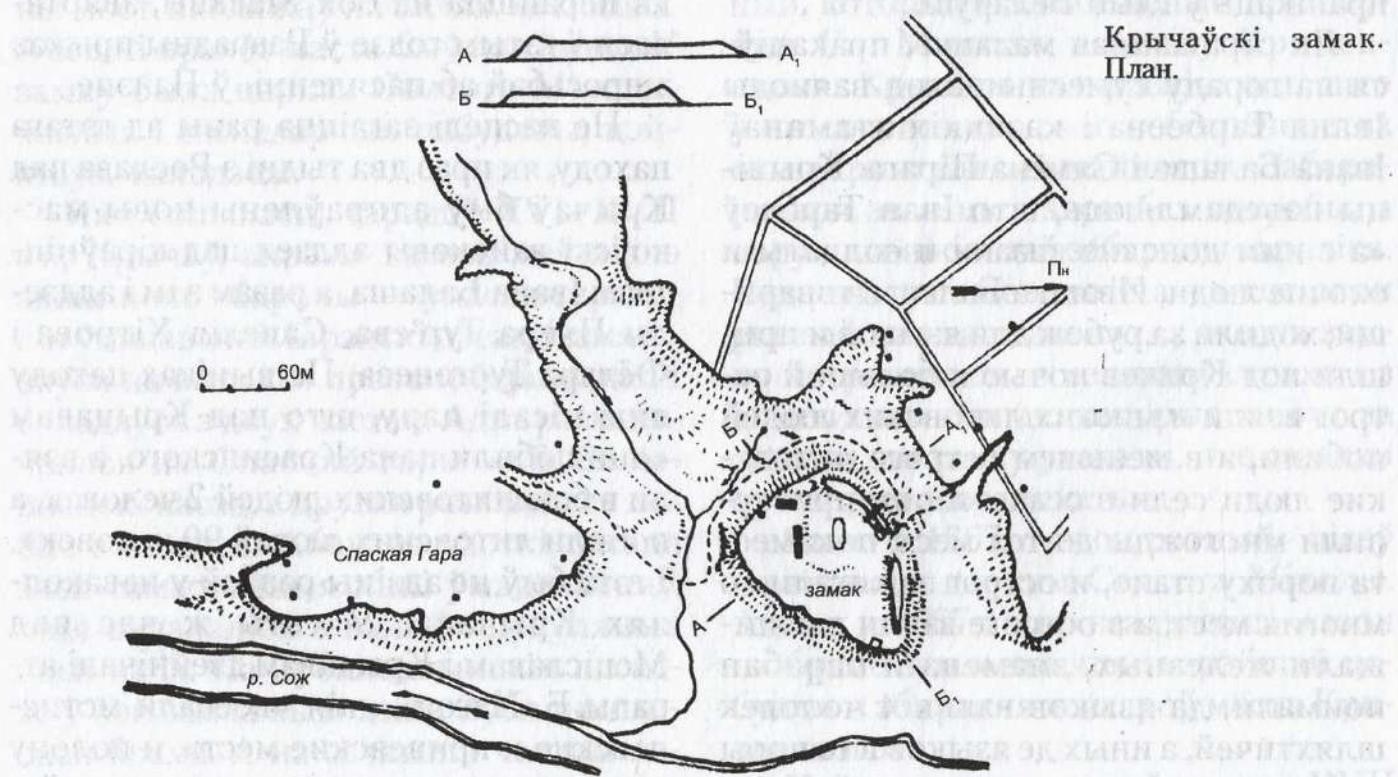
Адначасова крычаўцы таксама

рабілі паходы на землі чужыя, хаця і не заўжды яны заканчваліся для іх перамогай. Так, у лютым 1633 г. рускія шпегі паведамлялі ў Рослаў, што ў Крычаве шляхціц пан Бацьвінка збірае добраахвотнікаў, каб ісці на «брэянскіе и рославскіе места в Жарынь». Рускае камандаванне правяло прэвенційны паход. Пад Лапатавічамі адбылася бойка з добраахвотнікамі Бацьвінкі. Супраць 350 рускіх жаўнероў, якія паведамляюць рускія крэніцы, дзеялічала 150 вершнікаў і 350 пешых добраахвотнікаў Бацьвінкі. Нягледзячы на колькасную перавагу, перамога была за маскоўскімі жаўнерамі, якія гналі крычаўцаў да сцен горада.

Пад час антыфеадальнай вайны 1648–1654 гг. Крычаў неаднаразова выкарыстоўваўся ў якасці апорнай базы для войска Рэчы Паспалітай і як месца, адкуль арганізоўваліся набегі на рускія ўладанні. Крычаў у 1648 г. і

1651 г. вытрымліваў штурмы казакоў і паўстаўшых сялян, калі казакі, адышоўшы ад Рослава, беспасляхова асаджвалі Крычаў. Горад і яго воласць вельмі пацярпелі ад такой навалы, і калі ў 1649 г. сойм зацвердзіў новыя падаткі на вядзенне вайны ў памеры «10 пaborаў», то напрыклад, для Мсціслаўскага павета колькасць пабораў была паменшана да 7. Аднак Мсціслаў змог выплаціць толькі 3. А ў наступным годзе Мсціслаўскі і Старадубскі паветы ўвогуле былі вызвалены ад выплаты падаткаў і пастою жаўнероў на 6 гадоў, за выключэннем мытных збораў. У гэты ж час горад і кватраваўшае ў ім войска неаднаразова згадваюцца ў данісennях маскоўскіх шпегаў.

Трыццаць гадоў не было вайны паміж Москвой і Вільніяй. Але гэта не азначала, што паміж двумя дзяржавамі няма пытанняў. Па-ранейшаму Моск-

ва прэтэндавала на Смаленск, маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч марыў аб далучэнні ўсіх зямель Рэчы Паспалітай да Русі. Москва ўвесь час вяла падрыхтоўку да новай вайны і шукала толькі зручнага моманту. І ён хутка падвярнуўся. Рэч Паспалітая была знясілена вайной 1648–1654 гг. Казакоў падтрымлівала Расія. На перамовах паміж Москвой і Вільніем пытанне аб Украіне зайшло ў тупік. А тут яшчэ мсціслаўскі падкаморы Пётра Вяжэвіч праpusciou у сваім звароце да маскоўскага цара тытул «повелителя всея России». Толькі аднаго гэтага было дастаткова, каб распачаць вайну. Москва патрабавала пакараць смерцю вінаватага ў аброзе цара і прыводзіла як прыклад адпаведныя дзеянні ў адпаведнай сітуацыі ў Персіі. Кароль Ян Казімір адмаўляўся пайсці на такі ўчынак, і 01.10.1653 г. Земскі Сабор, слухаючы справа здачу паслоў «о неправдах літовскаго короля», пастаравіў: «За честь царей Михаила и Алексея стоять и против польского короля войну вести, а терпеть того больше нельзя».

Пачалася самая страшэнная вайна паміж Расіяй і Рэчу Паспалітай, вайна 1654–1667 гг., да якой Рэч Паспалітая не была як след падрыхтавана. Рускія войскі рушылі з Москвы ў паход 15.05.1654 г. Адначасова пачалі дзеянні рускія арміі, сабраныя ў Бранску і ў Вялікіх Луках. 22.07.1654 г. войскамі князя Трубяцкага быў захоплены Мсціслаў: «Трубецкой с товарищи город Мстиславль взял и высек и выжег, а побил в нём больше пяти да десяти тысяч...». Вайна падыйшла пад сцены Крычава.

30 ліпеня цар Аляксей Міхайлавіч паслаў пад Крычаў сваіх стольнікаў і ваяводаў П.В. Шарамецева і князя Т.І.

Шчарбатава, якія паведамлялі цару: «Город Кричев крепок, стоит на осыпи высокой, и ров глубок и въезд и выезд один, а пищалей затинных и винтовочных (гакаўніц і мушкетаў) в городе много». На іх думку, з тымі сіламі, што яны мелі, штурмаваць горад было немагчыма, на што атрымалі загад адыйсці ад горада, стаць у аблогу, а «над городом промышлять» — «зажогом, изождав ветру» і іншымі спосабамі. У жніўні цар загадаў перакінуць з-пад Дуброўны да Шарамецева «жилеци и татарские сотни».

Крычаўцы мужна абараняліся, і цар Аляксей Міхайлавіч, які не змог паслаць сюды вялікае войска, быў вымушшаны шукаць іншыя шляхі для ўзяцца горада. Па яго загаду палкоўнік К. Паклонскі паслаў у Крычаў для вядзення перамоў аб здачы горада і яго прысягненні на вернасць маскоўскаму цару шляхціча Іваноўскага. Неаднаразова і сам К.Паклонскі прымаў удзел у перамовах з крычаўцамі, прычым аднойчы яго ледзь не забілі. Горад не здаваўся. Не дапамагаў і ўдзел у перамовах пакінутых жывымі жыхароў Мсціслава. Для паскарэння перамоў К. Паклонскі прасіў цара, каб ён напісаў гараджанам даравальную грамату з абяцаннем захавання іх маёmacі і прывілеяў.

Адначасова з перамовамі аб мірнай здачы горада маскоўскія войскі двойчы спрабавалі ўзяць яго штурмам — «...извоевал, только одними душами остались есьма». Аднак крычаўцы знаходзілі ў сабе сілы не толькі абараняцца, але і самім рабіць вылазкі: «з немалым крыви свой пролитьем... в голоде и великой нэнде отпор давали, у ноч на неприятеля, шкоды чыничы, выходили». І толькі ў канцы верасня, калі да абаронцаў дайшлі весткі аб tym,

што ўжо палі Горы, Орша, Дуброўна, Смаленск, Мсціслаў, Магілёў, а ў горадзе пачаўся голад, мяшчане Крычава здалі яго рускім войскам.

У падзяку за гэта 9 кастрычніка цар Аляксей Міхайлавіч выдаў крычаўскай шляхце, мяшчанам і манастырам Крычава жалаваныя граматы, у якіх пацвярджаў захаванне ўсёй іх маёмысці і прывілеяў. Аднак, як кажуць, жалуе цар, а не жалуе псан. Рускія войскі, увайшоўшы ў горад, выгналі з замка ўсіх абаронцаў, не даўшы ім магчымасці забраць сваю маёмысць. А праз некалькі месяцаў, 13.05.1655 г., атрады казакоў Залатарэнкі, якому цар аддаў Крычаў, без якіх-небудзь падстаў спалілі сам замак і ўсю наяўную там маёмысць.

Як толькі паміж захопнікамі – казакамі і маскоўскім войскам – пачаліся сутычкі, гэтым адразу ж скарысталіся крычаўцы. Восенню 1658 г. палкоўнік Нячай перайшоў на бок Рэчы Паспалітай разам са сваім палком і гарадамі Старым Быхавам, Чавусамі, Рославам. Тады і крычаўцы і мсціслаўцы ўзнялі паўстанне, знішчылі царскія аддзелы і ўзялі ўладу ў свае руکі. Цар паслаў сюды ваяводу Івану Іванавічу Лабанава-Растоўскага, войскі якога «в року 1658, там-же мечом и огнём, без милосердия, людей секли и палили...». Восенню 1659 г. яму на дапамогу быў пасланы стольнік Лука Ляпуноў, які ўжо на пачатку сакавіка паведамляў, што яго войска разам з палкамі Івана Лабунава-Растоўскага аблажыла Мсціслаў. З Крычава на дапамогу выйшлі палкоўнікі Кміціч, Аскірка, Нячай і Выганоўскі, але самі пацярпелі. На пачатку красавіка яны зноў паспрабавалі дапамагчы Мсціславу, але з tym жа поспехам. У гэтай бітве маскоўскае войска «...побили 3000 ч.

Да в язычехъ взято 121 ч., да наряду взято 4 пушки да гоковница, 4 литавры, 32 знамени 114 древок гусарских, 4 барабана и обоз взяли...». Пасля гэтага Мсціслаў, застаўшыся без дапамогі, паддаўся маскоўскаму войску.

У канцы ліпеня 1660 г. князь Б.А. Рапнін паведамляў цару, што ў Крычаве стаіць рускі гарнізон са 188 чалавек, але горад, як і астатнія гарады вакол Смаленска, ненадзейны. Цар Аляксей Міхайлавіч у адказ на гэтае паведамленне «..Мстиславль, Кричев, Рославль, Чичерск велел укрепить гораздо и осадным людем сидеть с великим бережением».

Ён як быццам бы прадбачыў небяспечнасць сітуацыі, што склалася на захопленых землях. Ужо ў канцы жніўня, калі пад Мсціслаў падыйшлі аддзелы палкоўніка Ліпскага, жыхары самі адчынілі ім гарадскую браму. Сюды ж прыбегла дэпутацыя з Крычава, якая прасіла Ліпскага як мага хутчэй ісці пад Крычаў « а чаять де кричевцы горад польским людем сдадут вскоре». У канцы жніўня – пачатку верасня крычаўцы прысягнулі на вернасць Рэчы Паспалітай. Спробы маскоўскага ваяводы князя Ю.А. Далгарукага сілай вярнуць горад пад царскую руку не мелі поспеху. Гарадскія ўлады да восені вялі перамовы з царскімі ўладамі, падкрэсліваючы, што калі падыйдуць да горада рускія войскі, то крычаўцы будуць з імі біцца. У рэшце рэшт 23 лістапада мяшчане і шляхта здалі горад, але не маскоўскаму войску, а запарожскому палкоўніку П.І. Раслаўчонку.

Праз 3 месяцы, у канцы лютага – пачатку сакавіка 1661 г., Крычаў ізноў вышаў з-пад улады Масквы. Прыйчым, як адзначалі маскоўскія крыніцы, у горадзе было шмат людзей, якія жадалі

вярнуцца пад уладу Рэчы Паспалітай. Гэтая партыя атрымала перавагу, і гарджене прысягнулі на вернасць каралю. У tym жа годзе рускае войска пакінула Крычаў, хаця вайна яшчэ працягвалася да 1667 г.

Фактычна вайна 1654–1667 гг. была апошній вайной, у якой Крычаў выступаў як буйная ваенная крэпасць. Пад час Паўночнай вайны 1701–

1721 гг., у якой Рэч Паспалітая выступала ў саюзе з Расіяй супраць Швецыі, горад як крэпасць страціў сваю ролю. Толькі ў сярэдзіне XVIII ст., пад час паўстання Вашчылы, замак яшчэ раз выкананы сваё ваеннае прызначэнне, калі яго спрабавалі ўзяць штурмам паўстаўшыя сяляне.

М.А. Ткачоў, А.А. Мяцельскі.

Крычаў – горад з правам магдэбургскім

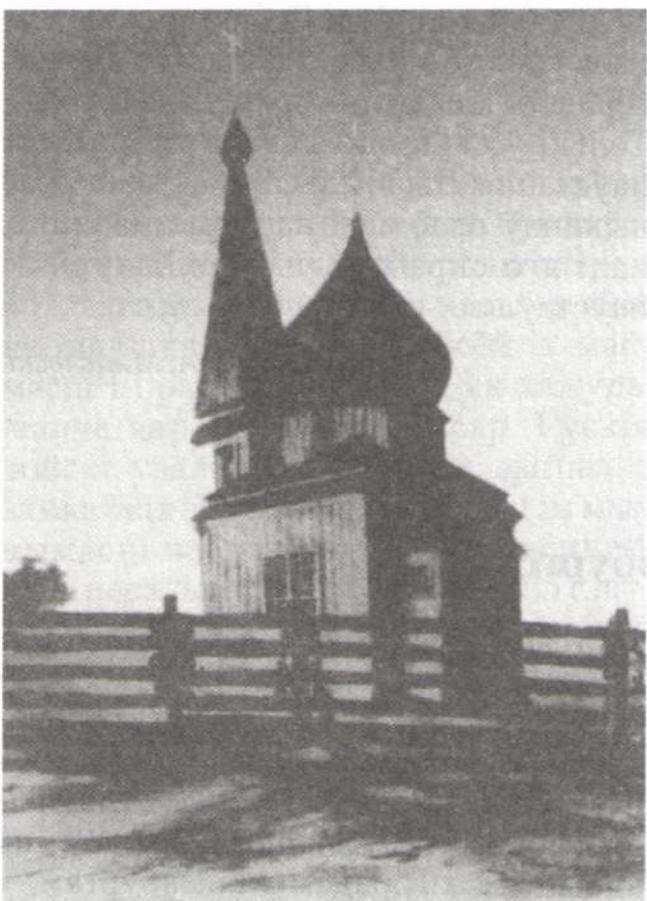
У развіцці сярэдневяковага горада вялікую ролю адыгрывалі даравальныя граматы, якімі вярхоўная ўлада давала і права і гарантый, што забяспечвалі яго жыццядзейнасць як цэнтра рамяства і гандлю, вызначалі права і абавязкі гарджені і іх месца як асо-

бага саслоўя ў феадальным грамадстве. З цягам часу гэтыя права і гарантый выстройваліся ў даволі добра распрацаваную сістэму, рэгулюючу розныя бакі жыццядзейнасці горада і становіліся прыкладам для іншых гарадоў. Так адбылося з горадам Магдэбургам, у якім у XIII ст. на падставе розных прывілеяў, атрыманых у XII–XIII ст., склалася сістэма правоў, што рэгулявала розныя бакі гарадскога жыцця. Яна даволі хутка распаўсюдзілася па ўсёй Еўропе, і на землі Беларусі прыйшла ўжо ў канцы XIV ст.: першым атрымаў магдэбургскае права ў 1387 г. горад Вільня, затым і іншыя. У 1390 г. магдэбургскае права атрымала Бярэсце, у 1441 г. Слуцак, у 1496 г. Горадня, у 1498 г. Полацк, у 1499 г. Менск, у 1577 г. Магілёў. На працягу XVI–XVIII ст. многія дзяржаўныя гарады Вялікага княства Літоўскага атрымалі права на самакіраванне.

У чым жа была прывабнасць гэтага права, да атрымання якога імкнуліся гарады? Галоўным было тое, што яно мела універсальны характар – трактавала розныя віды дзейнасці гарадской улады, суда, яго кампетэнцыю і парадак судаводства, пытанні зямельнай

Герб Крычава.

Свята-Ільінская царква. XV ст. Не існуе.

уласнасці ў межах горада, рэгуляваліся пакаранні за розныя віды правапарушэнняў. Граматы на магдэбургскае права давалі магчымасць гараджанам пазбавіцца ад самавольства феадалаў, усталёўвалі сістэму правоў і гарантый, адмякоўвалі горад і гараджан ад вотчыннага суда, замацоўвалі асабістую незалежнасць гараджан. Асобае месца займалі пытенні, што рэгулявалі гандаль і рамёствы, дзейнасць цехаў і інш.

Трэба адзначыць, што даволі хутка му распаўсюджанню магдэбургскага права на ўсходнеславянскіх землях спрыяла існаваўшая тут традыцыя гарадскога самакіравання ў выглядзе веча, якая існавала ў X—XIII ст. Ды і ў больш позні час — у XV—XVI ст., да

атрымання тым ці іншым горадам магдэбурскага права, па крыніцах прасочваецца існаванне ў гарадах пачатка гарадскога самакіравання, з якім вымушаны былі лічыцца як дзяржаўцы горада, так і каралеўская ўлада. Першыя прадстаўлены ў крыніцах пад называй «мужы», «старцы», «старшыны», «дзесятнікі». Кароль Аляксандр у канцы XV ст. грамату аб перадачы ў арэнду мыта з Крычава накіроўваў не толькі намесніку, але і «старцам и всім мужом». Тому магдэбургскае права клалася тут на добра падрыхтаваную глебу, і яго распаўсюджанню спрыяла, верагодна, лепшая, чым у мясцовага права, распрацаванасць пытанняў.

23.08.1653 г. ў гісторыі горада адбылася важная падзея — кароль Уладзіслаў IV надаў гораду магдэбургскае права. У прывілеі падкрэслівалася, што магдэбургскае права надаецца Крычаву па просьбе яго жыхароў з мэтаю паляпшэння ўмоў яго развіцця, павелічэння яго багаццяў, што, бяспрэчна, будзе спрыяць паляпшэнню эканамічнага стану дзяржавы, і ў якасці своеасаблівай міласці за вернасць гараджан дзяржаве як у папярэднія гады, так і за мужнью абарону горада. Магдэбургскае права Крычаву, як гэта падкрэслівалася ў прывілеі, давалася на тых жа ўмовах, што раней атрымала Орша. Згодна прывілея, у горадзе ліквідоўваліся ўсе юрыдыкі (як свецкіх, так і духоўных феадалаў), ён атрымоўваў выбарнае гарадскное самакіраванне ў складзе войта, двух райцаў, шасці лаўнікаў, якія прызначаліся кожны год і выбіраліся як з ліку праваслаўных, так і з ліку каталікоў. У прывілеі падрабязна была распісаная выбарчая сістэма гарадскога самакіравання. З ліку мяшчан, што пераходзілі на магдэбургскае права, выбіраліся 24

Крычаў – горад з правам магдэбургскім

кандыдатуры ў гарадскі ўрад, які выбіраўся на тры гады, прычым падкрэслівалася, што такая колькасць (24) кандыдатур павінна быць заўсёды. І калі здарыцца так, што іх колькасць датэрмінова зменшыцца ў выніку смерці, ці з яшчэ якой нагоды, то гараджане абавязкова павінны дабраць патрабуемую колькасць урадоўцаў. Менавіта з іх ліку штогод выбіралася гарадская адміністрацыя, прычым у прывілеі вызначалася дакладная дата выбараў — Новы год — і падкрэслівалася, што яго адлік ідзе па каталіцкаму грыгарыянскому календару, якім карыстаються мы і зараз (у Рэчы Паспалітай грыгарыянскі каляндар быў уведзены, як і па ўсёй Еўропе, у канцы XVI ст., і расійскі цар Пётр I да гэтай падзеі на нашых землях не мае ніякага дачынення). Члены гарадскога ўрада прыносілі прысягу на вернасць гораду і толькі пасля гэтага прыступалі да выканання сваіх абавязкаў. Присягу члены ўрада прыносілі толькі адзін раз, і калі месціча выбіралі ва ўрад паўторна, то ён вызваляўся ад паўторнай прысягі.

Магдэбургскае права не распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю горада. Гэта было выкліканы тым, што сярэдневяковы горад, як у люстэрку, адлюстроўваў феадальны стан краіны. У кожным горадзе быў замак — адміністрацыйны і ваенны цэнтр, роля якога была асабліва вялікая на памежных землях. Дзяржава пакідала пад сваёй уладай пэўную частку насельніцтва горада, якое займалася ў першую чаргу абслугоўваннем некаторых функцый горада. Гэта былі пушкарны, частка рамеснікаў, гандляроў. Яны складалі асобную юрыдыку — замкавую, альбо гродскую.

У кожным сярэдневяковым горадзе існавалі землі, якія належалі шлях-

це, князям. Яны складалі шляхецкія юрыдыкі. І хаця ўрад спрабаваў абmezжаваць колькасць насельніцтва на панскіх і шляхецкіх землях у гарадах, фактычна гэтая палітыка не мела поспеху.

Пад магдэбургскім правам заставалася тая частка горада, якая не была пад іншымі юрыдыкамі. У Крычаве гэта выглядала так. У 1679 г. з 375 гарадскіх «дымоў» (гаспадарак) на праве «мейскім» — магдэбургскім — знаходзіўся 131 «дым», шляхецкімі былі 58 «дымоў», замкавую юрыдыку складалі 186 «дымоў». У 1720 г. з 477 «дымоў» толькі 139 было на магдэбургскім праве, а 39 — шляхецкіх. Але трэба ўлічваць, што ў той час у горадзе было 244 пустых «дымы» — такі быў для Крычава вынік Паўночнай вайны, у якой Рэч Паспалітая выступала ў саюзе з Расійскай імперыяй супраць Швецыі.

Як жа размяркоўвалася ўлада сярод членаў гарадскога самакіравання? Войт — галава самакіравання — звычайна выбіраўся магістратам, хаця даволі часта жыццё ўносіла свае карэктывы. Часта ён прызначаўся каралём і фактычна стаяў па-за гарадскім самакіраваннем. Так было і ў Крычаве. Першым войтам горада на праве магдэбургскім у каралеўскім прывілеі названы Крыштоф Весялоўскі, які ў той час быў дзяржаўцай Крычаўскім. Яго прызначэнне гарадскім войтам, верагодна, было выкліканы жаданнем каралія пазбегнуць супраціву Весялоўскага пераводу горада на магдэбургскае право. У выніку надання гораду магдэбургскага права дзяржаўца губляў вельмі значныя прыбылкі, якія пераходзілі ў казну горада. Прыйзначэнне войтам кампенсавала Весялоўскаму гэтыя страты.

У прывілеі адзначаецца, што пад

час надання гораду магдэбургскага права Крыштоф Весялоўскі ўжо быў гарадскім войтам, што яшчэ раз падкрэслівае пэўную падрыхтаванасць горада да пераводу яго на самакіраванне. Адначасова кароль падкрэсліваў, што пэўныя перамены з выбарамі войта магчымы толькі пасля смерці К. Весялоўскага. Аднак урад не выканаў сваіх абязанняў і пазней абавязкі войта Крычава ўвесь час выконваў прызначаны ўрадам дзяржаўца старства. Пасля К. Весялоўскага войтам горада з'яўляўся новы дзяржаўца крычаўскага старства Мікалай Пац, а пасля пераходу горада і старства ў арэнду да Радзівілаў войтам фактычна з'яўляўся арандатар, які кіраваў горадам праз лентвойта (намесніка войта). Кіраванне горадам войт ажыццяўляў з дапамогай лентвойта, якога мяшчане выбіралі, узгадняючы кандыдатуру з войтам. Аднак і тут у Крычава была свая асаблівасць – лентвойт таксама прызначаўся, толькі ўжо не каралём, а войтам. Такое становішча, верагодна, тлумачыцца невялікай колькасцю крычаўскіх мяшчан, у выніку чаго яны не мелі магчымасці цвёрда адстойваць свае права. Іншымі выбарнымі членамі магістрата былі бурміstry, райцы і лаўнікі. У абавязкі бурмістраў уваходзіла загадванне гарадской казной, старшынства на пасяджэннях бурмістраўска-радзецкага суда, які разбіраў маёмысныя і крымінальныя справы гараджан, правапарушэнні мяшчан, цяжбы купцоў і рамеснікаў. Свае судовыя функцыі ў адносінах да гараджан, што не падпадалі пад магдэбургскія права, альбо феадалаў ці залежнага ад яго чалавека, войт выконваў з дапамогай лаўнікаў.

Адным з галоўнейшых абавязкаў органа гарадскога самакіравання быў

нагляд за тым, каб землі горада не пераходзілі ў іншыя рукі. Падобны абавязак – ахоўваць мяшчанская плацы – гарадскі магістрат пільна выконваў. Калі ў 1763 г. Марцін Круглік уступаў у мяшчанскае саслоўе, ён даваў абязцянне, што калі ў яго ўзнікне патрэба прадаць свой гарадскі плац, то ён мае права яго прадаць толькі месцічу альбо чалавеку, які збіраецца ўступіць у мяшчанскае саслоўе. У дадзеным выпадку магдэбургскія права выходзілі далёка за межы гарадскіх сцен і распаўсюджвалася на ўсе мяшчанская землі, якія знаходзіліся пад кіраваннем горада. А яны (гарадскія землі) на пачатку XVIII ст. межавалі з «грунтамі» в. Варанёва, Дзягавічы, Касцюшкавічы, Сакольнічы.

Хаця фармальна членам гарадскога самакіравання мог стаць любы месціч, на самой справе на кіруючыя пасады, як правіла, выбіралі найбольш заможных мяшчан, і ў пэўнай ступені ўдзел прадстаўнікоў таго ці іншага роду ў гарадскім самакіраванні становіўся спадчынны справай. Так, сярод крычаўскіх бурмістраў на працягу другой паловы XVII – сярэдзіны XVIII ст. даволі часта сустракаючыя прозвішчы Бочка і Козел, прычым, мяркуючы па гадах знаходжання на пасадзе, яны займалі гэтую пасаду не адзін тэрмін запар. У канцы XVII ст. на пасадзе бурмістра Крычава быў Іван Бочка, а потым яго сын Кузьма Бочка.

У той жа час, за пэўныя праступкі, магістрат меў права зняць вінаватага з пасады. У 1753 г. за беспадстаўныя абвінавачванні былога бурмістра Фёдара Козела магістрат пастанавіў вызваліць з пасады райцу Міхаіла Губу. Акрамя таго, ён павінен быў атрымаць за нагавор на двух вуглах ратушы па дзесяць ударуў бізуном.

Гараджане атрымлівалі права мець свой выбарны суд, які вырашаў усе пытанні. Прычым дзейнасць суда была падрабязна рэгламентавана. Каб пазбегнуць якіх-небудзь абвінавачванняў у прыняці неправамоцных рашэнняў і атрыманні хабару, пасяджэнне суда павінна было адбывацца толькі ў прысутнасці ўсяго гарадскога ўрада і пад кантролем некалькіх іншых выбарных прадстаўнікоў гараджан. Падобная практика пасяджэння гарадскога суда пацвярджалася больш познімі пастановамі гарадскога самакіравання. Так, напрыклад, у 1753 г. суд прыняў рашэнне, што яго пасяджэнні будуць адбывацца два разы на тыдзень – у панядзелак і суботу, у 9 гадзін раніцы, і на іх абавязкова павінны быті прысутнічаць усе члены магістрата і некалькі членаў «паспольства» – з астатніх 15 мяшчан, выбраных у гарадское самакіраванне. У выпадку, калі б бургаміstry самастойна пачалі весці судовы працэс, гэта каштавала б ім штрафу ў памеры 10 талераў. Пашліны, атрыманыя судом, дзяліліся пароўну паміж лентвойтам і магістратам.

Але, нягледзячы на свой суд, паводле прывілею, жыхары горада захоўвалі права звязтатаца з апеляцыяй і ў каралеўскі суд, калі яны былі незадаволены рашэннем мясцовых улад. Для органаў гарадскога самакіравання кароль дазваляў сваім прывілеем будаўніцтва ратушы на рынку. Адначасова з прывілеем на магдэбургскія права гораду надаваўся герб і пячатка.

Гэтым увага караля да Крычава, як памежнай фартэцыі, не абмяжоўвалася. У дадатак да прывілея аб наданні гораду магдэбургскага права 24.03.1634 г. кароль Уладзіслаў IV выдаў другі прывілей, якім не только

пашыраў гарадскія вольнасці і пацвярджаў раней атрыманыя права, але і ўскладваў на гараджан пэўныя абавязкі.

Паводле новага прывілею, кароль абавязаў усіх жыхароў горада выконваць гарадскія павіннасці, будаваць ратушу на рынку, а для пашырэння апошняга дазваляў выкарыстаць замкавы агарод.

Сваім прывілеем кароль абавязаў таксама гараджан абараняць войта, мець у замку клеці, у якіх яны хаваліся б пад час аблогі горада. Гараджане атрымлівалі права на будаўніцтва двух гасціных дамоў – адзін «за астрагам», а другі – над Сажом. Гораду на вечныя часы дазвалялася мець два кірмашы на год: першы на Тройцу, а другі – на дзень Святога Міколы (6 снежня) па каталіцкаму веравызнанню. Гараджанам дазвалялася секчы на ўласныя патрэбы дрэвы ў каралеўскім лесе, размешчаным за 10 км, яны атрымалі права вольнай рыбнай лоўлі на Сажы ад Прапойской да Рослаўскай мяжы. Значная ўвага надавалася гарадскому гандлю: месцічы маглі ездіць па краіне і гандляваць ва ўсіх власцях. У той жа час прыезджым купцам забаранялася гандляваць у Крычайскім старстве, акрамя як толькі на гарадскім рынку.

Каралеўскі прывілей распісваў памеры чыншу, які павінны быті выплачваць мяшчане, і былі дакладна ўказаны тэрміны выплаты падаткаў – ад свята Святога Міхала (29 верасня) да свята Святога Марціна (13 красавіка). Дзяржава і гарадскі скарб клапаціліся аб tym, каб мяшчане маглі спакойна выплаціць усе падаткі, і таму адводзілі для гэтага даволі доўгі тэрмін. У прывілеі падкрэслівалася, што гарадскія яўрэі павінны быті выконваць усе па-

віннасці (фактычна пераводзіліся пад замкавы прысуд), незалежна ад таго, на якіх плацах (замкавых ці гарадскіх) яны жывуць.

У прывілеі былі распрацаваны праўлы, паводле якіх жыхары горада прымаліся ў мяшчанскае саслоўе – пераходзілі на права магдэбургскае. Прымаемы павінен быў даць на ратушы прысягу на вернасць гораду і ўнесці адпаведны ўзнос у гарадскую скарбонку, памеры якога не былі дакладна вызначаны – «па сваёй магчымасці». Марцін Круглік у якасці ўступнога ўзноса ўнёс у гарадскую скарбонку 20 бітых талераў. Толькі пасля гэтага ён мог атрымаць вольнасці права магдэбургскага.

Гараджане добра разумелі значэнне для іх магдэбургскага права. Звычайна пры ўступленні на княжацкі стол новага князя ці пры страце грамат гараджане звярталіся з прашэннем аб выдачы пацвярджальнай граматы. Так рабілі і крычаўцы, якія неаднара-

зова звярталіся да каралёў за пацвярдженнем даных іх папярэднікамі прывілеяў. Парушэнне вольнасцей, якія давала гараджанам магдэбургскае право, было адной з прычын, з-за якіх жыхары горада неаднаразова пад час вайны 1654–1667 гг. паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай выгніялі з Крычава захопнікаў. Здаўся Крычаў маскоўскаму войску ў 1654 г. толькі тады, калі цар Аляксей Міхайлавіч пісьмова паабяцаў захаваць усе іх вольнасці і прывілеі. Мяшчане добра ведалі значэнне вольнасцей і ўсяляк абаранялі іх.

Магдэбургскае право існавала ў горадзе да 1772 г., да таго часу, як Крычаў, паводле першага падзелу Рэчы Паспалітай, увайшоў у склад Расійскай імперыі. Расія не ведала права на гарадское самакіраванне, таму адразу ж усе беларускія гарады, апынуўшыся ў складзе Расійскай імперыі, былі яго пазбаўлены.

А.А. Мяцельскі.

ДАКУМЕНТЫ СВЕДЧАЦЬ

ГРАМАТА КАРАЛЯ КАЗІМІРА МІНСКАМУ КУПЦУ ЦЕРАШКОВІЧУ АБ ДАЗВОЛЕ
БЯСПОШЛІНАГА ГАНДЛЮ Ў ГАРАДАХ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

5 мая 1480 г.

Казимир божьею милостью.

Князем нашим, и паном, и наместником, и тивуном, и бояром, и мытником, и всем заказником тот наш человек, мещанин менский Лука Терешкович, торгует нашим дубасом бобруйским троцкое половины и нашими пенязьми; а от того нам прыбытку дает. И вы бы от нашего дубаса и от его комяги мыта не брали бы. Есте в Глуску, в Погосте, в Чорторыску, у Куликовичох, в Чет, в Ертни, в Луцку, у Востраве, в Степани, в Дубровицы... В Пропастку, в Крычове ... по всем нашим мытом, и по княжским и по панским, и по боярским, сухим и водою. А которые бы хотели через наш лист силу ему чинити, а мыто взяти от нашего дубаса и от его комяг, тот нам великую вину заплатить.

Писан у Вильни мая 5 день, индикт 6.

Белоруссия в эпоху феодализма, Мн., 1959. Т.1. Стр. 261.

СТАТУТНАЯ ГРАМАТА ҚАРАЛЯ НАМЕСНИКАМ І ІНШЫМ УПРАВІЦЕЛЯМ
КАРАЛЕУСКІХ УЛАДАННЯЎ АБ ВІДАХ І ПАМЕРАХ ПАБОРАЎ, ЯКІЯ ПАДЛЯГАЮЦЬ
СПАГНАННЮ Ў ПАДНЯПРОУСКІХ ВАЛАСЦЯХ

1500 г., чэрвень.

Наместником нашим и старцом и всем мужем Поднепровским и волостем нашим Свислоцким, Любашанским обема половицам – Виленское половицы и Троицкое,

Кричевским, Пропойским, Чечерским, Горвольским, Речицким, Брагинским, Мозырским, Бчицким.

Што есте дани нашое грошое, бобров и куниц не отнесли до скарбу нашего и меду пресного не отвезли до ключов наших до Вилии, до Троков, а которые з вас хотя будуть и дань нашу до скарбов нашего грошовую и бобры, и куницы отнесли, и мед пресный до ключов наших привезли не сполна, где ся што будет у волостех наших остало и мы для всех тых дел послали там до вас, на волости наши, писара нашего, намесника Перелайского, Богуша Боговитиновича, и казали есмо ему тую дань на вас сполна справити грошовую и бобры, и куницы, и мед пресный подлуг давного обычая: за рубль гр. по 2 копе гр., а за бобра чорного по копе гр., а за карого бобра по 40 гр., а за куницу по 6 гр., где не будет — шерстью; а за встав меду пресного по 4 руб гр., а за колоду по 2 копе гр. И вы бы все сполна и з его доходом выдали конечно, потому как перед тым бывало. А которые у вас будут земли пустовские або люди голтайнные, або по себе роскинули, на большого большей, а на меньшей, как здавна бывало, абы ни один грош дани нашое у вас не остал. Такиж, которые помеж вас дела обидные будут кому, о чем мы казали, ему ж о том промежи вас досмотрети и справедливость тому вчинити.

Писан в Минску июнь ... день, индикт 3 /1500/.

Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства. М., 1892, прил. XII-XIII.

З ЛЕТАПІСУ РАЧЫНСКАГА

1508 г. Князь Костентин Иванович Острозский з везания з Москвы прыбег до Литвы в лъто божего нароженя 1508. Того же году в Литве князь Михайло Глинский Заберезинскаго забил таким способом, иж видел Глинский, жебыл от всіх опущон. С тое неласки королевское, маючи сэрцэ скрваное против Янови Заберезинскому, розумеючи, то з его прычыны быти. Скоро король выехал з Литвы на сэйм до Петрыкава, зостал в Литве: угледевши свои час зъехал на Яна Заберезинскаго, маршалька великого до двора его, который ест через рэку от мъста Городна концу мосту, о першой године в ночы взял его з ложа у одной кошули, и казал стяти турчыну, своему слuze. Голову его через мъсто Городно на древцу вести казал, потом у озера в колку милях укинено. Розумъл тому Глинский, иж порушыл короля и паны литовские, приятели небожчыковы, против собъ. Збирал прыятели одны кревные, другие за пенязи так з руси, яко з Литвы звлаща брата Василия Глинскаго, который ему подал замки королевские и свои люди, к тому за пънези прынявшы умыслил моцю королю отпирать. А потом обачылся, иж моцы такое мъти не мог, зъехал до Москвы з скарбом и з прыятели своими до князя великого московскаго Василия Ивановича. И много в тот час замков руских подали великому князю московскому, то есть князь Михайло Мстиславски подался з городом своим Мстиславлем, князи Друцкие подалися з городом своим Друцкое, Оршу, Кричев и Мозыр за прыводом Глинскаго Москва были осъли.

Король Жыкгимонт, будучы в тот час в Польшы, ослышавши о том, и казавшыся собрати воиску литовскому и полскому люду служэбному жолнъром над которыми гэтманом полным был Фирлей з Яновъца, первей войско литовское выправил, а потом и сам пошол за Михайлам Глинским: О чом услышавши Глинский, не смъючи ждати на замкох руских короля Жыкгимонта, побег к Москве, а тые князи, князь Михайло Мстиславский и князи друцкие з городы своими, а к тому Орша и Кричев, и Мозыр опят подалися королю Жыкгимонту.

Полное собрание русских летописей. Т. 35. М., 1980. С. 167.

З ЕЎРАІМАЎСКАГА ЛЕТАПІСУ

1508 г. Того и лъта князь Михайло Глинской Заберезинскага убил в Городнъ и поъхал к Москве з братом своим, с князем Василием Глинским. И многие люди пристали к нему и много городов передалося были к Москвъ: князь Михайло Мстиславич и з городом своим Друцким, и Ршу, и Кричев, и Мозыр Москва была осъли. И корол Жыкгимонт собрав войско литовское, послал за князем Михайлам Глинским, за ним пошол. И Глинский, услышав то, пошол из городов руских к Москвъ, а тъ князь Михайло Мстиславский и князь друцкий з городами своими, Рша и Кричев и Мозыр отдалися королю Жыкгимонту. И была

Ад часоў першабытных – 1917

в Литвъ после Глинского замятня велми великая, панов имали, которые за Глинским в дружбе жили.

1534 г. Лъта божия нарожения 1534-го. Корол Жикгимонт Старыи и сын его король Жикгимонт Август послали Москвы воевати войско литовское, а с тым войском было панов, пан Юре Николаевичъ Радивил. В то время приехали с Москвы князь Бълский да Иван Луцкий, а с ними было четыреста коней, и стрытили воиско живуще литовское в Магилеве. Там же в Магилеве гетман литовский Юре Радивил с войском лежал пят дній и послал гетмана дворного пана Андря Немировича, воеводу киевскаго и пана Василия Чиза, конюшего дворного, с войском на Севъру. И пришли под Стародуб, Овчину погромили, а с ним было 3000 людей, а сам Овчина утек, и много людей живых поимали. А от Стародуба пошли проч до Радогоща, и под Радогощем князя Борбошина побили и Радогощ город сожгли и много полону побрали, и оттоль ходили под Почан, замком не взяли и пошли во свою землю к Литву на Кричев.

Полное собрание русских летописей. Т. 35. М., 1980.

З ВАЛЫНСКАГА ЛЕТАПІСУ

Князю ж Константину бывши под Смоленском и от Смоленска взвратившуся и взял грады тыи, которыми вже служили великому князю московскому: Мстиславль, Кричев, Дубровну и повель им по пръвому служити к Великому княжеству Литовскому, а сам поиде в Литовскую землю к господарю своему. великому королю Жикгимонту. Король же, услышавши приеханье его и вси вои своих литовских и руских вдатных витязей, принял их з великою честию у своем столочном грдь Вилни декабря 3 день на святого пророка Софonia. Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на въки, побъдившему недруга своего великого князя Василия московского, а гетману его, вдатному князю Константину Ивановичу Островскому даи боже здоровье и щастье вперед лъпшее как нынъ; побил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую.

Полное собрание русских летописей. Т. 35. М., 1980. С.127.

З БАРКУЛАБАЎСКАГА ЛЕТАПІСУ

Того ж року 1601, месяца октября десятого дня, целую неделю снег сильний и кгвалтовый ишол, выпал до полголени; также и буря сильна была. Тогда пшеницы ярицы, овес, гречиху, горохи, и вси овощи, великое множество ярицы на полях не пожаты, также и копы жатые снегом позаметала метелица, иж было жалосно и страшно гледети и вяковедити уздыханя и плачу людей убогих, пашников немаетных. А так лежал тот снег две недели аж до Дмитровы суботы; яко ж з великих морозов река Днепр был замерз, и ездили по нем яко сред зимы. А потом за ласкою всемилостивого господа Бога для плачу и великого уздыханя снег ростал и река Днепр росплынулся. А потым почали жати-горовати по снегу у стужу. Были теж морозы великие, огне клали, сами грелися, иж страшно и жалосно было гледети: три-два человека на день ледво спнопов сорок нажнут овса албо ярицы, бо велми к земли [прилегло] А тот гнев божий был и непогода, почавши от Менска до Полоцка к Витебску до Орши, до Мстиславля, до Пропойска, до Рогачева, Могилёва, Любашаны...

А так потом много множества людей убогих з голоду на Низ з жонками и детками и з семею, што иж страшно было не только видети, але трудно было и выписати, то ест з верху з волосци Шкловское, з Друцка, з Дубровны, з Круглы, з Бобря, з Витебска, з-под Полоцка, з-под Минска и з инших многих украин. Того же року была зима злая, снеги великие и сильные были морозы. Многим людем поморозило кому ногу, кому пальцы, другому вид: уши нос; а другие з морозу померли. А коли вже была весна в року 1602, тот наход людей множество почали мерти; по пятеру, по трицати у яму [хоронили]. Хворых, голодных, пухлых многое множество, — страх видети гневу божего... Там же, которые ишли на Низ, тыя вси там померли, мало се зостало. А так мерли одни пры местах, на вулицах, на дорогах, по лесам, по пустыни, при распуттиях, по пустых избах, по гумнам померли. Отец сына, сын отца, матка детки, детки матку, муж жену, жена мужа, покинувши детки свои, резно по местам, по селам разышлися, один другого покидали, не ведаючи один о другом, — мало не вси померли. А коли тот наход у ворот, албо в дому у кого стоячи хлеба просили, отец з сыном, сын со отцом, матка з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра з сестрою, муж з женою, тогми

словы мовили силне, слезне, горко, мовили так: «Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, слонце, месец, звездухно, дай крошку хлеба!» Тут же подле ворот будут стояти з раня до обеда и до полудня, так то просячи; там же другой под плотом и умрет.

Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 33. С. 187–188.

ЛІСТ ДА НАМЕСНІКА КРЫЧАУСКАГА

20 верасня 1508 г.

Наместнику кричовскому Васку Ошушинсуну и инымъ наместником н/а/шимъ, хто напотомъ будеть от нас Крычовъ держати.

Придали есмо на церковь Божю Пречистое Б/о/гоматеры манастыря пустынского прохирева во Мстиславли три рубли гроши дани н/а/шое, которую жъ намъ дают зь села кричовского на имя Лобковичов, а при дали есмо дань три рубли гроши на тую церковь Божю Пречистое Б/о/гоматере вечно, на веки вечны, и ты бы тымъ людемъ Лобъковичомъ приказаль, ажъбы они тую три рубли грошей в кождый год сполна к тои церкви Божей Пречистой Б/о/гоматери выдавали, а серебыщину н/а/шу и иные поплаткы намъ давали по-давному.

Литовская метрика. Книга записей 8. Вильнюс, 1995. С. 279, №361.

10 февраля 1511 г.

Лист, данный всим людем волостем поднепрских с Кричова, с Пропойска, Чечерска, Горволя, з Оечиц, з Мозыря, з Брягина, з Бача, з Бабруйска, з Свислочи, з Любашан, з Усвята и Озеришчъ, зоставуючи их пры звычаю и повинности, иж мают сами дан грошовую и медовую до скарбу отдавати, а не кого до них по дан не посылати.

Жикгимонт, Божю м/и/л/о/стью корол и великий княз.

Чинимъ знамени то сімъ нашимъ листом, што перво сего мног/o/ кроть жалобы приходили к намъ з волостей наших поднепрских и задвиньскихъ, то ест с Кричова, с Пропойска, с Чечерска, з Горволя, з Речиц, з Мозыря, з Бача, з Бабруйска, съ Свислочи, з Любашан, со Усвята, с Озеришчъ. И тыми разы били намъ чоломъ вси тыхъ волостей наших даньники, ижъ имъ тяжкость великая ся деежъ не только в нинешньиене валечъные не отъ тыхъ, которых жо коли посылаемъ на службу нашу, штожъ кладучися промежъку их волостей воиском ихъ пицууть, грабяты, а наиболе отяжают собе отъ писарей нашихъ, которых жо посылаемъ по тымъ волостемъ нашымъ недоаолыковъ даней наших привати ижъ слуги ихъ год до году не выезжъдаючи на тыхъ волостехъ мешкают, корчмы съятъ для своего пожитьку, волости наши мусят имъ на кождую неделю с travu давати гроши и стацею и не по колку сторожовъ, и к тому судыт ихъ и радят и вины великии на них беруть. Я и сами писары наши възъехавъши на волости непомеръные възъезды и стаці на нихъ же беруть, и для своих присудовъ и винъ на кождое волости мешкаеть по колку недел, а они ихъ стравовати мусят. А так с того великог/o/ драпежства и грабежу многие даньники наши с тыхъ волостей наших розошли ся, а тые, которые ся ешче остали, не только сполна дани нашое, але и половицы отъ колка лет вжо въ кождый год не могут заплатити. И били нам чолом вси тыхъ волостей наших данники н/а/ши, абыхмо их при старине зосъставили, какъ бывало за предковъ нашихъ, за великого кн/я/зя Витовта и Жикгимонта, иж они сами собравъши дань грошовую и бобры, и куницы, отношивали до скарбу н/а/шого, а медь пресныи до ключа, и подвязалися нам тымъ обычаем, штож всю тую дань нашу грошовую и медовую и бобровую, и куничную мають намъ опосити до скарбу и до ключа нашог/o/ всю сполна подле стародавъного обычая до рокъ звычайныи, то есть перъвыми на рокъ звычайныи, а то есть перъвыи рокъ Боже Нароженье, другии середопостье, третии Великъденъ. А подвязалися нам тымъ обычаем: еслы бы на тые вышеписаные роки все спольна дани нашое грошовое и медовое, и бобровое и куничное до скарбу и до ключа нашего не отнесли, тогды маеть подскарбии нашъ нинешньиин панъ Авърамъ Езофовичъ, и по немъ будучии подскарбии, после Великодня, ничего не мешъкаючи, послати децскихъ свойхъ и тую дань нашу з винами нашыми на них справити изъ децкованьемъ ихъ.

Мы, с Паны Радами нашими, помысливши о том, бачачы ихъ слушную прозбу, которая жъ есть з нашымъ пожитъкомъ, тымъ есмо ихъ жаловали: отъ тыхъ часовъ вжо писары наши

Ад часоў першабытных – 1917

не маюць к німъ для недополиковъ дани наше въежъчати правити, ани слуги их маюць они сами на тые вышеписаные роки дань нашу грошовую и медовую, и бобровую, и куничную до скарбъу и до ключа нашого отъносити, а ест ли бы на тые вышеписаные роки не отнесли, тогды маеть подскарбии нашъ слугъ своих на вси волости послати. Они ехавши маюць недопольнкі, данъ нашу, на волостех справити з децькованьемъ и доходъ канцлерскіи, а мы особно маемъ их за то винами нашими карати.

Также и доходъ писарскіи, то есть взъездъ их и тивуншчину, то все маюць до скарбъу нашого сагми отъносити, занужъ вжо отъ тых часовъ и тивунове по свои доход не маюць к нимъ въежъчати.

Макъже што передъ тым волостемъ нашимъ писары або державыцы, то есть наместыники и тивунове тых волостей корчъмы на себе сычывали, поместа вжо такъ державцы, какъ и писары наши и тивуны корчъмъ сытити не маюць. Мы берем тыи корчъмы к нашое руце, где ся намъ на которои волости увидит корчъмы мети, безъ шкоды данъников нашихъ, там кажемъ карчъмы сытити, а платъ их до скарбъу н/а/шого носити.

Стало ее и дано на великомъ соіме берестейскомъ, лета Божего тысяча пятсотъ первого на десят, м/е/с/е/ца ок/тября / 2 ден, индик/т/ 15.

Литовская Метрика. Книга записей 8. Вильнюс, 1995. С. 454–455, №614.

ПРЫВЛЕЙ КНЯЗЮ ВАСІЛЮ СЯМЁНАВІЧУ ЖЫЛІНСКАМУ НА ЎТРЫМАННЕ КРЫЧАЎСКАГА ЗАМКА

№ 1

Чинимъ знаменіто сімъ н/а/шымъ и далеи.

Ижъ взяли есмо ку нинешніе потребе н/а/ши и земской ку заплате служебнымъ в н/а/местынику крічовскому, князя Васіля Семеновіча Жилинскаго семьсот копъ грошей и тридцать и тры копы літовъскіе монеты, по десяти п/е/н/я/зеи в грошъ, а в тых пенязях заставіли есмо ему тотъ замокъ нашъ Крічов з местомъ, и зъ мешчаны места крічовскаго, и зъ мешчаны поселскими, и тожъ со въсімі людми волости Крічовскаго з их служъбами, и зъ мытомъ и з корчмами, и з присудомъ и зъ винамі и со всімі іными доходы, которые здавъна, на наместников крічовскіх хожывали; нижли, што ся дотычеть дани грошовое, и куніц, и іныхъ доходовъ н/а/шыхъ, то маеть с тое волости намъ давно быти по тому, какъ и передъ тымъ бывало. А маеть он тотъ замокъ нашъ в тое суме пенязеи держати до тыхъ часовъ, поки мы тую сеть соты копъ и тридцать, и тры копы гроши ему отъложымъ. Пакъ ли жъ бы ся над намъ Божья воля стала, смерть его зашъла, мы жоны и детей ег/о/ не маемъ с того замку н/а/шого рушати, поки оліжъ тую суму пенязеи ему отъадимъ, а не отъдавшимъ тыхъ пенязеи, не маемъ тога замъку н/а/шого зъ их рука выимовати. И на то есмо дали сес нашъ лист з нашою печатью.

П/и/сан у Берескты, под леты Божьего нароженя тысяча пятьсотъ девятагонадцать м/е/с/е/ца ген/вара/ 8 дня. Индикъ 7.

С подписю руки королевскoe.

Копоть писарь.

№ 2

22 ліпеня 1521 г.

ПРЫВЛЕЙ КНЯЗЮ ВАСІЛЮ ЖЫЛІНСКАМУ НА ВЫБРАННЕ ЯГО КРЫЧАЎСКІМ НАМЕСНИКАМ

Чынімъ знаменіто сім нашим лістом и далеи. Што есмо перво сего заставіли замокъ нашъ Крічов з местомъ и со всімі людми волости нашое Крічовскаго наместнику крічовскому князю Васілью Семеновичу Жилинскому в семисоты и тридцати и трехъ копах гроши монеты Великаго Князства Літовъскаго, по десяти п/е/н/е/зеи в грошъ, ино тымы разы княз Васілеi Жилинскій был в нас и биль нам чолом, абыхмо тотъ замок нашъ Крічов зместом и со всімі людми нашыми крічовскими, и с корчмами, и с мытом старымъ дали ему на выбиранье п/е/н/е/зей его на тры годы, а какъ тые три годы выидуть и мы абыхмо тот замок нашъ Крічов дали ему от насъ в держанье до его живота.

Ино мы, для такове его к нам поволности, ижъ онъ тую сумму нам спустил и взял то собе на выбранье п/е/н/е/зей на три годы, а к тому паметаочы его верные а пильные заслуги къ отцу нашему Казимиру и брату нашему Александру, королемъ их милости, и к нам, з особливо ласки нашое, на его члобитье то вчинили: тот замок нашъ Кричовъ местом и со всеми людми нашими волости Кричовское, и с корчмами и з мытом старим, дали есмо ему на выбранье п/е/н/е/зей на три годы. А какъ тая три годы выйдеть и мы, з ласки нашое, толь замок нашъ Кричовъ дали ему от нас в держанье и не маемъ его с того замку нашего Кричовского рушити до его живота, а корчи кричовские и мыто зася маеть в наши руки господарские приити. И на есмо дали есть нашъ листъ з нашою печатью.

При том были подчаший державца марковский, пан Ян Миколаевичъ а подскарбий дворный, державца веленский, панъ Иван Андreeвичъ.

Писан в Торуни, лета Божьего тысяча пятьсот двадцать первого, месяца июл 2 день, индикт 8. С подписью руки королевъскога Копоть писал.

Литовская метрика. Книга записей 10. Вильнюс, 1997. Т. 1. С. 81–82, №74.

**ПІСЬМО КАРАЛЯ ЖЫГІМОНТА КРЫЧАЎСКАМУ ДЗЯРЖАЎЦУ КНЯЗЮ
ЖЫЛІНСКАМУ АБ СКАРГАХ ЖЫХАРОЎ КРЫЧАВА І ВОЛАСЦІ НА
НЕЗАКОННЫЯ ПАБОРЫ І ГВАЛТ**

8 студзеня 1526 г.

Жигимонт, божью милостью король Польский... державцы кричевскому кн. Василю Семеновичу Жилинскому.

Вжо неоднократ жалують нам мещане кричевские и вси люди вол. Кричевское о том што ж дей им от тебе и от врядников твоих кривды, и тяжкости, и драпежства велики ся деють, и похвалки дей на них чинить хотячи их и мати и карати; теж, што есмо велели им половицу статеи с первое уставы нашое тебе давати, и ты дей на них таки тую статею сполнна берешь, не потому, как есмо тебе тыми разы росказали половицу, статей на них брати. О чом мы посылали там дворянина нашего Михаила Кузьмича и казали есмо ему тыи списки к нам принести. Их как же тот дворянин наш там ездил и тыи вси кривды, и тяжкости, и драпежства, которы ся тым подданым нашим деють от тебе пописал и тыи списки тыми разы к нам принес. Чому же ся мы велико дивуем, иж ты о листы и о росказанье нашо нетдаеш, а таковыми тяжкости, и кривды, и драпежства подданым нашим деють от тебе, пописал и тыи списки тыми разы к нам принес.

А про то и тыми разы приказуем тебе, абы еси через то кривд, и тяжкостей, и драпежства, и похвалки людем нашим не делал и статей сполнна на них не брал, а брал бы еси в них статею по тому, как есмо в первом листе нашем вы писали. А то ты обучаем: иж они тепер мають наместником Кричевским в каждый год за страву давати пенези по 15 коп гр. узких, а по 5 яловиц, и за яловицу по полукопью гр. узких, а по 5 полтей мяса, а полоть по 10 гр. узких, а 50 бочок жыта солянок, а 50 бочок овса солянок же, а 250 возов сена, а за воз сена пенязей ни которых не давати; а дров на неделю лете по 5 воз, а зиме по 10 воз; а вины мають давати от рубля грошей по 5 узких, а пересуда по полтора гроша, а деткованья по полтретя гроша узких, а повинного и повежного по полутору узкому; а сторожов мають давати на неделю по 5, а в сторожов не маеть ничего брати; а промет наш а наместничый маеть з них бран быти так, как бы для того человек з места або з волости не шол, и жоны и дети не зоставлял; а подвод на потребы наместниковы они не мають давати, только наши господарски.

А што будеш назвыш статеи в них через росказанье нашо и кривд, и драпежства хотел подданым нашим делати, ино, как дастъ Бог, будем в паньстве нашем Вел. кн. Лит., мы в тот час сами тых подданых наших хочем с тобою смотрети; и с право еслі в том винен застанеш, ведай певно, иж не только тебе держанье збудеш, але хотя будеш один грош неслушно взял, и мы кажем на тебе совите оправите и им отдати: тогда вжо никого не будеш виноватити, кроме сам на себе и на свои небачности.

Теж жаловали нам, што ж дей ты их многих, мещан и людей наших, за собою поосаживал, и тыи дей люди поспол з ним и службы служыти и поплатов выдавать не хотят. Ино што бы еси людей наших за собою не осаживал: нехай бы быи люди наши поспол з место и полостью службы наши служили и поплавки платили по давному конечно.

Писан у Варшаве под леты божьего нароженья 1526 месяца генваря 8, индикт 15.

Белоруссия в эпоху феодализма. Т1. Мн., 1959. С. 189.

**З ДАКУМЕНТАЎ, ЯКІЯ АДНОСЯЩА Да КРЫЧАЎСКАГА СТАРОСТВА
(КАРАЛЕЎСКІЯ ПРЫВІЛЕІ, ГРАМАТЫ, ЛІСТЫ САПЕГАЎ і інш.)**

Л.38. Август II з ласкі Божьей, король Польский, Великий князь Литовский, Русский, Прусский, Жмудский, Мазовецкий, Киевский, Волынский, Подольский, Подляшский, Инфлянтский, Смоленский, Северский, Черниговский и дедичный князь Саский и Электор. Ознакомившись с этим листом выписками нашими кому то надлежит ведать, в книгах Метрики Канцелярии нашей Великой Великого Княжества Литовского находится привилей пушкарей замка Кричевского на плац в городе Кричеве и на два морга земли кормовой, данные от найяснейшего короля нашего Польского и Великого князя Литовского Стефана в 1586 году 8 февраля. Прошение нам через панов Рады и урядников наших что бы тот Привилей из упоминаемых книг Метрики Канцелярии нашей Великой Великого Княжества Литовского по выписке подлинной выдать позволили, в которой все слово в слово записано.

Стефан Божьей милостью король Польский, Великий князь Литовский и т.д. указываем и чиним явно сим листом нашим... что Пушкарь замка нашего Кричевского Митко Иванович Корпач по данному нам листу старосты нашего... Кричевского набожника Николая Служки... которое селище и плац в городе нашем Кричевском по улице Почоповой лежачий... и до того два морга земли кормовой слева по дорозе Могилевской за острогом дан был и ему на службе пушкарской по воле и ласке нашей господарской вызволить от платов и податков, которые бы с того плаца и двух моргов земли в казну бы шли... То листом нашим подтвердили и тот лист старосту нашему бывшему Кричевскому вручен был /?/ и согласно ему тот плац, что в месте нашем Кричевском по улице Почоповой лежачий по дорозе Могилевской за острогом по левой руке з места и ему самому и по нем сыну его доживать, что тем листом нашим подтверждением. По нем сын его на службе Пушкарской замковой служить повинен будет и яко позволено за листом старости нашего бывшего до замка нашего Кричевского чиним... и этот лист наш с подписом руки господарской, а на твердость яко листа нашего и печать нашу протиснути как велели. Писано в Городне лета от нарождения Сына Божия 1586 месяца февраля восьмого дня. Подпись руки Господарской ... Король упоминаемого прошения ласковый и милостивый... выраженный привилей, выпиской точной /?/ требуя выдать и для большего веса печать Великого Княжества Литовского прижать приказ дан в канцелярии нашей Великой Великого Княжества Литовского Дня XVII месяца декабря году от Рождества Христова ...

Печать

Григорий Иосиф Ройкевич его королевской милости секретарь

/Выписка Привилея пушкарского Замка Кричевского на плац в городе Кричеве и на два морга земли кормовой, данного в 1586 году/

З фондаў Крычаўскага раённага краязнаўчага музея.

**РАШЭННЕ СХОДУ КУПЦОЎ МАГІЛЁВА АБ СТВАРЭННІ ГРАШОВАГА ФОНДУ
ДЛЯ ДАЛАМОГІ КУПЦАМ, ПАЦЯРПЕЛЬМ АД РАБУНКАЎ**

23.03.1623 г.

Зшодыши се на ратуш в день четверговий, купцы и мещане могилевские пры собранью нас, Богдана Кузминича, намесника лентвойтовского, и бурмистров, мене, Ермолы Михайловича и Федора Клешковича, будучага на месцу пана Савеля Лукъяновича, бурмистра сегорочнага и радец, лавников сегорочных, так старое и новое рады, и дванадцать человека, с послонства обраных, перекладали перед нами кривду и жалобу свою о том, иж дей ездечны нам, купецтве, по разным местам и местечкам, кривды незносные от розных се особ деют и ничего не дбаючи на вины и заруки е. к. м. грабежи, безправне переймуючи, чинят и забирают, от которых кривд и грабежов чыненъя люди купецкие, мещане могилёвскиё, до убозтва приходят, а не маючи чым ся тых кривд боронить и на то про вентами мескими накладать, домавялиссе нас бурмистров, радец, лавников и всего послонства, абысмы на тую потребу уфалу, албо велкер, межы них учынили и брать до скринки особливое братскное купецкое, так с купцов великих, можнейших, яко и малых, з воза позволили, высадивши на то с посродку себе человека особливого, которыми бы грошми могли се тых кривд боронить и

грабежов на таковом каждом правне поступаочы, доходить, не прикладаочы тых грошей купецких до скрынки меское особливое, або иные потребы и расходы меские, за тым абы ку знишченю албо убоству люди убогие купцы, мещане могилевские не пришли, а скарб е.к.м. шкоды не поносили, абы постановене их през нас, уряд, ствержено и змоцнено было на вечные часы, якож они такое постановене згодне и доброволне учинили и братъ позволили с купцов, которые до Полішчы ездят, то есть Люблина, до Торуня, до Кгданска, до Гнездна, до Львова, до Кролевца лиондем, з воза каждого по 6 осмаков мають дати, а до Вильна, до Минска, до Копыли и до Слуцка едуучы дати мають з воза каждого осмаки 3, выймуючи тех, которые с пенькою, з лоем, з олеем, з медом пресным и з збожем; теды такой дати повинен будет з воза по чеху, до пристани портовое едуучы з олеем с коноплями, с пенькою, з збожем, з будою дати маєт каждый купец по чеху; в которые купцы мещане могилевские по местах, местечках и по сиолах, скупуючи пеньку, воск, лой, горелку, не оказавши тут в месте и повинности не отдавши, отвезет где на ярмарки и места на спордане, единак и тот от каждого воза повинен будет дати по чеху, до Полоцка, до Витебска, до Мстиславя, до Крычова, до Пропойска, до Речицы и до Гомля едуучы, каждый з нас, купец, мещанин могилевский, повинен будет дать от воза по 3 осмаки; до Киева; до Канева и на Подоле, до Черкас, до Волыня по 6 осмаков маєт дать; а до торгов местечок окличных з рухлядью едуучы, то ест до Орши, до Шклова, до Копыса, до Головчына, до Бялынич, до Лукомля, до Смолян, до Толочына и яких колвек местечок дати маєт от воза по чеху; з соладами до Бялынич и до иных мест едуучы, от воза дати маєт чех один; а который купец мещанин могилевский, водными статками, судами, лодьею и чолнами проводят до иных мест и привозят тут товары свое, такой кожный повинен будет дать по чеху от возу товару всякого, який одно будет, в верх едуучы р. Днепром до окличных мест, любо з товаром, любо и без товару, з особы каждое дати мають по осмаку; а на Москву, до Вязьмы, за границу и в Север едуучы, повинен будет дать от воза по 6 осмаков; которые таковий каждый купец, мещанин могилевский, едуучы с товарами до мест, яко се вышней поменило маєт оповедать и повинность заплатить тому, который на то высажоный будет; от олею, каждый мещанин одейник, продавши колко глеков, маєт дать от каждого глека по пенезю единому, также и тот, который бы купил, маєт дать от глека по пенезю одному, и так з обу сторон на вечные часы платити повинни будут; а который бы купец смел учынить, а повинности не отдавши уехать без ведомости, таковий вины маєт заплатити на е.м. пана войта могилевского и на врад весь мески могилевский, а до скрынки брацкое купецкое другого золотых 2 полских; а для лепшое твердости вси купцы, мещане могилевские просили и жодали нас, вряду, абысмы тое постановеню их згодное добровольное записать до книг казали; и мы, бурмистрове, райцы, лавники, все посполство мещане могилевские ствердили и на то позволили и до книг меских, кроме всякого нарушения, на вечные часы записали; якож бы, бурмистрове, райцы; лавники и дванадцать человека с посполством обраные, видечы, из кгды купцы могилевские едут с товарами своими до розных мест, теды, их переймуючи, незносные крывды и грабежи, ничего не дбаючи на вины и заруки е.к.м., чынят и ку знишченю великому людям приводят, которая прозба и постановене их ест потребное людем, купцом могилевским и нас всим, про то, не отдаляючисе, яко от речы слушное и постановеня их згодливого, тое теды постановене албо велкер уфалою своею згодною подтвердилисмы и вечными часы змоцнивши, до книг меских могилевских записать казали, што и ест записано.

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1959. Т.1. Стр. 330–331.

**СА СКАРГІ ПРАВАСЛАЎНАЙ ШЛЯХТЫ БЕЛАРУСІ І УКРАИНЫ
ВАРШАУСКАМУ СЕЙМУ НА ЎЦІСК І ПЕРАСЛЕДАВАННІ, ЧЫННЫЯ
КАТАЛІЦКАЙ І УНІЯЦКАЙ ЦАРКВАМІ ПРАВАСЛАВНАМУ НАСЕЛЬНІЦТВУ**

1623 г.

А) Пресветлому, ясновельможному сенату обоих сословий, как духовного, так и светского, благороднейшей Короны Польской и Великого княжества Литовского, своим милостивым господам, прибывшим на вальный сейм в текущем 1623 г., мы, жители Короны и Великого княжества Литовского, все в целом и каждый в отдельности от всей Руси древнего греческого вероисповедания обряда святой восточной церкви передаем привет и пожелания милости, мира и благословения божьего, доброго здоровья и счастливой дороги на вечные времена.

Ясновельможный сенат! Вашей пресветлой вельможности небезызвестно то несчастное разделение нашего русского народа в вопросе веры, которое возникло 28 лет тому назад:

для вас не является тайной дела нашей родины в вопросах веры, прав, свободы, вольностей, а также и то, какие по инициативе высшего духовенства, отпавшего от вероисповедания святой восточной церкви, замышлялись и проводились бесправия и притеснения шляхты и мещан, духовенства и мерян путем привлечения к суду, арестов, штрафов и изгнания нас, разделенного русского народа древней греческой веры, и затем, какие мы, русский народ, слезные просьбы, стенания и мольбы направляли к великому королю, нашему милостливому господину, и вашей шее наши отступники, которым мы как бы умышленно отданы на произвол и издевательство. Они же во многих городах где полностью отобрали у нас церкви, а где опечатали; нашему духовенству не разрешают ни крестить, ни хоронить открыто, так что те вынуждены делать это тайком, по ночам. Пойманных на этом мещан они штрафуют, священников заключают в тюрьмы и изгоняют из городов.

Б) А в подтверждение того, что это—истинная правда, мы можем перечислить те воеводства, поветы и города, в которых творится этот невыносимый произвол и несвойственное христианству притеснение нас, русского народа, хотя ваши вельможности, как начальники этих поветов и воеводств, сами изволите знать, что и в каком городе вершат владыки Руси — вероотступники. В Литве — это Вильно, Минск, Новогрудок, Гродно, Слоним, Брест, Браслав, Кобрин, Каменец, и другие; на Подляшье — Бельск, Брянск, Дрогичин и т.д. В Полесье — Пинск, Овруч, Мозырь и т.д. На Волыни — это Владимир, Луцк, Кременец и т.д. В Воеводстве Русском — это Львов, Переяславль, Самбор, Дробич, Савок, и т.д. В Понизовье — Кричев, Чечерск, Пропойск, Рогачев, Гомель, Остр, Речица, Любеч и т.д. На Белой Руси — это Полоцк, Витебск, Мстиславль, Орша и т.д.

Беларуссия в эпоху феодализма. 1959. Т.1. С.400.

ХАДАЙНІЦТВА КРЫЧАЎСКАЙ ШЛЯХТЫ І МЯШЧАН АБ ЗАХАВАННІ СВАІХ ПРЫВІЛЕЯЎ І ВОЛЬНАСЦЕЙ

№40-1655. V. 8.

Чэлабітныя:
а) шляхты;
б) мяшchan.

Великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, бьют челом вашего царского величества холопи твои, города Кричева, Мстиславского уезда, шляхта.

Бьем челом вашему царскому величеству:

Чтоб здравие наше убогие шляхты, также и мещан в целости было сохранено; права и привилегии на маестности наши старинные, купленые и остальные, и закладные, чтоб во веки при нас были по прежних наших родителях также и при нас самих живущих за королем польским и великим князем, права и всякие вольности в целости сохранены были.

Также и за священниками нашими кричевскими благочестивое веры, чтоб при своих древних привильях пребывали, которые имеют от древних князей и королей польских, на церкви наданые, а святого пророка Ильи, чтоб вечными времена монастырь со всеми принадлежностями и два перевозы и с приходами.

Чтоб суды нашими, как и прежде, мы судилися сами, избрав меж себя судьи, писарей, подпiskов; а если б кому не полюбился, тогда вольно позвати до суду до вашего царского величества, как и прежде у нас во время королей польских бывало.

Чтоб деньги наши литовские по счету могли ити на всякий товар по прежнему за вашим царским величеством.

Чтоб платья наши по прежнему и в речи были сохранены вольно.

Чтоб вольно питье держати и в маестностях наших вольно делати буды, и в вотчинах бортное деревье и чтоб судили подданных наших, чтоб есмя, за счастливым государствованием вашего царского величества, вольно при тех вольностях наших по прежнему заставали.

Чтоб римские веры шляхта и мещане при своей веры пребывали.

Чтоб мы убогие шляхта и мещане, что ныне маестности наши убогие разорены, дома пожжены, имели льготу, чтоб есмя ныне на войну не шли, потому что разорены, кроме охочих людей.

Чтоб пушкари, которые всегда на услуги городовой во время какова страхованья при своих маестностях, которые от давных королей польских наданые при привильях пребывали. Если бы кто от нас или от мещан не захотел быть под высокою рукою вашего царского величества, тогда просим и кланяемся вашему царскому величеству, чтоб есмя вольны

Документы сведчаць

выпущены с именем нашим убогим и с здоровьем и провожены из державы вашего царского величества да такового ж города, чтоб в целост зоставали.

Чтоб подстароста кричевский в целости здоров пребывал и с маєтностью своей, а если бы похотел в свою сторону, чтоб волен был пропущен и провожен по милости вашего царского величества.

Чтоб северская шляхта, которые сбежали из разных городов от казаков из Стародуба, из Почепа и из разных городов, а ныне чтоб по милости вашего царского величества, до маєтностей своих вольной переезд имели и при маєтностях своих и вольностях пребывали.

Чтоб пойманые в полон братья наша, шляхта, жены, дети, также и мещане подданые наши вольно были отпущены, которых поймано в приход стольника и воеводы Петра Васильева Шереметева, который, идучи от города Кричева, села и дворы наши пожег, и все животы забрал и разорил, и до вечного нас убожества привел; а подступя под город Кричев, город сжег и многих людей в полон поимал и порубил, не чиня с нами никаковых договоров по грамотам в.ц. в-ства, которые грамоты оказав нам от в.ц. в-ства, чтоб есмя поддалися ему, на которые грамоты трижды ему отписывали, просячи его, чтоб он нас самих допустил поклонитися в.ц. в-ству. И он, несмотря на то, приступы чинил, нас самих добывал стрельбою и огнем, а отступя от города, последние маєтности наши разорил и огнем пожег и последних людей в полон поимал, рожь и всякий хлеб потоптал и до того нас привел, что не имеем чем кормитися.

Чтоб твое царское величество нам, убогим людем, милость свою указал; а мы сами поддаемся под высокую руку вашего царского величества, яко подданые, господа бога молити и на всякому месте будем.

Бьем челом вашему царскому величеству за жидов, чтоб при вере и вольностях своих пребывали.

Б) Великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, бьют челом подданые в.ц. в-ства города Кричева сироты мещане. Бьем челом в.ц. в-ству.

Чтоб мещане кричевские сохранены были при вольностях, правах, и привилеях, месту наданых; также при здоровье и маєтностях своих вцеле и ненарушены против обещания в.ц. в-ства, присланого. И чтоб все мещане, в месте Кричеве жители, против давных прав и привилеев, через бурмистров, райцов и лавников, также и войта, которые от всех советно из мещан обранные быти имеют, под однем и неразлучным судом и правом майдебурским сужены были. А когда кому приговор не полюбитца, чтоб не до кого иного, только до самого престолу в.ц. в-ства зазывные грамоты имати позволены были, и то в великих делах.

Чтоб священники кричевские, имеючи наданыя привилеи на храмы божие в вере благочестивой, и на маєтности их, чтоб были сохранены. И святаго пророка Ильи чтоб вечными временами монастырь был со всем, что к нему належити с двумя перевозы и с приходами.

Чтоб нас мещане сохранил против давных привилеев и вольностей, от славных памятей королей польских на торговлю даных, один привилей от короля Стефана, другой от короля Августа, третий привилей от короля Жигимонта третьяго, недавно подтвержденного, свободных чиня нас от всяких станов, поборов и всяких податей, как в Короне Польской, также и Великом Княжестве Литовском.

Чтоб нам льготы от всяких платежей и податей с дворовых мест и с пашен против воли и милосердия своего места испустощенному через несколько годов и погорелому и маєтности отобранны, как сиротам пожаловати изволил.

Чтоб мещане кричевские теми маєтностми владели, которые нибудь в закладе, или куплены деньги гами, от шляхты имеют; также долги на шляхте по кабалам и по записям и по росписям, чтоб на них самих и на маєтностях их приговоры чинены были воеводою, который в городе Кричеве будет.

Чтоб мещане кричевских посацких, которые дома имеют и которые не имеют, на войну и на приступы, опричь охотников сильно не брано и не выгоняло и в иные города на житье не вывозжено, только кто сам куды похочет, чтоб вольно было.

Чтоб ставки медов для канонов на всякой год четыре, против привилеев, один на рожество Христово, другой на покров пресвятые богородицы, третий в день святаго Николы, четвертый в день архистратига Михаила, по десяти пудов кричевских, как прежде бывало, произволено было уряду. А воск тех медов на свечи до храмов божих, и иные каноны праздничные на всякие годовые праздники, то есть складыванье, чтоб сычены и варены были, как издавно было; а воск на свечи до храмов божиих.

Чтоб шляхта, которые близко города поместьи свои имеют и в городе места дворовые, чтоб у мещан земель, пашень и сенных покосов не заходили, также и в самом городе дворники их обид не чинили.

Ад часоў першабытных – 1917

Чтоб служивые и ратные люди в месте Кричеве станов не имели и кормов не выбирали, и обид мещанам не чинили и подвод не имали.

Чтоб две ярмонки на всякий год безпошлино с приезжых людей сохранены были.

Чтоб платье носити по давному иззычаю поволено было.

О пушкарях, которые всегда на услуге городовой пребывают, чтоб при своих домах и маєтностях, давно им от королей польских привильями наданных, сохранены были.

О подстаросте кричевском, чтоб здоров и с маєтностью своею и с жидами, которые в месте Кричеве суть. Выпроваены были до Литвы, или по милости вашего царского величества в Кричеве жити позволено было.

Чтоб нас, мещан, сохранил во всех вольностях, которые ни есть в привильях описаны, как убогих людей и сирот и вдов, а мы сами с женами и с детми и с наследием нашим поддаемся вечно под высокую руку вашего царского величества, яко подданные, и господа Бога молити будем.

ПІСЬМО НАКАЗНОГА ГЕТМАНА ІВАНА ЗАЛАТАРЭНКІ ДА ГАСУДАРА З ПРОСЬБАЙ АКАЗАТЬ МЛАСЦЬ ЖЫХАРАМ ЧАВУСКАГА, ЧЭРЫКАЎСКАГА, МСІСЛАЎСКАГА И КРЫЧАЎСКАГА ПАВЕТАЎ, СПУСТОШАНЫХ ВАЙНОЮ

Список з белоруского писма, что писал к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всея Великия и Малая России самодержцу, наказный гетман Иван Золотаренко в нынешнем в 163 году, мая в 26 день, с Кричевцы.

Божиеко милостию, великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всея Великия и Малая России самодержцу (полный титул) Иван Микифорович, гетман наказной войска вашего царского величества запорожского, униженный челобитный свой поклон под ноги вашего царского величества, яко верный и желательный подданный, смиренно отдаю.

Аще так Господь Бог, по милости своей святой, строити волит над народом православным християнским, которые по вся времяны в великой кручине и разореные пребывают со всех сторон; однако воля Его святая на всех да будет. Где и тот повет Чеуский, Черяковский, Мстиславский, Кричевский, которы был под крепкою высокою рукою вашего царского величества, на вечное и верное подданство и присягу учинили вашему царскому величеству. А что за наступленьем воиска неприятелей и недругов вашего царского величества в те краи, не имеючи так вскоре где приклонитися, з женами и з детми и со всеми пожитки своими пребывали в домах своих, и хотя не из воли, но вяще по неволе имели врагом и недругом вашего царского величества послугу отдавати; ныне же все единако поддалися под крепкую высокую руку и на верное и вечное подданство вашему царскому величеству, о которых и я, нижайший слуга вашего царского величества, челобитье свое приношу пред пресветлый престол вашего царского величества: изволь ваше царское величество быти милостив на оных бедных и разоренных, что не имеют где голов своих поклонити; только от вашего царского пресветлого престола милости желают и слезно молят вашего царского величества о присланье воеводы до тех мест чтоб не могли в неволи попасти за наступлением войск от вашего Царского Величества. При том дай Христе Царю, чтоб есмя ваше царское величество в добром здоровье победителя над неприятеля зреши, поспешеством Спасителя нашего Иисуса Христа. Дан из табару из-под Быхова Старого, лета 1655, мая 12 день.

Вашего царского величества верный слуга и желательный подданный, Иван Микифорович, гетман вашего царского величества запорожского.

И по вашему царскому величеству известно чиним, что мещане кричевские, как присягу учинили вашему царскому величеству на верное и вечное подданство, и до того времени правдиво додержали, неприятелем и недругом вашего царского величества никакие услуги не отдавали.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т.14. Спб., 1889. С.637–640.

ГРАМАТА ЦАРА АЛЯКСЕЯ МІХАЙЛАВІЧА НАКАЗНОМУ ГЕТМАНУ ІВАНУ ЗАЛАТАРЭНКУ: КРЫЧАЎСКІ ПАВЕТ ВЕДАЦЬ ЯМУ, НАКАЗНОМУ ГЕТМАНУ, А ЧАВУСЫ И ЧЭРЫКАЎ МАГЛЁУСКІМ ВАЯВОДАМ

26 мая 1655 г.

Божиеко милостию, от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малая России самодержца, и многих государств государя и обладателя,

вашего царского величества, войска запорожского наказному гетману Ивану Залотаренку и всему войску запорожскому, при тебе Иван будущему, вашего царского величества милостивое слово. В нынешнем во 163 году, мая в 26 день, писал к нам великому государю, нашему царскому величеству, ты гетман наш наказный с Кричевы, шляхтич с Юрием Малаховским да с мещанином Яковом Алексеевым с товарищи что повел Чешевски, Черяковски, Мстиславски, который был под нашим царским величества высою рукою вечном и верном подданстве, и за наступлением войска неприятелей и недругов нашего царского величества в те краи вскоре з женами и с детми и со всеми пожитки своими приклонитися не имели и в домах своих пребывали, и хотя не из воли, но по неволе имели врагом и недругом нашего царского величества послугу давати; и ныне они все единако поддалися под крепкую и высокую руку нашего царского величества на верное и вечное подданство: чтоб нам великому государю пожаловать их, велеть к ним послать наших царского величества приказных людей. И мы, великий государь указали Кричев и Кричевский уезд ведати тебе и послати от себя кого пригож, для ведомости и для обереганья; а Чаусы и Черяков наперед сего были Могилевского уезду, и ныне указали ведать и оберегать из Могилева столнику нашему и воеводам Юрию Ивановичу Ромодановскому с товарищи; а Мстиславский уезд оберегать из Мстиславска. И тебе б, послать в Кричев от себя кого пригож и велеть их оберегать и ведать во всем. А кричевского шляхтича и мещан, пожаловав нашим жалованьем, отпустили к тебе не задержав.

Писан в нашем царском стану в деревни Лежнине, лета 7163, мая в 26 день.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 14. Спб., 1889. С. 639—640.

ЗАЯВА КРЫЧАУСКАГА БУРГАМІСТРА АД ІМЯ ЎСЯГО МАГІСТРАТА АБ ПРЫЧЫНАХ ЗДАЧЫ КРЫЧАУСКАГА ЗАМКА МАСКОЎСКАМУ ВОЙСКУ

Лета от нароженія Сына Божего тисеца шестсот шестдесят четвертого, місяц Февраля двадцати семого дня.

На вrade гірськом кірдском Мстиславском, передо мною, Яном Кулаком, наместником Мстиславским, от ясне велможного его мілости пана Миколая Валерияна с Техановца Техановецкого, воеводы, старости и войта Мстиславского, Радомского, Пораднинского державцы установленым будучый; ставши очевисто передо мною понаместником на тот час зостановеным мещанин и бурмістръ его кор. мілости Кричевский славетный пан Яков Козел, то выпис с протестації книг Майдобурских Кричевских на реч в нем нижней мянованую переносечы до книгъ кірдских Мстиславских ку актыкованю подал и просил, абы был вписаны, которы тот выпис в книги уписуючи слово так се в собе маєт.

Выпис с книг справ местных права Майдобурского Кричевского. Лета от нароженія Сына Божего тисеца шестсот шестдесят первого, місяц Декабря двадцатого дня.

На вrade его кор. мілости местском Кричевском, передо мною, войтом Романом Бочком, на сес час будучым от ясне велможного его мілости пана Миколая Стефана Паца, воеводы Троцкого, старости Кричевского, державцы и перед нами бурмістрами, райцами, лавниками сего року на справах заседающими, постановившы очевисто славетный пан Яков Козел бурмістръ Кричевский и з братаничом своим Осипом Козлом, оповедане и жалобу свою до книгъ местных Кричевских Майдобурских записати дали, в тые слова писаную. Жаловали и отбежливе оповедали славетный бурмістръ Кричевский пан Яков Алексеевич Козел и братанок его Осип Ларкович Козел тым и таковым способом о том, что нам будучы в облеженю в замку его кор. мілости Кричевском от колку лет и рок през престане первой за наступенем на панство его кор. мілости пана нашего милостивого от козаковъ ребелизантовъ, которые учинившы бунты противку его кор. мілости пана своего и на реч посполитую и пановъ своихъ руку поднявши, поступуючи под замок Кричевский, не по однократ усилствомъ з великою потугою штурмуючи до замку его кор. Мілости Кричевского, добываючи онаго от некоторыхъ козаковъ, на тот час Пан Бог рачыл уховат, нищечы и пустошечы панство его кор. мілости, а потомъ поддавшесе в мои и поднявши его царскую милост Цара Московскаго на панство его кор. мілости, хотечы до остатку знищит и з панства его кор. мілости вытиснут, который Цар Московский в року минулом тисеца шестсот петдесят четвертом з великою силою и потугою усилствомъ зо всим царствомъ своим сам его царская милост под город Смоленскъ з войскомъ подступил, а иное войско воевод з розными полками под розные замки казал подступит и штурмы чынит и добывает, сеч, палит и в полон брат, напервой замок Мстиславский выняли и высекли и выпалили, замок Оршанский, Дубровны и Горы также внивич обернули, спустиши и выпалили, а нам седечы в замку зо всею маєтностю и

Ад часоў першабытных — 1917

худобою своею спроваженою пред часом тривожным небезпечным до зхованя, в котором замку седечы нам всім мещаном места Кричевскага в облежегю през колко рок от тых козаков и за наступенем неприятелским московским в томже року выш менованом, а потом в року тисеца шестсот петдесят пятом знову по москвитину за наступенем после неприятеля московского козаки наступили, видечы нам всім мещаном его кор. млсти Кричевским, же вжо трудно пришло и до убозства им знищэння пришли и голоду принялі толькі, з голоду поумераты было бо приспособіт не было откул, а не сподеваючысі и не чуючы от его кор. Млсти пана нашого милостивого помочы рекупороват и ретовати и вызволит нас с того тяжкого и великого облежения през так час немалый будучы нам у в облеженю у в осаде а чуючы то, же колко замков под моц его царскую милост поддалисе голдовны замки напервей Смоленскъ, Дорогобуж, Могилев, Шклов и іншыя замки и замечки якож и мы, видечи то над собою, а будучы поблизу границы Московское, а немаш откул помочы и пожывеня приспособіт, рады не рады мусели не поддаючысі москвитину, але поддалисе в моц козаком, розумеючы и сподеваючысі, што они на нас милосерд и листот и бачене мет будут, замок его кор. млсти Кричевский здали и сами себе в моц их поддали, которые не дбаючы на боязнь Божю и писмо светое и на сумнене и шлюбоване свое, шлюбуючы нам ни в чом нас зрадит, выпровадивши нас всіх мещан Крических зъ замку Кричевского на посад на помешкане в домы наше, а сами в замку зостали, жадного з нас не зоставили, толькі душами выпровадли и до маєтностей худобы нашое, в зхованю в замку будучое, не допустили, а потом взявши умысьл свой злы небожобоюзеный, мешкаючы колко недел в том замку, маєтность нашу, што им уподобало, то собе брали, а побравши и замок спалили, справ не мало было, облікгов на розные особы, на мещан Кричевских и право зоставное и вrade признаное, лист самыи и выпис с книг земских Мстиславских роков Троецких и завожене енералское в моц и в держене поданое от небожчыка Офанаса Логвиновича Судиловскаго в селе Судиловичах, за рекою Сожом, у воеводстве Мстиславском на две уволок померы скарбовое мне и брату моему Ларку Козелу, а отцу братанка моего з огородом и з присадою, пашнею, з околицою, выпусками, дубровами, лесами, з деревом бортным, зо пчолами, зо сеножатами, реками, речками, з ловы бобровыми и з ловы рыбными и зверынными, зо всякими пожыткі и доходы у сороку копах гршай літовских, которое тое право и обливкі нет ведома, чили козаки взяли, або в замку згорело, яко замок спалили. Которое жалобы свое, до враду вшай млсти до тых час не заносили с тых причын, же все за небезпеченством от неприятеля московского, а тепер за Щасливым панованем и очищенем его кор. млсти на сес час доносим и оповедаем и просим пнове Козлы, абы было записано. Што ест записано и сес выпис с книг местных майдобурских Кричевских под печатю врадовою и с подписом руки моее мене войта пну Якову и Осипу Козлом ест выдан. Писан у Кричеве. В того выпису печат маістрату его кор. млсти Кричевского ест притиснена, подпись руки на тот час будучого войта тыми словы: Роман Бочко рукою. Которы тот выпис с книг за пренесенем з маістрату Кричевского за поданем от славетного пна Якова Козла, бурмистра Кричевского, до книг кродских Мстиславских ест вписаный.

Ізъ акт. кн. Мстиславского уездного суда за 1663—1665 г. № 1/1417.

ПАЦВЯРДЖАЛЬНЫЯ ГРАМАТЫ АБ НАДАННІ КРЫЧАВУ МАГДЭБУРГСКАГА ПРАВА

22 студзеня 1663 года

Перад намі, Кузьмой Маркевічам Якімовічам войтам, Даніелем Фрыдырхавічам і Вакуляй Іванавічам Шаўнёй бурмістрамі, перад райцамі і лаўнікамі места яго каралеўскай міласці Magilëva, сёлета, на паседжанні персанальна прысутнічаў славуты пан Казімір Іванавіч Бачкевіч, бурмістровіч места яго каралеўскай міласці Крычава /які — A.Мяцельскі/ прывілей яго каралеўскай міласці мяшчанам места яго каралеўскай міласці Крычава даны і служачы да занясення ў кнігі гарадскія магілёўскія падаў, а ў ім напісана:

Ян Казімір, з Божай ласкі кароль польскі, чарнігаўскі, шведскі, гоцкі, вандалскі, дзедзічны кароль.

Паведамляю тым лістом нашым усім разам і кожнаму асобна каму ведаць належыць.

Прадстаўлена была нам праз некаторых паноў-рад і ўраднікаў нашых дворных просьба ад імені славутых бурмістраў, райцаў, лаўнікаў, магістрата і ўсяго паспольства места нашага Крычава абы ім прывілей і пісьмовае пашверджанне аб наданні светлай памяці караля яго

міласці Уладзіслава чацвёртага, пана брата нашага, на права Магдэбургскае пэўнымі вольнасцямі, свабодамі і прэрагацівамі служачая, асобным прывілеем нашым абагульнілі і пацвердзілі, якія дакладнымі выпіскамі з кніг канцелярыі нашай малай Вялікага княства Літоўскага нам прад'яўлены.

ПЕРШЫ ПРЫВІЛЕЙ

Уладзіслаў ets. etc.

Паведамляю гэтым лістом нашым каму аб гэтым ведаць належыць. Да паляпшэння дзяржаў нашых бачым вялікую неабходнасць каб усе гарады і мястэчкі нашы звычайнімі і хатнімі плывамі дастаткамі якім не толькі сабе, але і ўсёй Рэчы Паспалітай у ёе патрэбах бы дапамагалі. А гэтыя павелічэнні дастаткаў, хутчэй за ўсё з вялікай колькасці людзей і надання асобных вольнасцей паўстаюць і абагачаюцца. Таму заўжды з задавальненнем схіляючыся да вольнасцей падданых нашых, з правам паспалітым згодных, схіляемся да дайшоўшай просьбы праз паноў-раду і ураднікаў двара нашага, ад імя мяшчан нашых крычаўскіх, абы я маючы міласцівы погляд на вернае падданства іх, якое яны як раней, так і пад час цяперашній экспедыцыі маскоўскай, мястэчка наша Крычаўскае, агнём і мячом пагромленае і знішчанае, утрымалі, з асобай ласкі нашай права ім Магдэбургскае, па прыкладу места нашага Орши, арганізавалі і надалі, якое лістом гэтым надаем на вечныя часы, аддаляючы іх ад усялякіх парадкаў і школ, якія асабліва з'яўляюцца перашкодай Магдэбургскому праву.

Дзеля гэтага адмнянем у іх усялякія юрдыкі — ваяводаў, кашталянаў, старастаў, дзяржаўцаў, падкаморых, суддзяў, падсудкаў, іх намеснікаў і іншых ураднікаў, як духовных так і свецкіх. Утвараю гарадскі ўрад — войта, вяльможнага Крыштофа Весялоўскага, маршалка надворнага Вялікага княства Літоўскага, і дзяржаўцу Крычаўскага аж да яго смерці; двух бурмістраў, двух райцаў, шэсць лаўнікаў. А тыя бурміstry, райцы і лаўнікі, людзі рэлігіі рымскай і грэчаскай, павінны быць выбраны паспольствам, якое павінна дзеля гэтага кожны год выбіраць са свайго складу 24 канцыдатаў. Час элекцыі, альбо выбараў тых ураднікаў прызначаю на дзень Новага года, свята рымскага.

Тыя, хто будзе ўпершыню ў гарадскі ўрад абрани, павінны перад пачаткам сваіх паседжанняў у ратушы прыняць прысягу, якая ім будзе паводле права Магдэбургскага дадзена. Замест выбыўшых альбо памерлых асобаў гарадскога ўрада паспольства мае права дабраць неабходную колькасць, абы заўсёды ў гарадскім урадзе былі 24 выбраныя асобы. А праз тры гады тыя бурміstry, райцы, лаўнікі, калі яны добра працавалі і зноў былі абрания, могуць займаць свае пасады без прыняція прысягі ў другі раз.

Згадваемі войт, альбо праз лентвойта прысягнуўшага, якога грамада места Крычаўскага з ведама войта выбярэ і пасадзіц побач з бурмістрамі і радай гарадской паводле права Магдэбургскага, усялякія справы малыя і вялікія, звычайнія, вечыстыя, крымінальныя, як крадзяжы, справы аб межаванні, членашкодніцтве і аб іншых падзеях судзіць, пацвярджаны, караць і прыводзіць прысуд мае, абавіраючыся ва ўсім на права Магдэбургскае. Лентвойт не мае права без бурмістраў разбіраць ніякія справы, ні судовыя ні іншыя звычайнія. Усе суды і паседжанні ўраду павінны адбывацца разам. Кожны мае права, хто не задаволены дэкрэтам агульнага суда, альбо войтаўскага і радзецкага, да нас апеляваць і за праходжаннем спраў сваіх, паводле права Магдэбургскага, назіраць і падтрымліваць іх.

Мы таксама, паводле таго ж права Магдэбургскага, назіраць і падтрымліваць будзем і павінны іх судзіць. А для лепшай аздобы гэтага мястэчка надаем яму герб, альбо пячатку — крыж і меч, падобны на той, што ў гэтым прывілеі намаляваны. Гэтую пячатку ўрад павінен ставіць ва ўсялякіх справах публічных, на выпіскі і экстракти і іншыя гарадскія лісты і справы. Пісар на суд права Магдэбургскага павінен быць выбраны выбаршчыкамі і прыняць прысягу. Дазвалюю таксама ім пабудаваць Ратушу на рынку, там, дзе яны выберуць найлепшае месца, па прыкладу іншых мест і мястэчак нашых. Пад канец стаўлю ўмову тым жа мяшчанам нашым крычаўскім, што па смерці вяльможнага маршалка нашага надворнага Вялікага княства Літоўскага, войта іх сучаснага, то войтаўства будзе на асобным праве. І толькі той мае права валодаць даходамі войтаўскімі, каму асаблівым прывілеем нашым, альбо найяснейшых нашчадкаў нашых пацверджаны будзе і тое не каму іншаму, а толькі людзям шляхецкага саслоўя і каб прысягу паводле Магдэбургскага права выканану. Гэта ўсё на далейшыя часы зацвярджаю і для карыстання mestu нашаму Крычаўскому надаю.

Для большай пэўнасці рукою сваёю той прывілей падпісаўшы, пячатку Вялікага княства Літоўскага прыцінуць загадалі. Дадзена ў Варшаве дня 23, месяца жніўня, року Божага 1633, панавання нашага польскага першага, а шведскага другога року.

Уладзіслаў кароль.

Марцін Трызна, рэферэнт і пісар вялікага княства Літоўскага.

ДРУГІ ПРЫВІЛЕЙ

Уладзіслаў чацвёрты.

Паведамляем тым лістом нашым, каму аб гэтым ведаць належыць, што вяльможны Крыштоф Весялоўскі, маршалак надворны Вялікага княства Літоўскага, староста наш тыкоцінскі, дзяржаўца і войта крычаўскі, схіліўшыся да прывілея mestu крычаўскаму ад нас вернападданым не толькі пад час панавання светлай памяці караля яго міласці пана бацькі нашага, але і ў шчасліве панаванне наша, пад час інтэрвенцыі непрыяцельскай, амаль знішчаныя агнём і мячом нам і Рэчы паспалітай утрыманага на права Магдэбургскае дадзеным у Варшаве дня 23 месяца жніўня року Божага 1633 уладай і правам сваім, якое над мяшчанамі крычаўскімі, судовымі і іншымі прывілеямі правам паспалітым звычайным меў, спецыяльным лістом адрокся, прасіўшы, aby такі ліст вялможнага маршалка надворнага Вялікага княства Літоўскага, дзяржаўцы і войта крычаўскага, сілай і павагай зацвердзілі і ўзмацнілі, які так гучыць. Я, Крыштоф Весялоўскі, маршалак надворны Вялікага княства Літоўскага, цівун віленскі, тыкоцінскі, суражскі, крычаўскі староста, эканом гарадзенскі, ляскічы перстанскі, праломскі і навадворскі, чыню тым лістом маім, што мяшчане крычаўскія, менавіта Рыгор і Раман Кузмічы Быхаўцы і Яцко Аляксандравіч Казэл, накладалі перада мной прывілей яго каралеўскай міласці, дадзены 23 жніўня 1633 года ў Орши, якім яго каралеўская міласць з міласціцкай ласкі сваёй панская, бачачы верныя і адважныя паслугі памянёных мяшчан, надаць права ім Магдэбургскае вырашыў, і пры гэтым асобна да мяне пісьмо прынеслі, aby звяртаючыся да волі яго каралеўскай міласці і права майго першага, якое маю з ласкі і шчодрасці светлай памяці караля яго міласці Жыгімonta III, пана і дабрадзея майго міласцівага, ухваліўшы, памянёная грамадзяне места Крычава пад вольнасць і права Магдэбургскае выпусціў.

Просяць пры тым самі і браціі сваёй, ад імя ўсіх мяшчан крычаўскіх абы ім, паводле надання яго каралеўскай міласці, правам Магдэбургскім карыстаща дазволіў. Не жадаючы быць перашкодай волі яго каралеўскай міласці, пана майго міласцівага, а жадаючы тым людзям яго каралеўскай міласці і Рэчы Паспалітай здаўна, але асабліва пад час нядыўна вайны з народам маскоўскім добра заслужаны гонар свой паказаць, саступаю і тым лістом сваім добраахвотным права свайго першынства як у судах, так і ў іншых прывілеях з права паспалітага, звычайных над мяшчанамі тамтэйшымі мне саступаю і пад права Магдэбургскае не столькі, колькі ад мяне залежыць, выпускаю пры ўмове выканання імі выплат: якія як са старых рэзвізій павінны былі даваць, так і якія ім пасля пацвярджэння караля яго міласці назначаны будуть, пакідаючы сабе тое, што яны згодна таго ж прывілея яго каралеўскай міласці і права паспалітага як войту тамтэйшаму будуць належыць. Але не меней тых умоў, якія кожнаму старасце згодна даўніх звычаяў і права паспалітага ва ўсіх гарадах караля яго міласці пад правам Магдэбургскім знаходзяцца належыць. Нарэшце, захоўваючы за сабою права заключыць з гараджанамі пагадненні на ўмовах, якія вышэй высказаны.

І на тое даў гэты ліст мой, з пячаткай майі і з подпісам рукі май.

Пісаны ў Каменнай, дня 21 месяца жніўня 1634 года.

Крыштоф Весялоўскі.

Мы, Уладзіслаў чацвёрты, кароль, разглядзеўши просьбу мяшчан крычаўскіх, да нас дашоўшую, ласкава схіліўшыся да іх просьбы, адзначаны ліст ва ўсіх яго пунктах, умовах і нормах сілай і павагай нашай каралеўскай узмацніем, зацвярджаем і на вечна ў адпаведным значэнні пакідаем і асобным гэтым прывілеем нашым абы сучасны ленвойт прызначаны вяльможным войтам, таксама і іншыя ленвойты, што будуць пасля, ніякіх спраў звычайных і крымінальных, па прыкладу места нашага Аршансага, без бурмістраў, райцаў і лаўнікаў места нашага крычаўскага, не судзіў. А той, хто набыў плац у месцы нашым крычаўскім, будзе ўсе павіннасці і цяжары мескія выконваць. Таксама і тыя, хто будзе займацца гандлем, рамяством і шынкарствам, неабходныя павіннасці аддаваць павінен.

Дазваляю тым жа мяшчанам крычаўскім два дамы гасцінія мець: адзін за астрогам, а другі над ракой Сажом на сваіх грунтах, і ратушу на рынку на плошчы пабудаваць. А для пашырэння рынку, з дазволу маршалка надворнага Вялікага княства Літоўскага, войта дазваляецца выкарыстаць замкавы агарод.

Клеці замкавыя, у якіх мяшчане пад час небяспекі ад ворага хаваюцца, павінны быць вольнымі.

Два, па прыкладу іншых мест наших, адзін на Св. Тройцу, а другі на Св. Міколу свята рымскага mestu нашаму Крычаўскому на вечныя часы надаем. Пры гэтых кірмашах каноны сычэння мёду чатыры разы маюць мець мяшчане, а воску палавіна ад тых мёдаў каталіцкаму касцёлу рымскаму, а другая палавіна царкве павінна належыць. Паборы і канtryбуцыю

Супраць шведскіх захопнікаў

месцічы самі выбраўшы, да скарбу нашага ўносіць павінны будуць, а таму замкавыя павіннасці – работы на патрэбу замка, паставука падвод – не падлягаюць, акрамя тых выпадкаў, калі ўзікае патрэба для Рэчы Паспалітай паводле лістоў нашых.

Пры гэтым, дадаўшы месцу нашаму крычаўскуму просьбы, на якія вяльможны маршалак наш надворны Вялікага княства Літоўскага, дзяржаўца і войт крычаўскі ў лісце сваім вышэйпамянутым выкладае, жадаем каб мяшчане крычаўскія чышины з вакол і маргоў палявых і сенажатных, таксама як і з прэнтаў мескіх – сядзібных і агародных па пяці пењязяў, а з маргоў палявых, сядзібных па тры грошы з кожнай валокі па капе літоўскай. З маргоў засценкавых, якія ў памеры валочнай не былі ўнесены, а за сценамі валаснымі праведзены з маргоў па тры грошы, з маргоў сенажатных па тры грошы ў замку Крычаўскім, пачаўшы ад Св. Міхаіла аж да Св. Марціна свята рымскага, аддавалі.

Маюць права па дрэва для гарадской будоўлі і для сваіх прыватных патрэб у пушчу нашу за дзве мілі ад горада ездзіць. Дазваляєща месцікам крычаўскім па валасіях нашых ездзіць, купляць усялякія тавары і на торг свой крычаўскі прывозіць і гандляваць. А калі бы на сваім таргу не прадаў, то тады на іншых таргах прадаваць можа. Маюць права вольнай лоўлі рыбы на Сажы ад граніцы прапойскай да граніцы рослаўскай. А іншыя пункты, умовы, абавязкі ў той жа рэвізіі апісаныя, якія тут слова ў слова былі ўпісаны, сілай і ўладай нашай каралеўскай зацвярджаем, падмацоўваем і апрабіруем. А пад канец жадаем, каб сённяшні вяльможны стараста крычаўскі і тыя, хто потым будзе, плацу, валок мейскіх слугам сваім не раздаваў і ўсе тыя валокі і плацы навечна пры месцы павінны заставацца.

Прыезджяя купцы маюць права купляць тавары толькі на гарадскім таргу Крычава, а не ў воласці. Жыды, што жывуць у Крычаве, і тыя, хто потым жыць будзе, з асоб юрыдыкі замкавай, а з плацу і грантаў, пад юрыдыкай мейскай будучых, да месца адносяцца і павіннасці ўсялякія выконваць павінны будуць. А для лепшых умоў і павагі таго места нашага Крычаўскага, па прыкладу гарадскога права Орши, надаем на вечныя часы, абы кожны новы месціч, прымалочы аселасць і гарадскія права, перш за ўсё павінен на ратушы прынесці прысягу і адпаведна сваёй магчамасці ўнесці ўзнос у гарадскі скарб, а потым мае права на гарадскую вольнасці і права гандляваць.

Пацвярдженнем таго, што гэты прывілей наш, падпісаны маёй уласнай рукою, на вечныя часы зацвярджаецца, загадва змацаваць яго пячаткай Вялікага княства Літоўскага.

Дадзена ў Варшаве, дня 24 месяца лютага року Панскага 1634, панавання нашага польскага пятага, а шведскага шостага року.

Уладзіслаў, кароль.

Марцін Трызна, рэферэнт ВКЛ.

Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы, выпісаныя з кніг губерніяў Віцебскай і Магілёўскай, якія захоўваюцца ў дзяржаўным архіве Віцебска. Выпуск 10. Віцебск, 1879. С. 307–315.

Пераклад з польскай мовы А. Мяцельскага.

Супраць шведскіх захопнікаў

Не паспела пакутная зямля Крычаўшчыны залічыць свае раны ад вайны паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай (1654–1667 гг.), як зноў яе ахутаў парахавы дым. Пачалася цяжкая і кровапралітная вайна паміж Расіяй і Швейцарыяй (1700–1721 гг.).

Расійскія і шведскія войскі сышліся на беларускай зямлі. Салдатам патрэбна была ежа, коням – фураж, і ўсё гэта маглі ўзяць толькі ў мясцовага

насельніцтва. Гэта абцяжарвала і без таго нялёгкае жыццё народа.

У 1706 г. армія Карла XII захапіла частку Беларусі, маючы намер праз Смаленск праравацца да Масквы. Летам па Крычаўскай зямлі адступала пад націскам шведаў руская армія на чале з Пятром I.

Жыхары Крычаўшчыны не сустрэлі з хлебам-соллю шведскіх заваёўнікаў. Яны разгарнулі актыўную пар-

тызанскую барацьбу супраць іх. Менавіта ўзброенае мясцовае насельніцтва высачыла і ўшчэнт разграміла шведскі атрад, а аднаго з асноўных забеспячэнцаў варожай арміі, Фрэдэрыка Ексуса, узялі ў палон і перадалі войскам Пятра I. Сяляне паведамлялі рускім камандзірам пра рух праціўніка на поўнач, які, як потым выясцілася, пагражая абходам рускіх пазіцый у напрамку Смаленска. Пётр I прыняў рашэнне даць бой ворагу. У ноч з 29 на 30 жніўня 1708 г. 8 батальёнаў генерала М. Галіцына, упактав праведзеныя мясцовы міжыхарамі, атакавалі шведскі авангард каля вёскі Добрае (зараз Мсціслаўскі раён).

У выніку двухгадзіннага бою чужынцы былі разгромлены. Своечасова падаспейшы эскадрон князя А.Меншыкава, які ўдарыў з фланга, прымусіў ворага пусціцца на ўцёкі. Толькі прыбыццё на дапамогу галоўных сіл на чале з Карлам XII выратавала атрад ад поўнага знішчэння.

Аб ходзе гэтай бітвы Пётр I пісаў сваім блізкім: «По двухчасном непрестанном огне Голицын и Флюк неприятелей сбили и с 3000 трупов, кроме раненых, положили знамена и прочее подобрали. Потом Король шведский сам на сикурс пришел, однако же наши отошли от них, кроме разорения строю... Я как почал служить, такого огня и порядочного действия от наших солдат не слыхал и не видал».

Гэта была першая перамога рускай арміі над шведамі на тэрыторыі Бела-

руsi. Поспеху яе садзейнічалі мясцовыя праваднікі, якія правялі ўброд праз паўнаводныя пасля моцных дажджоў рэкі Чорная і Белая Натапа войскі генерала М. Галіцына і конніцу князя А. Меншыкава. «Под Добрым русским впервые в Северной войне нанесли серьёзный удар войскам самого Карла XII, который до этого считал себя непобедимым».

Сяляне і гараджане не толькі нападалі на дробныя атрады шведаў. Выкарыстоўвалі яны і іншыя, не менш эфектыўныя спосабы барацьбы. Вось як апісваў гэта Андрэй Меер: «Кричевского староства жители... не только хлеб свой при походе шведа в землю зарывали, но и сами с пожитками своими из местечек и деревень в леса и болота удалялись, им кроме пустых полей и изб ничего не оставляли»

Уцякаючы з вёсак, жыхары здымалі з млыноў жорны і хавалі іх. Шведам не хапала харчу. Пра сваё становішча ў той час яны гаварылі, што ў іх трох дактары: «Гэта доктар Гарэлка, доктар Часнок і доктар Смерць».

Разлютаваныя шведы таксама не заставаліся ў даўгу. Калі да пачатку вайны ў Крычаве налічвалася 500 дамоў, то пасля адступлення засталося іх толькі 200. Разбураны былі сукнавальні, маслабойні, піваварні і іншыя прадпрыемствы горада. Радасць крычаўлян пасля паражэння шведаў была вялікая, яны не скарыліся ворагу, а актыўна ўдзельнічалі ў барацьбе з ім.

Н.М. Марозава.

Прыгнёт і бяспраёве сялян

Крычаўская староства размяшчала-
ся ў ранейшым Мсціслаўскім ваявод-

стве, на памежжы Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі. Староствамі ў той

час называліся дзяржаўныя ўладанні, якія ў большасці сваёй знаходзіліся ў пажыщёвым трыманні таго ці іншага магната або шляхціца. Той кіраваў староствам і адказваў за яго цэласнасць, маючы пры гэтым поўнае права распараджацца прыбыткамі ад уладання, за выключэннем так званай «кварты» (чвэрці агульнага прыбытку, якую трymальнік павінен быў штогод уносиць у дзяржаўную казну на ўтриманне войска).

У другой палове XVII ст. Крычаўскае староства было падаравана князю Каралю Станіславу Радзівілу. Пасля яго смерці ў 1719 г. яно было перададзена ў спадчыннае карыстанне жонцы магната Ганне Радзівілавай. Пасля староства доўгі час знаходзілася ў руках іх сына Гераніма Фларыяна і іншых прадстаўнікоў буйнейшага ў Рэчы Паспалітай магнацкага роду Радзівілаў. Тыя, у сваю чаргу, здавалі Крычаўшчыну на пэўны тэрмін у арэнду іншым трymальнікам (архіўныя крніцы іх называюць «дзяржаўцамі»).

Арандатары – часовыя гаспадары – перш за ёсё клапаціліся аб атрыманні максімальных прыбыткаў для сябе. За кароткатэрміновую арэнду трymальнікі староства імкнуліся выбіць з сялян як мага больш грошай: спаганялі больш, чым прадугледжвалася інвентарамі; абкладвалі іх рознымі грашовымі паборамі (метамі); прымушалі працеваць на будах ці ў прыватнай гаспадарцы без інвентара; чынілі перашкоды сялянскаму гандлю; прымушалі на сваю карысць выконваць падводную павіннасць; рабавалі і няvezчылі сялян.

Толькі за адзін год такога «гаспадарання» ў Крычаўскім старостве (з 24.6.1719 г. да 24.6.1720 г.) арандатар Уладзімір Пятровіч выбраў чыншу ў

сялян звыш інвентарных нормаў на 3500 талераў. Акрамя таго, ён забіваў сялян да смерці, накладваў на іх розныя штрафы. Як відаць з сялянскіх скаргаў, «жывадзёр збожжа рознае звыш інвентарнага, коней, мёд, футры розныя, гвалтоўна біочы, выбіраў»...

Больш за 100 злотых звыш інвентарных прадпісанняў на працягу 1725–1727 гг. спагналі з сялян дзяржаўцы муж і жонка Валкавіцкія. У сваіх скаргах Радзівілу на Валкавіцкага сяляне зазначалі, што ён патрабуе павіннасці ў 5 разоў вышэйшыя, чым прадугледжана інвентаром. Прыгонныя скардзіліся, што Валкавіцкі абыходзіцца з імі, як з рабамі. Ён прымушаў сялян задарма працеваць на будах, а тых, хто на хвілінку спазняўся на працу, жорстка збіваў.

Арандатары самавольна забіралі ў крычаўскіх падданых агароды, гумны, нават засеянныя землі і аддавалі іх шляхце. У такіх выпадках сяляне былі вымушаны шукаць пусташы ці лясныя нерушы і ствараць там гаспадарку нанова, ці, не вытрымаўшы здзекаў, бегчы ад рабаўнікоў у іншыя ўладанні.

Невыносным цяжарам клаліся на сялян Крычаўшчыны ўсялякія штрафы. Арандатары трymалі спецыяльных слуг, якія толькі і рабілі, што сачылі за прыгоннымі, каб знайсці абыякую зачэпку дзеля накладання і спагнання штрафаў. Дзяржаўца Валкавіцкі меў у вёсках Крычаўскага староства некалькі дзесяткаў падобных слуг. Іх дзейнасць у асобных месцах прыносіла для арандатара прыбытак утрай большы, чым усе грашовыя падаткі цалкам. Да таго ж гэтыя слугі знаходзіліся на ўтриманні сялян, апошнія павінны былі ўлагоджваць іх рознымі «падарункамі», што яшчэ павялічвала сялянскія расходы.

Асабліва цяжкае, праста невыноснае для сялян становішча склалася ў 30-х г. XVIII ст., калі староства арандвалі браты Гдаль і Шмуйла Іцкевічы. Сваёй жорсткасцю ў адносінах да прыгонных гэтыя арандатары не ішлі ні ў якое парашунанне са сваімі папярэднікамі. Наколькі вялікім былі іх вымаганні, можна ўявіць па наступных лічбах: толькі за 4 гады (1736–1740) Іцкевічы выбралі ў насельніцтва Крычаўскага староства звыш устаноўленых норм каля 700 тыс. злотых, а за ўвесь час іх дзеяцігадовай арэнды (1731–1740) з сялян і гараджан спагнана звыш належнага 1298909 злотых, 120270 коп пянькі, 39 вазоў мёду.

Па загаду арандатараў сяляне вымушаны былі вазіць на ўласных падводах паташ, пяньку, алей у Пецярбург, Невель, Вялікія Луки, Свержань, Слуцк. Без дай прычыны слугі – найміты Іцкевічай – збівалі простых людзей, забараняючы ім у той жа час скардзіцца Радзівілу на самавольныя расправы. Па гасцінцах староства снавалі прыслужнікі арандатараў, якія затрымлівалі тых, хто адважваўся несці скаргі да князёў Радзівілаў. Хадакоў-суплікантаў (так называліся сяляне, якія дастаўлялі гаспадарам скаргі-суплукі) жорстка каралі: катавалі, штрафавалі, кідалі ў турму.

Адным са шматлікіх суплікантаў, якія бясконца цярпелі ад слуг-наймітаў арандатараў, быў Васіль Вашчыла, войт вёскі Селішча. У каstryчніку 1731 г., вяртаючыся з Міра, куды хадзіў

са скаргай сялян да Радзівіла, ён быў затрыманы слугамі Гдаля Іцкевіча, закаваны ў ланцугі, збіты і кінуты ў крычаўскую турму. Крыху раней Вашчыла быў пакараны 150 ударамі бізуна, зноў жа за тое, што асмеліўся хадзіць са скаргай да Радзівіла ў Варшаву. Пасля экзекуцыі Васіль Вашчыла доўгі час хварэў.

Наогул у шматлікіх скаргах адзначалася, што ад здзекаў слуг Іцкевічай нямала сялян-скаржнікаў «не маглі падняцца з ложка, а некаторыя нават памерлі».

Самавольства арандатараў прывяло да того, што ўвесень 1739 г. у сувязі з нястачай насення, якое са свірнаў выбралі слугі часовага гаспадара, у большасці сялянскіх гаспадарак азімия не былі пасеяны. У той жа час трymальнік працягваў спусташаць двары прыгонных, з гэтай мэтай вясной 1740 г. у Крычаўскім старостве ім было згрупавана некалькі соцень конных наймітаў, якія пагражалі падданым шыбеніцамі, спаленнем, поўным вынішчэннем.

Дзікая жорсткасць арандатараў і іх прыслужнікаў у адносінах да насельніцтва Крычаўшчыны прывяла ў самы разгар палявых работ да масавых уцекаў сялян у лясы. У старостве складалася катастрофічнае становішча. У супліках, якія бясконца ішлі да Радзівілаў, земляробы, рамеснікі пісалі, што ім нічога не застаецца рабіць, як «узяцца за руکі і выступіць, каб абараніць сябе ад пагібелі».

В.І. Мялешка, П.А. Лойка.

Крычаўскае паўстанне на чале з Вашчылам

Узброеныя выступленні працоўных супраць прыгнятальнікаў заўсёды былі вышэйшым выражэннем вольналюбівага духу народа. Да ліку

такіх выступленняў адносіцца і Крычаўскае паўстанне 1740–1744 гг. пад кіраўніцтвам Васіля Вашчылы.

Крычаўскае староства, якім у пер-

шай палове XVII ст. валодалі князі Радзівілы, было адным з буйнейших ва ўсходній Беларусі. У склад яго ўваходзіла значная частка тэрыторый цяперашніх Крычаўскага, Клімавіцкага, Хоцімскага і Краснапольскага раёнаў.

Староства было здадзена Радзівіламі ў арэнду. Арандатара не хваляваў той факт, што ўрадлівасць глеб катастрафічна падала, знішчаліся лясы, знясіленыя празмернай фізічнай працай сяляне раней часу трацілі працаздольнасць. Не рэагавалі на самавольства арандатараў улады, наадварот, абаранялі іх з дапамогай салдат.

Цікавым у гэтых адносінах з'яўляецца «указанне» княгіні Ганны Сангушкі-Радзівіл, накіраванае «пану Шышку», адміністратару Крычаўскага староства. Княгіня, ведаючы гаротнае становішча працоўных у старостве і баючыся іх актыўнага супраціўлення, вымушана была даць шэраг указанняў свайму намесніку для больш асцярожнай эксплуатацыі сялян і гараджан. Акрамя таго, княгіня была незадаволена, што частка грошай і прадукцыі сельскай гаспадаркі, якія адбіраліся ў сялян, ідзе не ў княжацкую казну, а намесніку і яго хаўрусикам.

З гэтага дакумента відаць, што ў Крычаўскім старостве, акрамя галоўнага арандатара, былі і больш дробныя. Яны бралі на водкуп корчмы, млыны, пераезды цераз рэкі і г.д. Селянін мог купляць неабходныя тавары толькі ў свайго арандатара. Арандатары мелі права прымушаць сялян той ці іншай вёскі малоць зерне толькі ў іх млынах.

Таму княгіня і нападае ў сваім «указанні» на арандатараў. Яна адзначае, што драпежніцтва арандатараў давяло жыхароў староства да таго, што тыя «падаткаў дзяржаўных і казённых

княжацкай казне не могуць плаціць». Яна, напрыклад, патрабуе паменшыць колькасць пітных устаноў, якія знаходзяцца ў руках арандатараў, таму што яны «спайваюць халопа і яго жонку, забіраюць сабе з такоў хлеб, які ім толькі падабаецца».

У руках арандатараў знаходзіліся і ключы ад праваслаўных цэркваў: нарадзілася ў сям'і дзіця – трэба было плаціць арандатару, паміраў хто-небудзь – таксама плаці. А калі не будзеш плаціць, арандатар не дасць ключы ад царквы.

Пянька ў тыя часы была адным з асноўных тавараў, якія карысталіся значным попытам за мяжою. Таму княгіня загадвае сялянам прадаваць пяньку толькі княжацкім скupшчыкам пры ўмове, калі павіннасці селянінам ужо выкананы. Калі ж за ім меліся нядоімкі, то пяньку княгіня загадвала забіраць у лік павіннасцей. Безумоўна, княгіня і яе аканомы ўсяляк заніжалі цэны на пяньку. Добра разумеючы, што калі-небудзь сяляне ўзбунтуюцца, яна рэкамендует часцей пасылаць па староству для збору падаткаў узброеных драгунаў. І яны павінны ездзіць па вёсках датуль, «пакуль усе падаткі не будуць сабраны да апошняга гроша». Адначасова ёю даецца ўказанне стварыць у Крычаве вайсковую часць, выдзеліць «для яе пляц» і пабудаваць за кошт жыхароў горада казармы для салдат. Тых, хто не мае магчымасці заплаціць падаткі, Ганна Сангушка-Радзівіл раіць браць «на работу з тапаром для пабудовы».

Багдан Шышка, які насіў тытул адміністратара Крычаўскага староства, лічыўся намеснікам княгіні. Праз яго ішлі ўсе княжацкія распараджэнні, ён карыстаўся вышэйшай уладай на месцы. І, вядома, пан Шышка выкарыс-

тоўваў сваё становішча ў карыслівых мэтах не менш, чым арандатары. Раз на год ён павінен быў аб'язджаць старства. Пры гэтым пажадана было, каб аб'езд яго супадаў са жнівом. У час такіх паездак яго суправаджала цэлая хэўра дробнай шляхты.

Была яшчэ адна форма эксплуатацыі – ліхварства арандатараў. Яны заўсёды былі гатовы пазычыць збяднеўшаму селяніну гроши, аднак пры ўмове, «што за год нарастаем 100 працэнтаў і больш». А княгіню хвалявала тое, што ліхвары забіралі ў «халопаў» тыя прадукты, якія «належалі канфіскацыі ў княжацкую казну». Таму ў далейшым ліхвар павінен спачатку паказаць адміністратору волісці сялянскіх даўгоў з уласнымі распіскамі даўжнікоў і толькі з дазволу апошняга пачынаць збор. Гэты факт гаворыць аб двайнай эксплуатацыі.

Здзекваліся над сялянамі прадстаўнікі адміністрацыі старства і салдаты. Суправаджаючы адміністратора ці галоўнага касіра, яны, нібыта зграя коршунаў, насіліся па крычаўскіх землях. Польскі гісторык Старавольскі пісаў: «наш жаўнер не ведае ні веры, ні айчыны: атрымае ад Рэчы Паспалітай жалаванне і прап'е яго ў адзін вечар, а потым дастае сабе адзенне, вупраж у бедных людзей, рабуе ў іх усяго і вязе ў абоз, а там раскіне палатку і прадае нарабаванае».

Сярод зямель Крычаўскага старства было шмат і шляхецкіх уладанняў. Шляхцічы таксама, карыстаючыся «залатымі вольнасцямі» і прывілеямі, забіралі не толькі дровы, лес, але і палі і сенажаці княжацкіх халопаў, пагражаючы ім забойствам.

За кошт народа жылі і святары, каталіцкія і праваслаўныя.

Галодны, напаўраздзеты, задаўле-

ны нястачай і дзікім самаўпраўствам арандатараў селянін усё ж змог захаваць імкненне да свабоды. Невыпадкова княгіня біла трывогу, адзначаючы, што ўцёкі прыгонных з яе зямель пачасціліся.

Яна патрабавала лавіць і караць уцекачоў. Княгіню палохала тое, што ў яе вёскі часта заходзілі «сваявольныя людзі» з Расіі, якіх яна называла разбойнікамі. Баючыся ўплыву гэтых людзей на жыхароў старства, княгіня ў сваім «указанні» павучала:

«З прычыны таго, што Крычаўская старства знаходзіцца ля самай маскоўскай казацкай мяжы, шмат розных людзей, зладзеяў і разбойнікаў выходзіць і на кватэру ў вёскі напрошваеца, то войты павінны па вёсках патрабаваць таго, каб такіх людзей у вёскі не прымалі, а заўважыўшы пасля таго чалавека нядобрыя справы, тут жа давалі вестку ў замак і прыводзілі разам з сабой вінаватых».

У 1732 г. арандатарам Крычаўскага старства стаў слуцкі багацей Гдалій, родны брат вядомага сваёй лютасцю галоўнага касіра Радзівілаў Шмуйлы Іцкевіча. Новы арандатар быў незадаволены тымі даходамі і падаткамі, якія атрымлівалі яго папярэднікі. Ён увеў новыя працоўныя павіннасці, зрабіўшы гэтым самым жыщё сялян невыноснай катаргай. А каб сяляне не парушалі ўстаноўленых правілаў, Гдалій загадаў сваім памочнікам «апісваць пяньку пад штрафам і ў продаж сабе ўсю без астатку забіраць, не пакідаючы ім на хатнюю патрэбу, а плаціць за гэту пяньку вельмі мала».

Да ўсяго прыбавіліся і здзекі вайскоўцаў. У красавіку 1735 г. віцебскі ваявода Марцін Агінскі, яго браты Фадзей і Станіслаў сумесна з камандзірам памежнай варты Мсціслаўскага

ваяводства Антонам Пацеем арганізавалі рабаўнічы паход на Крычаўскае староства. Жыхары Крычава выслалі насустроч ім дэпутацыю. Але ротмістры Чарняўскі і Пачабут загадалі страляць ва ўдзельніккаў дэпутацыі. Крычаў быў разрабаваны і часткова спалены.

Далей у такіх умовах жыць было немагчыма. Па даручэнню жыхароў староства да Радзівілаў было накіравана некалькі ганцоў са скаргамі. Баячыся народнага бунту, Радзівілы адмовілі Гдалію ў арэнду.

Праз некаторы час ад імя жыхароў староства сялянскі сын, «хоцімскі воскам купец» Васіль Мацвеевіч Вашчыла, Іван Карпач, Сцяпан Бочка і Іван Белка зноў звярнуліся да князя. Падзякаваўшы ў пісьме княжацкую сям'ю за адхіленне Гдалія ад кіравання староствам і «парадаваўшыся, што арандатары цяпер не будуць здзекавацца», яны настойліва патрабавалі адмены ўсіх тых падаткаў, што прыдумалі «драпежнікі-арандатары». Аўтары пісьма ўказваюць, што ў час выціскання падаткаў «у старостве ад здзекаў і непасільны працы загінула некалькі тысяч людзей».

Указваючы на неабходнасць хутчэйшага палягчэння падатковага цяжару, аўтары пісьма адзначалі: «...адкуль жа нам, гаротным, узяць, калі з цяжкасцю можам пракарміць нашы душы; ужо мы зрабілі масу даўгоў, адны на падаткі невыносныя, другія – на хлеб, таму што нам забаранялі яго мець, заўсёды з гумна, не то што са свірна, забіралі арандатары».

Але дарэмна звярталіся крычаўцы да Радзівілаў.

Стайшы ўладаром староства, сын княгіні Ганны Геранім Радзівіл, чалавек жорсткі і прагнены, у адказ на пісьмо

загадаў аддаць староства ў арэнду свайму галоўнаму касіру Шмуйле Іцкевічу, а вінныя водкупы, млыны і збор некаторых падаткаў – Шмуйле Лейзаровічу.

Самыя цяжкія часы, перажытыя пры Гдалію, пачалі паўтарацца яшчэ ў больш рэзкай форме. Цяпер ужо ўсе ўпэўніліся, што застаўся адзіны выхад – узброеная барацьба. Становішча ў Крычаўскім старостве было напружаным. У замак князёў сыпаліся скаргі.

П. Чалоўскі, удзельнік паўстання, успамінаў аб гэтым так. Для праверкі скаргаў сялян быў накіраваны ў Крычаў камісар Андрэй Шыяноўскі. Ён даведаўся аб фактах жорсткага гвалту над жыхарамі староства з боку арандатараў. Шмуйла Іцкевіч запатрабаваў адклікаць камісара з Крычава. Тады сюды прыслалі другога камісара – Самуіла Татарына. Але і гэты пад націскам галоўнага касіра вымушаны быў пакінуць горад. Жыхары староства ўзбунтаваліся.

Калі і як пачалося паўстанне ў Крычаўскім старостве? Ва ўсіх навуковых працах, дзе толькі закранаецца гэтае пытанне, названа адна дата – 1740 год. Прычынай паўстання гісторыкі лічаць праверку зямель Крычаўскага староства. Праверка праводзілася з мэтай адшукання лішкаў зямель і шляхоў новага павелічэння падаткаў. У пацвярджэнне такога доваду прыводзяцца часцей за ўсё дакументы з XVII выпуску «Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў», узятых з актавых кніг Віцебскай і Магілёўскай губерніяў (1888 г.).

Праверка зямель, як сведчаць гэтыя дакументы, праводзілася паводле распарараджэння князя Гераніма Радзівіла ад 24.6.1740 г. Але на стар. 279 указнага выпуску дакументаў ёсць такое пісьмо князя да свайго намесніка:

«Пан намеснік майго Крычаўскага староства! З пісьма вашага я даведаўся пра якіясьці свавольніцтвы і бунты, што ўзнікаюць сярод сялян Крычаўскага старосцінства. Бачачы ў гэтым штосьці незвычайнае, даручаю і загадваю вам, у папярэджанне, усімі мерамі... граміць і дастойна караць свавольнікаў, адсылаючы бунтаўшчыкоў у Слуцкую маю крэпасць, для ўціхамірвання іншых незадаволеных бунтаўшчыкоў.

Аб гэтым яшчэ раз паўтараю.

Белая, 23 чэрвеня 1740 года.»

Выходзіць, што пісьмо аб падаўленні бунтаў князь напісаў раней, чым выдадзены загад аб праверцы зямель. Значыць, бунты пачаліся задоўга да ўзніння думкі аб праверцы зямель. А скарга шляхцічаў Кордаў, на якую звычайна робяць спасылкі даследчыкі, упісана ў крычаўскія магдэбургскія кнігі 1.8.1741 г. Загад жа аб праверцы зямель быў занесены сюды 3.1.1741 г. З гэтага дня і магла пачацца праверка (пасля атрымання загаду). Але ва ўмовах зімы правяраць землі цяжка. Трэба было чакаць вясны. Па гэтай прычыне праверка зямель не магла пачацца ў 1740 г. і нават у пачатку 1741 г.

Таму прычыну паўстання трэба шукаць не ў праверцы зямель, а ў эксплуатацыі, якой падвяргаліся жыхары Крычаўскага староства.

Гаворачы аб пачатку і прычынах паўстання, не лішнім будзе прывесці вытрымкі з пісьмаў Гераніма Радзівіла да сваёй сястры княгіні Ябланоўскай. У адным з іх чытаєм:

«Падумай, Ваша светласць, дарагая сястрыца, сваім дапытлівым розумам, ці не знайшліся б і ці не знайдзецца ў мяне шмат такіх людзей, каб даць адпор бунтаўшчыкам і разбіць іх, не ўмешываючы ў гэта маю асобу».

Гэтае пісьмо некаторыя спецыялі-

сты адносяць да 1740 г. Тому магчыма, што паўстанне ў 1740 г. ужо дасягнула вялікай сілы.

Князь рашыў патапіць яго ў крыві. У 1740 г. ён звяртаецца да гетмана М. Вішнявецкага з просьбай паслаць у Крычаў войскі. У тым жа годзе гетман загадаў мінскаму стольніку і гусарскому паручніку Валадкевічу, вайсковая часць якога была размешчана на тэрыторыі староства, падаўляць паўстанне «любым чынам». Аднак гусарскі паручнік не змог апраўдаць даверу князя і гетмана. Паўстанне шырылася.

У XVII выпуску «Гісторыка-юрыдычных матэрыялаў» ёсць некалькі скаргаў крычаўскіх багацеяў, адкуль відаць, што паўстаўшыя забівалі найбольш ненавісных арандатарав, ліхвароў і княжацкіх слуг. Аб гэтым расказвае I.A.Меер. Сам Радзівіл у пісьме да магілёўскага архіепіскапа адзначыў, што ў час паўстання «больш за тысячу чалавек смяртэльна пабіта».

М.Скібнёўскі пра арганізацыю паўстаўшых пісаў: «Паўстаўшыя стварылі ўзброены атрад колькасцю ў 3000 чалавек, а правадыром выбралі сабе Вашчылу». Вашчыла ж «...выбраў сабе яшчэ чатырох памочнікаў: Карпача, Стэся з сынам і Мікіту».

Іван Карпач, мілаславіцкі месціч, быў першым памочнікам Вашчылы, Стэсь кіраваў буйным Жабычанскім (Забычанскім) войтаўствам. Скібнёўскі ўспамінае яшчэ і пра сына Стэся. Ім, відаць, быў Вецер Папетышка, паколькі яго імя заўсёды стаіць пасля імя Стэся. Мікіта Бочка быў жыхаром Крычава.

Сяляне і гарадская бедната, з'яўляючыся галоўнай рухальнай сілай паўстання, патрабавалі ад яго кіраўнікоў рашучых мер па палягчэнню станові-

шча. Таму ўсе багацеі, каго не знішчылі паўстанцы, былі абкладзены падаткамі. Сабраныя сродкі размяркоўваліся сярод тых, хто меў патрэбу ў матэрыяльнай дапамозе.

Радзівіл, напалоханы паўстаннем, накіраваў у Крычаў сваіх камісараў Корсака і Кулена, якія павінны былі спачатку выявіць «прычыны бунтаў», а затым паспрабаваць прымусіць паўстаўшых, каб тыя «прыйшлі да сваіх павіннасцяў». Але місія радзівілаўскіх камісараў не завяршылася поспехам. Паўстанне шырылася. Князь пачаў пасылаць у свае староствы войскі. Прыходзілі туды, накіраваныя Радзівілам, нават саксонцы, але яны не асмеліліся ўступіць у працяглу барацьбу з паўстаўшымі і абмежаваліся нязначнымі сутычкамі з імі.

Імкнучыся прыцягнуць на свой бок як мага больш змагароў, Вашчыла абвясціў сябе ўнукам Багдана Хмяльніцкага.

Вывучаючы дакументы, якія асвяляюць гісторыю паўстання, прыходзіш да вываду, што паўстанцы не лічылі Крычаў сваім пастаянным цэнтрам. Сярод месц, дзе базіраваўся штаб паўстанцаў, значыцца і вёска Свірэль (у цяперашнім Клімавіцкім раёне). Магчыма, калі горад часова займалі войскі карнікаў, штаб адыходзіў углыб старства, у лясныя вёскі.

Кіраўнікі паўстання імкнуліся падтрымліваць поўны парадак у старостве. З агентурай князя вялася барацьба. Так, шпіёна Радзівіла нейкага Ехіля, сына гандляра гарэлкай, прынародна ўтапілі ў Сажы.

Аб тым, што паўстанне ў Крычаўскім старостве атрымала шырокі размах, гаворыць ужо, напрыклад, той факт, што за развіццём яго сачылі нават правіцелі некаторых еўрапейскіх

дзяржаў. Прускі кароль Фрыдрых II рэгулярна атрымліваў паведамленні аб ходзе паўстання ад свайго шпіёна палкоўніка Грышчынскага. Саксонскі прэм'ер-міністр таксама пастаянна атрымліваў данясенні ад свайго рэзідэнта Гофмана. Крычаўскае паўстанне набыло, такім чынам, міжнароднае значэнне. Фрыдрых II і Брул, бачачы, што паўстанне цягнецца некалькі год, западозрылі ва ўсім гэтым дзейнасць урада Расіі. Яны баяліся, каб Вашчыла не зрабіў у Беларусі таго, чаго дасягнуў Б. Хмяльнікі на Украіне.

Восенню 1743 г. Геранім Радзівіл, расчараўаны няўдалымі спробамі расправіцца з паўстаўшымі, рашыў прымяніць самыя «крутыя» меры. Ён пачаў збіраць вялікае войска. Адміністратару староства былі дадзены адпаведныя інструкцыі. Апошні запатрабаваў ад Вашчылы выплаты нядоімак. Вашчыла падпарадковацца адмовіўся. Тады князь паслаў у Крычаў новага намесніка – познаньскага каморніка Паўла Цалецкага. Але і Цалецкаму, як і яго папярэднікам, давялося хутка ўцякаць з Крычава. Войскі Радзівіла тым часам падыходзілі да горада. Дрэнная пастаноўка разведкі ў лагеры паўстанцаў перашкодзіла ім своечасова даведацца аб гэтым. Больш таго, калі да горада адначасова з некалькіх бакоў падыйшлі ўзброенныя артылерыяй войскі Пястржыцкага, кіраўнікі паўстання загадалі сабраць з кожнага двара ўсяго толькі па аднаму ўзброеному чалавеку.

У студзені 1744 г. Крычаў быў захоплены войскамі. Вашчыла, Карпач і Вецер, збіраўшы ў гэты час паўстанцаў, падыходзячы да горада, убачылі, як ён гарэў. Тыя з крычаўлян, хто выратаваўся ад войска Пястржыцкага, рассказалі пра здзекі, якія чынілі

карнікі над гараджанамі. 15 лютага не-
далёка ад спаленага Крычава адбыўся
бой. Гарматнай стральбой атрад Ваш-
чылы быў разбіты. У гэтым бai загі-
нулі 300 паўстанцаў, 76 чалавек былі
паранены. У палон трапілі Стэсь, яго
сын і Мікіта. За самім Вашчылам на-
ладзілі пагоню.

16 лютага ў Крычаў заявіўся князь.
Пачалася расправа, якая была на-
столькі лютай, што сам Радзівіл у
пісьме да сястры прызнаваўся: «...кры-
вавыя подзвігі зусім не да густу пры-
дуцца майм блізкім». Горад быў разбу-
раны. У замку дзень і ноч катаўвалі люд-
зей. П. Чалоўскі, таксама арыштаваны,
пісаў рускаму царкоўнаму начальству,
што да яго вушэй у тыя дні даносіўся
«вялікі стогн тых людзей, якіх недалё-
ка ад нас катаўвалі рознымі карамі...
драўляныя спіцы, пакрытыя серай, за
ногці забівалі і падпальвалі...». Іван
Карпач быў заштыты ў скuru мядзвед-
зя і кінуты сабакам, а Вецер пасаджа-
ны на кол. Па ўсяму Крычаву і ўздоўж
берагоў Сажа былі расстаўлены шыбе-
ніцы.

Геранім Радзівіл і ўлады думалі, што
лютая кара запалохает народ. Але зда-
рылася наадварот. Насельніцтва Кры-
чаўскага староства працягвала бараць-
бу. Больш того, «у іншых уладаннях
вялікі мяцеж учыніўся». Да ліку такіх
уладанняў адносіліся землі магнатаў
Агінскіх, Сапегаў, Шчытоў у
Мсціслаўскім ваяводстве і ў Ар-
шанскім павеце Віцебскага ваявод-
ства. У замак да Радзівілаў не пераста-
валі паступаць просьбы шляхты аба-
раніць іх ад бунту сялян і гараджан.
Князь пісаў у той час у пісьме да сяст-
ры, што «я здаволіў іх жаданне
ўсмірыць бунты».

Але «усмірэнне» нялёгка далося
князю. Сам ён у адным з баёў атрымаў
рану.

Найбольш працяглай і настойлівой
была барацьба на ўскраінах, якія зна-
ходзіліся зусім блізка ля рускай грані-
цы. Рускія памежнікі не пратускалі
польскіх жаўнераў на сваю тэрыто-
рю, у той час як паўстанцы маглі лёг-
ка пераходзіць мяжу і вяртацца назад.
Па суседству з Крычаўскім старо-
ствам, у памежным горадзе Мгліне,
знойшоў сабе надзейны прытулак і
Вашчыла.

Ход паўстання ў Крычаўскім старо-
стве паказаў, што кіраўнікі яго да-
пусцілі шэраг сур'ёзных пралікаў. Яны
не зрабілі Крычаў добра ўмацаваным
цэнтрам, не мелі арганізаванай раз-
ведкі. Акрамя таго, Вашчыла не змог
паширыць раён паўстання, хоць і га-
варыў, што пойдзе «на Магілёў і
Шклой».

Крычаўскае паўстанне было пато-
плена ў крыві. Жыхары Крычаўскага
староства пакідалі родныя мясціны і
шукалі паратунку за мяжой. Старо-
ства абязлюдзела. Напалоханы гэтым
Радзівіл быў вымушаны праз 5 год
падпісаць зварот да ўсяго народа ста-
роства. У звароце князь абяцаў даць
сялянам вольнасці.

Трэба адзначыць, што ў гэты ж
самы час на другой ускраіне Рэчы Пас-
палітай, у Прыкарпацці, зноў успых-
нула шматгадовая барацьба пад кі-
раўніцтвам легендарнага Алексы Доў-
бужа. Беларускі і ўкраінскі народы
змагаліся супраць прыгнёту. Бараць-
ба гэта падрывала асновы дзяржавы і
наблізіла час падзелу Рэчы Паспалі-
тай.

М.Ф. Мельнікаў.

Лёс Васіля Вашчылы

Пасля паражэння пад Царковішчамі, калі Вашчыла зразумеў, што не зможа больш сабраць сялянскія атрады, каб супрацьстаяць радзівілаўскім наймітам, ён вырашыў ратавацца ў Расію. Васіль здолеў вырвацца з Крычаўскага староства і дабраца да Латакоўскага фарпосту, размешчанага на тэрыторыі ўжо Расійскай імперыі. Услед за сялянскім важаком імчалася пагоня – дзве харугвы жаўнераў.

Праследавацелі даскакалі да названага фарпосту, але схапіць Вашчылу не змаглі. На той час кіраўнік Крычаўскага паўстання быў перасланы з Латакоўскага фарпосту на Цімошынскую пагранічную заставу, а потым і далей – у Кіеў і Старадуб.

Радзівіл адразу накіраваў ліст у Кіеўскую губернскую канцылярию з патрабаваннем выдаць яму важака

прыгонных «бунтаўшчыкоў». Але расійскі бок адразу гэтага зрабіць не мог. Трэба было спачатку вызначыць паходжанне Васіля Вашчылы. Чаму? Ды таму, што калі б ён быў палічаны падданым Расійскай дзяржавы – маларасіянінам, то выдачы Рэчы Паспалітай у гэтым выпадку не падлягаў. Калі ж аказалася б, што ён беларус, ураджэнец Крычаўшчыны, то рускія ўлады павінны былі выдаць яго польскаму боку як уцекача. Паходжанне Васіля Вашчылы царскімі чыноўнікамі расследавалася вельмі стацьеннна і вельмі доўга.

Кіеўскі генерал-губернатар Міхail Лявонцьеў пачаў справу з таго, што ў першыя дні сакавіка накіраваў у палкавую Старадубскую канцылярию да палкоўніка Фёдара Максімовіча загад, каб той вызначыў паходжанне Ваш-

У Крычаве на 300-годдзі Васіля Вашчылы.

чылы і дэталёва разабраўся з месцам жыхарства родных Васіля. Аб выніках дазнання губернатар прасіў далажыць яму ў самы сціслы тэрмін.

Указ Ляўонцьея начальнік Старадубскай канцылярыі атрымаў 6 сакавіка. У гэты дзень Максімовіч аддаў распараджэнне мясцовым уладам, у пыватнасці Аляксандру Карэцкаму, каб той паведаміў у канцылярию, ці сапраўды ў вёсцы Вуношаве жывуць родныя браты Васіль Вашчылы Мацей, Ахрэм і Сямён. Калі жывуць, то з якога часу. І, канешне, Карэцкаму было загадана дазнацца, ці жыў у гэты вёсцы сам Вашчыла.

Адначасова палкоўнік Максімовіч адаслаў почапскаму сотніку Івану Губчыцу загад пераканацца, ці сапраўды бацька і маці Вашчылы нарадзіліся і памерлі ў вёсцы Чамаданава Почапскай сотні Старадубскага палка.

Распараджэнне палкоўніка Максімовіча Аляксандру Карэцкі атрымаў 7 сакавіка. Ужо на наступны дзень ён накіраваў у Старадуб ліст, дзе паведамлялася, што браты Васіль Вашчылы Мацей, Ахрэм і Сямён «знаходзяцца ў ягоным падданстве, але адкуль яны родам, невядома, бо зайшлі сюды гадоў дзесяць назад. Бацька ж і маці Вашчылавы, таксама, як і ён сам, ніколі ў гэтых мясцінах не пражывалі і нічога пра іх тут ніхто не ведае.»

Почапскі сотнік Іван Губчыц ліст Максімовіча з паказаннямі Вашчылы аб сваім паходжанні атрымаў 9 сакавіка. Не марудзячы, ён пачаў наводзіць даведкі. І ў хуткім часе на стол начальніка Старадубскай палкавой канцылярыі лёг рапарт сотніка, у якім адзначалася, што, па паказаннях старажылаў вёскі Чамаданава і іншых навакольных вёсак, Васіль Вашчыла, а таксама ягоныя дзед, бацька і маці ніколі не

жылі ў гэтай вёсцы. Пра іх тут ніхто не чуў.

Абодва рапарты палкоўнік Максімовіч адаслаў у Кіеўскую губернскую канцылярию. Міхаіл Ляўонцьеў атрымаў паперы са Старадуба 23 сакавіка. Азнаёміўшыся з рапартам Максімовіча, ён, у сваю чаргу, інфарміраваў Калегію замежных спраў аб ўсім, што датычылася Вашчылы, а таксама аб мерах па далейшаму высвятленню пытання аб яго паходжанні. Заканчвалася інфармацыя пытаннем: што рабіць з кіраўніком сялянскага руху, які знаходзіцца ў Кіеве пад вартай?

Калегія замежных спраў 24 красавіка 1744 г. выдала ўказ за подпісам графа Аляксея Бястужава-Руміна. Указ быў дастаўлены ў Кіеўскую губернскую канцылярию. Ва ўказе гаварылася, што «у сувязі з немагчымасцю дакладнага вызначэння пытання, ці з'яўляецца Васіль Вашчыла сапраўды маларасіянінам і падданым яго імператарскай вялікасці, а адвінавачванні супраць яго настолькі сур'ёзныя, што заслугоўвае ён сурогата пакарання, неабходна ў самыя сціслыя тэрміны даведацца аб ягоным паходжанні – адказаць на галоўнае пытанне, ці сапраўды Вашчыла маларасіянін, ці паляк. Але, маючи на ўвазе неаднаразовыя просьбы ўлад суседній Рэчы Паспалітай, неабходна ў Кіеве ці ў якім іншым пагранічным горадзе правесці расследаванне справы Вашчылы змешанай камісіяй. З гэтай нагоды трэба звярнуцца з лістом да князя Радзівіла, каб той вызначыў са свайго боку некалькі асоб для ўдзелу у пасяджэннях гэтай камісіі». Ва ўказе асобна падкрэслівалася аб неабходнасці абнадзеіць «княжацкую міласць, што яе імператарская вялікасць непрыхільная патураць падобным, як з боку Вашчылы, самаволь-

ствам, таму і пайшла на стварэнне змешанай камісіі для правядзення следства».

Быў праведзены чарговы допыт Васіля Вашчылы, на якім высвятляліся падрабязнасці ягонага паходжання. Кіраўніку паўстання ў Крычаўскім старстве было прапанавана дэталёва выкладсці свой радавод да трэцяга калена. Вашчыла пачаў з таго, што дзед ягоны – Пацэй – і бацька – Мацей Пацэевіч – сапраўды нарадзіліся ў Старадубскім палку, Почапской сотні, у вёсцы Чамаданава. Бабка Васіля Ганна родам была з горада Почапа. У бабкі Ганны было двое братоў – Атрох і Івашка, па прозвішчу Лунянковы. Са слоў Васіля, дзед і бабка ягоныя разам з бацькам больш чым 70 год таму перайшлі на жыхарства з вёскі Чамаданава ў «Польшчу», у Крычаўскае старства, у вёску Лобжа. Там Вашчылавы продкі пражылі гадоў з дзесяць. Менавіта ў Лобжах і нарадзіўся Васіль Вашчыла...

Тут мы перарвем расказ Вашчылы, каб адзначыць, як даказанае ўжо, што кіраўнік Крычаўскага паўстання нарадзіўся на Крычаўшчыне, у вёсцы Лобжа. Праўда, аб месцы нараджэння Вашчылы ёсьць і іншыя звесткі. Па словах старэйшага брата Васіля Мацея, ён нарадзіўся недалёка ад Лобжи, у вёсцы Мурын Бор. Беларуская, крычаўская зямля нарадзіла ў 1690 годзе свайго будучага героя – барацьбіта за спрэвядлівасць, за лепшую долю для простых людзей.

А Вашчыла гісторыю сваёй сям'і працягваў апавядыць далей. Ён прыпамінаў, што ўся сям'я з Лобжаў пераехала на жыхарства ў маёнтак шляхціца Сваткоўскага, у вёску Мурын Бор Мсціслаўскага ваяводства. У Мурыным Бары, як сказаў Вашчыла, бабка

Ганна, дзед Пацэй і бацька Мацей памерлі. Пасля страты ўсіх родных маці Васіля Вашчылы Марына разам з Ва-сілёвымі братамі Мацеем, Ахрэмам і Сямёном з апошняга месца жыхарства (маёнтка шляхціца Сваткоўскага) перайшлі ў вёску Селішчы Крычаўскага старства. Там яны пражылі 9 гадоў, пасля чаго пакінулі Селішчы і перайшлі ў Расію, у вёску Вunoшава. Тут, па словах Вашчылы, гадоў дзесяць таму (прыкладна ў 1735 г.) маці ягоная Марына памерла. А што датычыцца братоў, працягваў Васіль, то яны дагэтуль жывуць у Вunoшаве. Пра тое, як ён зноў апынуўся ў Крычаўскім старстве, Вашчыла расказаў наступнае: «Разам з жонкай сваёй і сынам Якавам хадзіў я да Селішчаў з Вunoшава, каб забраць адтуль пажыткі. А вярнуцца хуткім часам неяк не выдалася. А там і жонка памерла. Так і застаўся жыць у Крычаўскім старстве».

Пакуль старадубская канцылярыя збрала звесткі аб паходжанні Васіля Вашчылы, канцылярыя губернскага горада Кіева 11 мая накіравала ў Калегію замежных спраў данясенне аб мерах, якія былі праведзены па расследаванию справы Вашчылы. У прыватнасці, паведамлялася, што вызначана месца работы змешанай руска-польскай камісіі – мястэчка Мглін, якое размяшчалася на аднолькава невялікай адлегласці як ад Старадуба, так і ад Крычава. Пра асобаў, якія ўваходзілі ў змешаную камісію з рускага боку, і плануемае месца яе работы быў інфарміраваны Радзівіл.

Для дакладнага высвятлення паходжання Васіля Вашчылы ён 10 мая пад аховай быў адасланы з Кіева ў Старадуб. Па распараджэнню кіеўскага генерал-губернатара М. Лявонцева камандаванне фарпастоў, цераз якія

пралягаў шлях Вашчылы і яго ахоўнікаў, павінна было садзейнічаць таму, каб як мага хутчэй даставіць арыштанта да месца прызначэння.

Дзякуючы «клопатам» начальніка губернскай канцыляры, падарожжа з Кіева ў Старадуб для Васіля Вашчылы не здоўжылася. Да месца прызначэння Вашчыла быў дастаўлены 18 мая. Там яго пасадзілі ў крэпасць. Але ад таго, што кіраўніка Крычаўскага паўстання перавялі з аднаго месца ў другое, расследаванне яго справы не паскорылася. Зноў перасылаліся лісты, указы, загады...

Пакуль круцілася гэтая папяровая карусель, Васіль Вашчыла, які ўвесь час заходзіўся ў Старадубскай крэпасці пад асабістай аховай паручніка Сцяпана Грыгор'ева, цяжка захварэў. У прыватнасці, у рапартце да кіеўскага генерал-губернатара М. Лявонцьеў па ручнік адзначыў, што «арыштант Васіль Вашчыла, які заходзіцца пад маёй аховай, дзён з дзесяць таму захварэў, ды і зараз ад хваробы не вызваліўся. А хвароба ў яго – крывавы мыт (дызентэрыя – В. М., П. Л.)»...

Не на жарт быў занепакоены хваробай Вашчылы і начальнік старадубскай канцыляры. 25 жніўня, услед за рапартам Грыгор'ева, і Максімовіч на-кіраваў у Кіеў афіцыйны ліст, у якім просіць губернскую канцылярию дазволіць змешанай камісіі пачаць следства па справе Вашчылы без ягонага ўдзелу, бо па загаду Генеральнай вайсковай канцыляры ён павінен чакаць на станцыі Кралевецкай прыезду з Кіева імператрыцы Лізаветы Пятроўны.

Задаволіўшы просьбу палкоўніка Максімовіча, губернская канцылярыя ўказам ад 1 верасня дазволіла пачаць работу міждзяржаўнай следчай камісіі без удзелу ў пасяджэннях на-

чальніка старадубскай канцыляры.

Але дазвол гэты не спатрэбіўся. Пакуль ішла перапіска чыноўнікаў, хвароба Васіля Вашчылы прагрэсіравала. 26 жніўня стан здароўя вязня старадубской крэпасці рэзка пагоршыўся. Палкоўнік Максімовіч інфарміраваў губернскую канцылярию ў Кіеве: «Хворы вельмі слабы. Хоць лекар Капэ і прымяняе ўсе медыцынскія сродкі, але яны не дапамагаюць. Па закону хрысціянскуму Васілю Вашчыле была зроблена ўжо святая споведзь, і ён да боскіх святых тайнаў Христовых быў далучаны. Няма ніякай надзеі, што ад хваробы сваёй Васіль Вашчыла вызваліцца і паправіцца».

У адказ на гэта паведамленне Кіеўская губернская канцылярия вынесла загад, па якому палкоўнік Максімовіч павінен быў «вышэйазначанага Вашчылу», калі той памрэ, пахаваць. Аб гэтым жа трэба абавязкова інфарміраваць польскі бок, каб у далейшым не было ніякіх сумненняў і дарэмных спрэчак. Але загад гэты спазніўся на 16 дзён. Падрыхтаваны ён быў 18 верасня, а Васіль Вашчыла памёр 28 жніўня 1744 года.

Так скончылася жыццё кіраўніка сялянскага руху на Беларусі – Васіля Вашчылы, які здолеў падняць працоўны люд на барацьбу супраць феадальнага прыгнёту. Вынікам мужнай барацьбы прыгонных стала паслабленне феадальнага прыгнёту ў старостве. Уладальнік Крычаўшчыны замяніў цяжкія работы на будах грошовым паборам, зняў шэраг абмежаванняў на сялянскі гандаль, адмовіўся ад здачы староства ў арэнду.

Галоўным жа вынікам Крычаўскага паўстання было тое, што сяляне атрымалі значныя вопыт арганізацый, пэўнай свядомасці ў барацьбе супраць

сваіх прыгнятальнікаў. Упершыню ў гісторыі барацьбы сялянства супраць феадалаў на Беларусі прыгонныя стварылі нешта накшталт паўстанцкага

войска, якое ваявала з радзівілаўскімі вайсковымі злучэннямі і часам нават перамагала.

В. I. Мялешка, П. А. Лойка.

Дакументы сведчаць

ЛІСТ БЕЛАРУСКАМУ ЕПІСКАПУ ГЕРАНІМУ ВАЛЧАНСКАМУ

1744 г., студзень

В генваре месяце (1744) около средних чисел прислан от князя полковник прозванием Пестрицкий с немалым числом воинских людей, который в городку Кричеве с командою своею остановился.

Купец Василий Вошило, видя своё нещастие, принудил людей простонародных того владения, чтобы по человеку с двора для отпору онога войску были в готовности, и пошел к показанному полковнику на встречу с разным ручным боем, с рогатинами и с пищальми, и с дубьём и с прочим, при котором случае людей его пушечною стрельбою и из мелкого ружья разбили, и многих мужиков, поймав, за рёбра на кручье, других по деревням перевешано, иных в полон забрано. Отчего не токмо в уезде Кричевском, но и в других владениях великий мятеј учинился; а оный Вошило едва бегством спасся и во область Малороссийскую скрылся.

После того скоро помянутой полковник Пестрицкий писал своим письмом к протопопу Кричевскому Михайле Волгу, дабы явился со всеми Кричевской протопопий к нему, полковнику, священниками для объявления королевских привилеев, княжих и комисарских презент, кто за чем живет, увещевая, а кто не явится, тыи за непослушание церкви лишены будут, а вместо их других определят. И вышеписанный протопоп, видя такое от полковника угрожание, писал до всех священников своим письмом, дабы в самой скорости явиться для приезду князя Радзивилла с помянутыми привилеями и поклоном.

Когда же явилися в помянутом городку, тогда застали и самого князя Геронима Радзивилла с большою партиею гусар, драгун, иноземцев; а пришед, около помянутого Кричева караулы найкрепчайшие поставил; а мы, священники, объявили вышеписанные привилеи и с презентами вся Кричевская протопопия при оном же объявлении сложили поклон и отдали 50 рублёв. Сим недовольствуясь, опять потому же велено собрать, а объявленные наши привилеи и презенты жid Шмулью с княжым маршалком у себя удержанял, в котором числе и от меня нижайшего презенты отобрано... а во омном мне нижайшему стало убытку рублёв с 30. Тогда же нас шести Засожских священников, именно: Григория Бруевича с сыном его Петром Саматеевских, Луку Савинича Милославского, Петра Страхановича Хотимского, Иоанна Стратановича Михайловского и меня нижайшего – за арестованы в неделю сыропустную в вечер и посажены в псарню между собак, где мы содержалися под крепким караулом через семь дней и ночей, перетерпевая лютость зимнюю, паче же того смрад и скаред собачей; другие же священники, видя такой страх, бегством спаслись. А мы были в отчаянии живота своего, слыша великий вопль людей, которые недалеко нас мучены разными муками: на тряску за руки и за ноги повешены, ломаны, огнем двумя палачами жгли; не токмо что тех их противных, и монахиню, которая жила в местечке Михалове, несколько ношней обнаживши жгли и в студни держали, а нам приказ был ничего друг с другом не говорить.

Против же второго на десять числа с субботы на воскресенье (1 неделя великого поста в 1744 году выпала не на 12, а на 11 февраля) первое великого поста по единому нас взято в полунощи в словесный допрос иноземцами; и розсажали нас всех порознь, иного в погреб, иного в трубу печную, иных при том мучении, завесив очи, водили мимо наготы женской, спрашивая у нас, есть ли чим откупитца и доправляя на нас по пяти рублёв штрафу. И при таком нашем бедствии мы им уступали всё без остатку, у кого какое ни было движимое и недвижимое наше имение. Они же паче того страшная в катовские руки отдать нас, спрашивали, что у кого есть готовых денег, хлеба, скота, пчёл и платия; ещё спрашивали по жидовских словесных доношениях, будто нас показали на пытки истязанные люди, якобы мы забрали

Ад часоў першых — 1917

их жидовские оставленные пожитки; а те пожитки все разобраны были кто откуда прибыли из других владений, понеже в то время брать было оных не запрещено.

В том же выше означенном течении и тое ж ноши перед утрением поведено нас из городка Кричева под караулом по одному к губернатору Павлу Телецкому, где мы, приходя на приуготованном челобитьи до князя Иеронима о помиловании и освобождении, принуждены подписаться; а писал оное доношение Кричевский писарь прозванием Папель. При том же обязано нас подписками на голой бумаге подписаться денежного штрафу с шести священников 850 рублей, с которого числа и мне нижайшему 100 рублёв платить было довелось, а сроку положено на две недели; и отпущенено нас с позволительными письмами всякого по домам своим. Тем же временем кто сколько имел до последнего своего изждивения платился и не могли выплатить, иные разбежались кто где могли, и друг друга не знаем, кто где ныне живёт. И же нижайший, не имея чем платиться, также того на пути услышал, что в то время по mestечкам, сёлам и деревням разослана была команда жолнер и гусар, которые те посланные, деревянные спицы, обмачивая в серку, за ногти забивали и зажигали и другими нещадными муками мучили, отбирая деньги и скот и хлеб, у кого что ни было, не доеzzя до своего дому разстоянием вёрст за пятнадцать, с людми увёз тайно попадью свою с двоими своими малыми детьми, не забирая своих никаких пожитков, токмо душою и телом спаслись, проехали на одной подводе через форпост в деревне Борках, в вотчине князей Волохских, в команде Красно-Заборской волости; жил во владении, явясь господину Захарию Васильевичу Букольцову, в селе Розытом при церкви рождества богородицы попа Ивана Петрова, питаясь по миру, христа ради прося милостыни; к тому же ещё ноги поморозил, сидя под неволею, и ходить было нельзя.

Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Мн., 1936. Т. 1. С. 632–635.

ПАСТАНОВА КРЫЧАЙСКАГА МАГІСТРАЦКАГА СУДА АБ ПАКАРАННІ АРГАНІЗАТАРАЎ ПАЎСТАННЯ

22 лютага 1744 г.

На уряде е.к.м. городском права молдебурского Кричевским перед мною, Павлом Телецким, подкоморием познанским, губернатором и ландвойтом Кричевским и перед нами, бурмистрами, райцами, лавниками по делам судовым городским, в этом году на ратуши заседающими, от прокурора это криминальное дело отдано для внесения в книгу Кричевской молдебургии такими словами писано: 1744 г., февраля 22 дня перед нами, Теодором Козлом, Яном Карабанем бурмистрами, а также райцами, лавниками и всем магistrатом по делам судебным городским, в этом году в ратуше заседающими по реляции инстигатора из показаний Петрака Попла устенского, Ивана Клименка березковского, Семёна Бочка олычского, Захарки Шляхтоки домамирического войтов, а также мужей всего Кричевского старства, припала справа об обидах, причинённых разным лицам, бунтовщиков и спокойствие нарушителей — Ивана Карпача, Стеся Бочки, Васьки Ветра, Ивана Докуки, Мекиты с Боровков, Наума Буяна, Захорки Савтужонка, Ивана Грушенка, Иванушки с Барапкова, Микиты с Тупичына, Васьки Костины, Семёна Бороны, Васьки Почайнка, Игната Молёнка, Ивана Кривули, Яна Голонки — самых главных предводителей разбойников Фёдора Барана, Осипа Колесника, Кузьмы Ямченка, Кирилы Рихленка, Атрохима Стриженка, Ивана Белохвошенко, Ивана Лыча, Кузьмы Гавриленка, Ивана Оверченко, Игната Максименка с Гослова, Михайла Кривули, Прокопа Ветра, помощников оных, Филата с Гроново, Васьки Медыны, сына и парабка Стеся Бочки, парабка Докуки, Иванушки с Хоцимска и иных в допросах выраженных менее виновных, в то время пойманых.

Мы, уряд Кричевской молдебургии, выслушав обе стороны установили явное бунтовство, учинённое вышеописанными гловарями, продолжающееся в течение 4 лет, в которых бунтах упоминаемые бунтовщики, ордынансов к ним присылаемых от ясновельможного князя е. м. Радзивилла, подчашего Вел. кн. Лит., пана нашего милостивого, не признавали в оных не подчинялись, принимая их за вымышленные, с оными приезжающих к себе губернаторов, комиссаров и от них поставленных по фольварках подстарост и изгоняли, некоторых били, мордовали, имущество их забирали, на свой пожиток обращали; евреев, евреек и детей малых били, убивали, топили, добро их забирали и им пользовались, купцов, в месте Иеронимове проживающих, по имени Михайло Белавитена и Семёна — тестя его, убили и тела их в Соже утопили и иных тамашних мещан также били, калечили, мордовали, имущество их движимое, деньги готовые, серебряные вещи, медь, олово и другое имущество забирали,

трабили и в свою пользу обращали и, наконец, на людей собственного пана ясновельможного князя е.м. Радзивилла подчашего Вел. кн. Лит., пана милостивого, с ордынансами прибывавших, дважды, один раз под Кричевом, другой – под Церьковищами, с оружием вступить отважились.

Поэтому мы, уряд Кричевской магдебургии, в соответствии с правом посполитым раздзела 1, артикула 3, статуса 1588 г. о таковых своевольных купах строго описанного, заботясь, чтобы в будущем такого не повторилось и не делалось, выслушав показания, данные под присягой жалующейся стороной, то есть Петрака Попла, Гришки Граневского, Захарки Демамирицкого, войтов, о том, что вышеуказанные предводители в течение четверти года целые волости бунтовали, о том, что их призывы привели к бунту, ордынансы ясновельможного князя за недействительные признавали... по исполнении присяги присуждаем и приказываем помененных разбойников Ивана Карпача, Стеся Бочку, Ваську Ветра, Микиту с Боровков, Ивана Труса, Наума Буяна, Ваську Пушенка, Ваську Костина живых посадить на кол; Ивана Докуку, Захарку Семашко, Иванушку и Микиту Ступичина на шибеницу повесить; Семёну Вороне, Игнату Модуенку, Ивану Кривулю, Яну Голонку отрубить голову; Фёдора Барана, Осипа Колесника, Кузьму Ячменка, Курила Рихлика, Атроха Стриженка, Ивана Белохвощенка, Ивана Сычёнка, Кузьму Гаврилёнка, Ивана Оверченка, Игната Максименка бить розгами у позорного столба, а затем отрезать по одному уху; Михаила Кривулю, Пракопа Ветра, Ваську Медынина, сына Стасевого и Ивашку с Хотимска наказать только розгами у позорного столба и изгнать из города.

И такое наказание, а также присягу стороны жалующейся назначаем на 26 февраля в г. Кричеве. Других же менее виновных, пойманных в это время и в допросах названных, так как вина их не была установлена, от наказания освобождаем.

Которое дело до книг магдебургских записано.

(Подпись)

Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Mn., 1936. T. 1. C. 632.

З ДАНЯСЕННЯ СВЯЩЧЭННІКА В.БЯСОВІЦКІЯ КРЫЧАУСКАЙ ПРАТАПАПІІ ПЯТРА ЧАДЛОЎСКАГА БЕЛАРУСКАМУ ЕПІСКАПУ ГЕРАНІМУ ВАЛЧАНСКАМУ АБ ПАЎСТАННІ Ў КРЫЧАУСКАМ СТАРОСТВЕ 1744 г. (НЕ РАНЕЙ ЛЮТАГА 4 – НЕ ПАЗНЕЙ МАЯ 24¹)

В прошедших годах назад тому лет з 12 и больше по некоторой своей нужде кн. Радзивиллова старство Кричевское изволило на урочные годы отдать во владение неверному жиду именно Гдале, жителю слуцкому. И как принял во владение помянутый жид Гдалий старство Кричевское в волость, начал не так, как другие, прежде бывшие владельцы поступать, но всякими отягощать безмерными денежными податями тамошних крестьян, излишне вымыслив рабочие лесовые заводы, где построил поташные и гардашные заводы и под оный поташ и гардаш брал хотя с наймом с уезду подводы для поставки оных товаров, к пристани, от чего немалую излишнюю нужду и крайнее разорение крестьяне претерпевали.

Также наложил откупные кабачные и прудовые денежные великие зборы и продажу пеньки, покупку соли и прочие несносные отягощения на крестьян...

И видя такое разорение и нападки, того уезду природной мужик Василей Матвеев по прозванию Вошило, который жительство имел в помянутом уезде Кричевском в дер. Селичах, соглася с прочими того уезду Кричевского людьми, послал многократно нарочных ходоков к помянутой кн. Радзивилловой просить на оного жида, но которому прошению отто владения оному жиду отказано...

В генваре месяце около средних чисел прислан от князя полковник прозванием Пестрицкий с немалым числом воинских людей, который в городку Кричеве с командою своею остановился.

И помянутой Василий Вошило, видя своё нещастие, принудил людей простонародных того владения, чтоб по человеку с двора для отпору оного войску были в готовности, и пошел к показанному полковнику встречю с разным боем, с рогатинами и с пищальми, и с дубьём и с прочим, при котором случае людей его пушечной стрельбою и из мелкого ружья разбили, и многих мужиков, поймав, за рёбра на крючье, других по деревням перевешано, иных в полон забрано, отчего не токмо в уезде Кричевском, но и в других владениях

¹ Дата атрымання данясення Сінодам.

великий мятеж учинился; а оной Вошило едва бегством спасся и во область Малороссийскую скрылся...

Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Мн., 1936. Т. 1. С. 632–635.

КРЫЧАУСКІЯ ДЗЯРЖАЎЦЫ

Андрэй Ковач, альбо Андрэйкавіч,
1483–1492 (?).
Занька Жаба, 1500.
Астафій Дашковіч, 1501–1503.
Пётр Епіхамовіч, 1503–1504 (?).
Ян Яновіч Забярэзінскі, 1507.
Васва Іванавіч Ошушысін, 1508–1509.
Цімафей Іванавіч Капуста, 1511.
Юры (Ян) Неміровіч, 1514.
Васілій Сямёновіч Жылінскі, 1517–1529.
Васілій Багданавіч Чыж, 1530–1534, 1536.
Андрэй Няміраў, 1535.
Андрэй Багданавіч Шалуха, 1544–1563.
Канстанцін Андрэевіч Шалуха, 1566–
1572.
Мікалай Служка, 1572(?), 1578

Багдан Іванавіч Саламярэцкі, 1580–
09.07.1602.
Фрыдрых Багданавіч Лукомскі, 1602–
1620.
Багдан Багданавіч Саламярэцкі, 1620
(?)–1630.
Крыштоф Весялоўскі, 1633–1634.
Стафан Пац, ?–1640.
Ганна з Рудзямінаў-Дусяцкіх, удава
Стафана Паца, 1640–1642.
Мікалай Стафан Пац, 1642–1670.
Міхал Казімір Радзівіл, 1670–1680.
Караль Станіслаў Радзівіл, 1680–1719.
Ганна Катарына Сангушкава Радзівіл,
1692–1746.
Геранім Фларыян Радзівіл, 1746–1759.
Ежы Аўгуст Мнішак, 1760–1776.

А.А. Мяцельскі. Старадауні Крычаў. Мн., 2003. С. 151–152.

У складзе Расійскай імперыі

Паводле першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772) паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыйскай усходняй беларускія землі, у тым ліку і Крычаўскае староства, адышлі да Расійскай імперыі.

Крычаўскае староства, адпаведна новаму адміністратыўна-тэрытарыяльнаму дзяленню, адносілася да Магілёўскай губерні. Крычаў з'яўляўся мястэчкам у Чэркаўскім павеце. У студзені 1776 г. Кацярына II перадала Крычаўскае староства, насельніцтва якога налічвала больш за 14 тыс. чалавек, графу Р.А. Пацёмкіну. Былыя дзяржаўныя ўладанні раздаваліся дваранам, у асноўным расійскім саноўнікам. З 1773 г. па 1796 г. імператрыца падаравала сваім прыбліжоным 180550 беларускіх сялян. У беларускіх землях, далучаных да Расійскай імперыі, было

ўведзена такое ж кіраванне, як і ў Расіі. У Чэркаўскім павеце былі створаны: павятовы (акруговы) суд, дваранская апека і ніжні земскі суд. Працавалі спраўнік, павятовы казначэй, павятовы доктар і павятовы лекар, гараднічы. У кожным горадзе дзейнічаў славесны суд, гарадскі магістрат, пры якім быў сіроцкі суд. Парадак, функцыі і прынцыпы ніжэйшага адміністрацыйна-судовага і ваенна-гаспадарчага кіравання былі закладзены сенацкай пастановай ад 22.9.1773 г. «О должности уездных комиссаров». Паводле яе, кожны павет падзяляўся на 6 ключоў на чале з войтамі. Войтам падпарадкоўваліся сотнікі і дзесятнікі. Сотнікі абіраліся ад 100–200 двароў, дзесятнікі – ад 1–25. Яны падпарадкоўваліся павятоваму камісару як прадстаўніку царскіх уладаў. Камісары прызначалі-

ся з расійскіх афіцэраў і зацвярджаліся ў сенаце.

Пасля далучэння да Расіі прыкметна ажывілася развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі, у тым ліку і на Крычаўшчыне. Гэта было звязана з тым, што добра забяспечваўся збыт зерня і іншай сельскагаспадарчай прадукцыі за мяжу і ў буйныя гарады Расіі. У Крычаўскім старстве, напрыклад, павялічыліся плошчы пад лён і бульбу.

Але жыццё сялян пры феадальнай прыгонніцкай сістэме было гаротным, хаця пераважная большасць памешчыцкіх сялян мела сваю гаспадарку. Яны карысталіся зямельным надзелам з умовай выканання павіннасцей. У пачатку XIX ст. у некаторых памешчыкаў сяляне працавалі на паншчыне да 6 дзён на тыдзень. Працоўны дзень цягнуўся ад усходу сонца і да заходу, а з 15 мая па 15 жніўня – з 5 гадзін раніцы і да заходу сонца. Акрамя баршчны, сяляне выконвалі шматлікія дадатковыя павіннасці (будаўніцтва, дарожныя работы, старажоўшчыну).

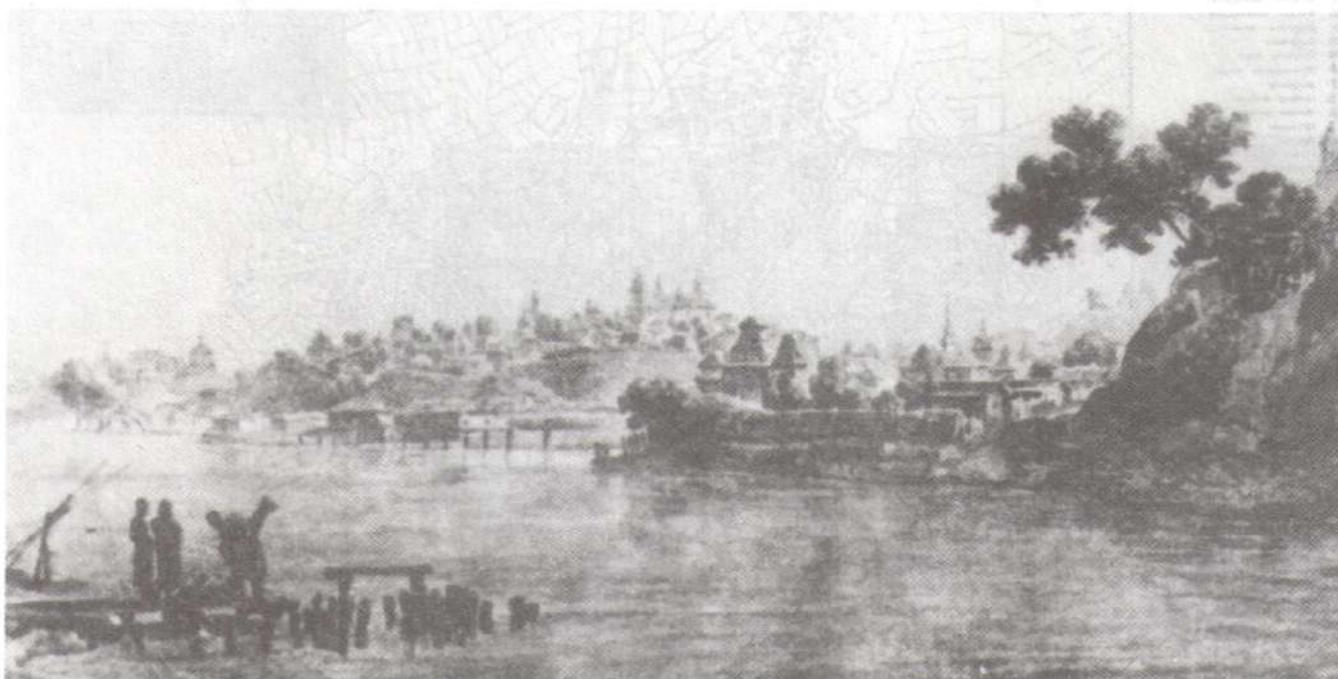
Большасць памешчыцкіх гаспадарак прытрымлівалася старых парадкаў – традыцыйнай трохпольнай сістэмы земляробства. Рост таварнасці такіх гаспадараў ішоў галоўным чынам за кошт павелічэння паншчынных павіннасцей сялян.

Цяжкім было становішча і аброчных сялян. Яны нароўні з баршчыннымі сялянамі плацілі даніну і выконвалі дадатковыя павіннасці ў маёнтках.

Аднак капіталістычныя элементы прасочваліся і ў сялянскую гаспадарку, якая паступова звязвалася з рынкам. У Крычаве і ў буйных населеных пунктах праводзіліся кірмашы. Сяляне прывозілі лён, збожжа, мёд, яблыкі, куплялі соль, жалезныя вырабы.

Сяляне займаліся і адыходнымі промысламі, рыбалоўствам, паляваннем, сплаўнымі работамі.

У канцы XVIII – пачатку XIX ст. адбываўся значны рост мануфактурнай прамысловасці. Спачатку гэта былі прыгонныя мануфактуры, паз-

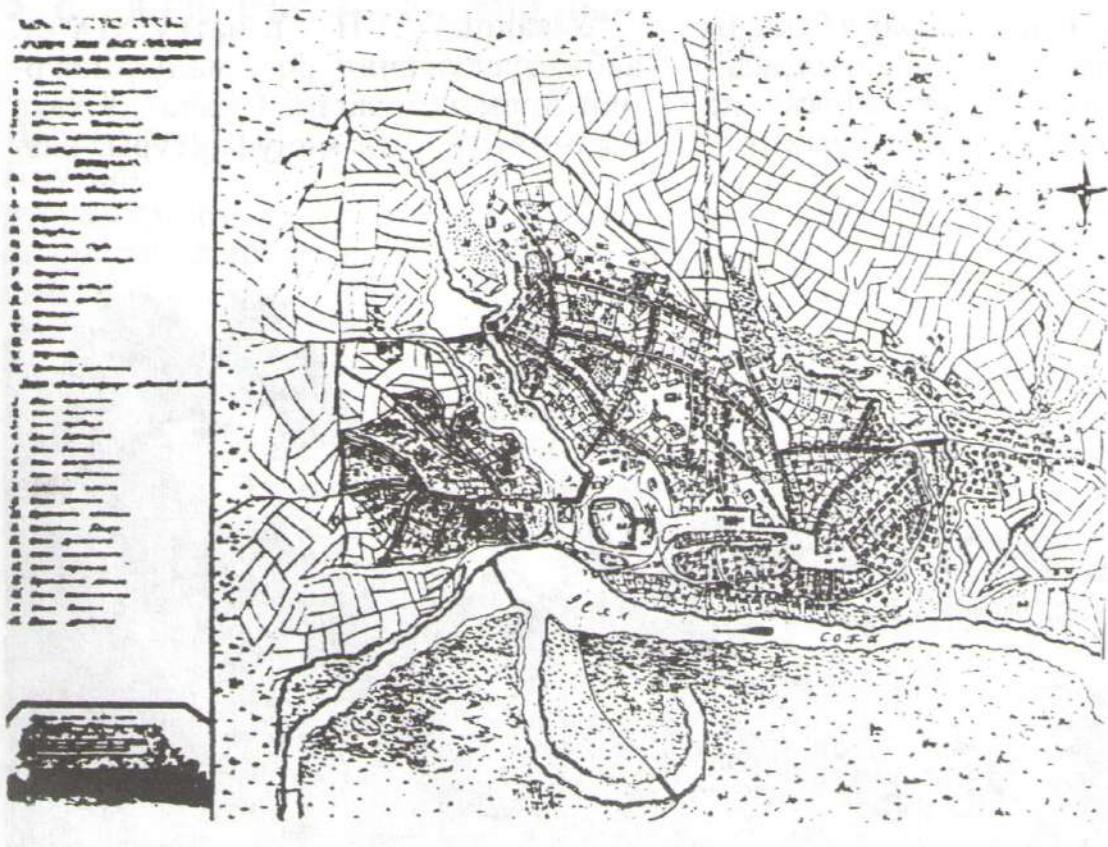

Крычаў у канцы XVIII ст.

ней яны пераразталі ў капіталістычныя.

Тры мануфактуры дзейнічалі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. у мястэчку Крычаў. Першая парусінавая мануфактура існавала ў 1783 – 1845 гг. (уладальнік граф Р.А. Пачёмкін). Да 1790 г. на ёй працавалі сотні прыгонных, акрамя жанчын графства, якія пралі пяньку і лён: кожная за зіму па 1 пуду, а ўсе – па 6 пудоў пражы за год. За тыдзень выраблялася каля 100 кавалкаў (5 тыс. аршынаў) парусіны. У 1783 г. выраблена 820 кавалкаў паруснага палатна вагой 1120 пудоў. У 1786 г. зрасходавана каля 1200 пудоў пражы. У 1797 г. было 112 станкоў, працавалі 224 прыгонныя, выраблена 900 кавалкаў парусіны, большасць якой рэалізавана ў Херсоне. Прадукцыя мануфактуры ішла на

Крычаўскую суднаверф, а таксама ў Херсон і Крамянчуг. З крычаўскай парусіны былі ветразі на караблях эскадры адмірала Ф.Ф.Ушакова. Другая парусінавая мануфактура існавала ў 1786 – 1831 гг. (уладальнік памешчык Галынскі). Вырабляла белае і шэрае палатно (50 тыс. аршынаў у 1796), брызентавую тканіну (33 тыс. аршынаў у 1797), суравое палатно (77 тыс. аршынаў у 1823). У 1786 г. было 170 ткацкіх станкоў (па станку на 1 ткача). У 1797 – 1814 гг. мелася 120 рабочых, акрамя сялянак-прадзільщиц, якія працавалі ў вёсках у залік паншчыны. Большасць прадукцыі ішла на марскія і рачныя судны расійскай арміі ў Херсон, Крамянчуг, іншыя чарноморскія порты, а таксама ў Рыгу і Пецярбург. Канатная мануфактура існавала ў 1785–1798 гг. Размяшчала-

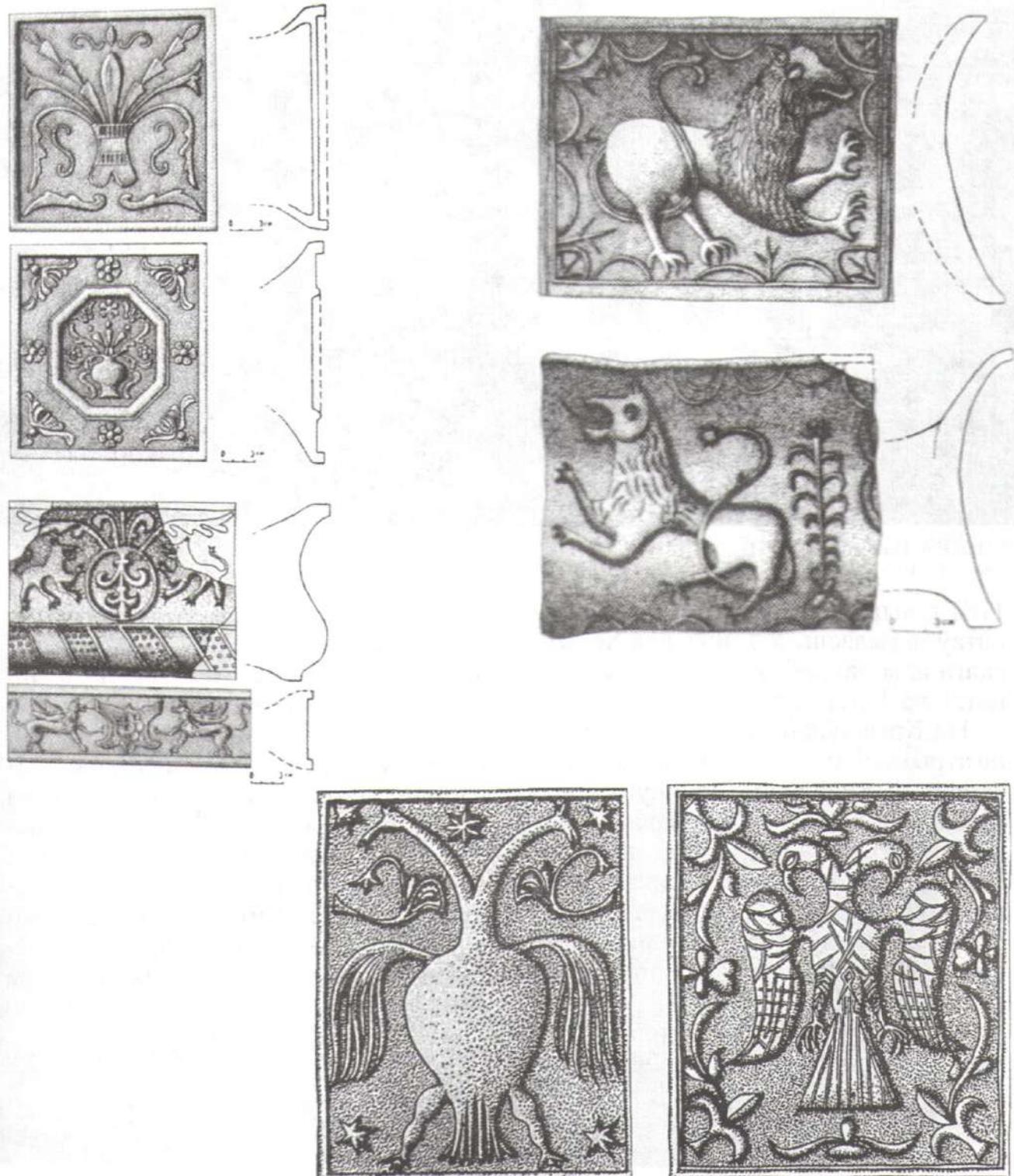

План Крычава, 1778 г.

У складзе Расійскай імперыі

ся ў 2 будынках. Былі 24 колы, печ для варкі смалы з попелам. Попел здавалі сяляне ў залік аброку па чвэрці з душы,

за што атрымлівалі дровы на паліва. Пражу скуплялі ў навакольных вёсках. Працавалі каля 300 прыгонных. У

Кафля XVI–XVII ст. з Крычава.

Палац Р.А. Пацёмкіна, XVIII ст.

1787 г. выраблялася па 1000 пудоў канатаў за тыдзень. У 1785 г. для Херсонскага адміралцейства выпушчана канатаў на 117,2 тыс. руб.

На Крычаўшчыне шырокое развіццё атрымалі кравецкая, шавецкая, ганчарная вытворчасці, апрацоўка дрэва, гарбарства і г.д. У в. Воранава Р.А. Пацёмкін стварыў буйны цагельны завод, вытворчасць якога дасягала 1 млн штук цэглы ў год. Дзейнічала Крычаўская суднаверф, а таксама вінакурны, шкляны, гарбарны, медналіцейны заводы, млыны.

З кожным годам пашыраўся гандаль з бліzkім і далёкім рэгіёнамі Расіі,

наладжваліся эканамічныя сувязі. Але працэс эканамічнай стабілізацыі быў, аднак, спынены пачаткам вайны з Напалеонам. У ліпені 1812 г. Крычаўшчына была акупавана французскімі войскамі. Французская акупацыя нанесла краю вялікія матэрыяльныя і значныя людскія страты. Шырокія памеры прыняло марадзёрства салдат. Яны забіралі коней, валоў, кароў, авечак, збожжа. Нярэдка сяляне самі знішчалі запасы прадуктаў, каб не дасталіся ворагу, тым самым свядома асуджалі сябе на галоднае існаванне.

В.Ф. Куліченка.

Дакументы сведчаць

Указ Сената аб падараванні Р.А. Пацёмкіну Крычаўскага старства

Указ Ея императорского величества самодержицы всероссийской из правительственного Сената Могилевской губернии канцелярии по именному ея императорского величества указу данному сенату сего января 11 дня за подписанием собственныя Ея величества руки, в котором написано: генералу аншефу графу Григорию Потемкину за службу его Ея величеству и отечству всемилостивейше показали Ея императорское величество в вечное и потомственное владение в Могилевской губернии местечко Кричев и все старство Кричевское со всеми селами, деревнями, крестьянами и со всякими к сему старству принадлежностями. Правительствующий Сенат приказали: по сему Ея императорского величества всемилостивейшему указу учинить непременно исполнение могилевской губернской канцелярией, а тамошнему господину генерал-губернатору к учрежденному при юстиции коллегии лифляндской особо для белорусских губерний департаменту знать дано.

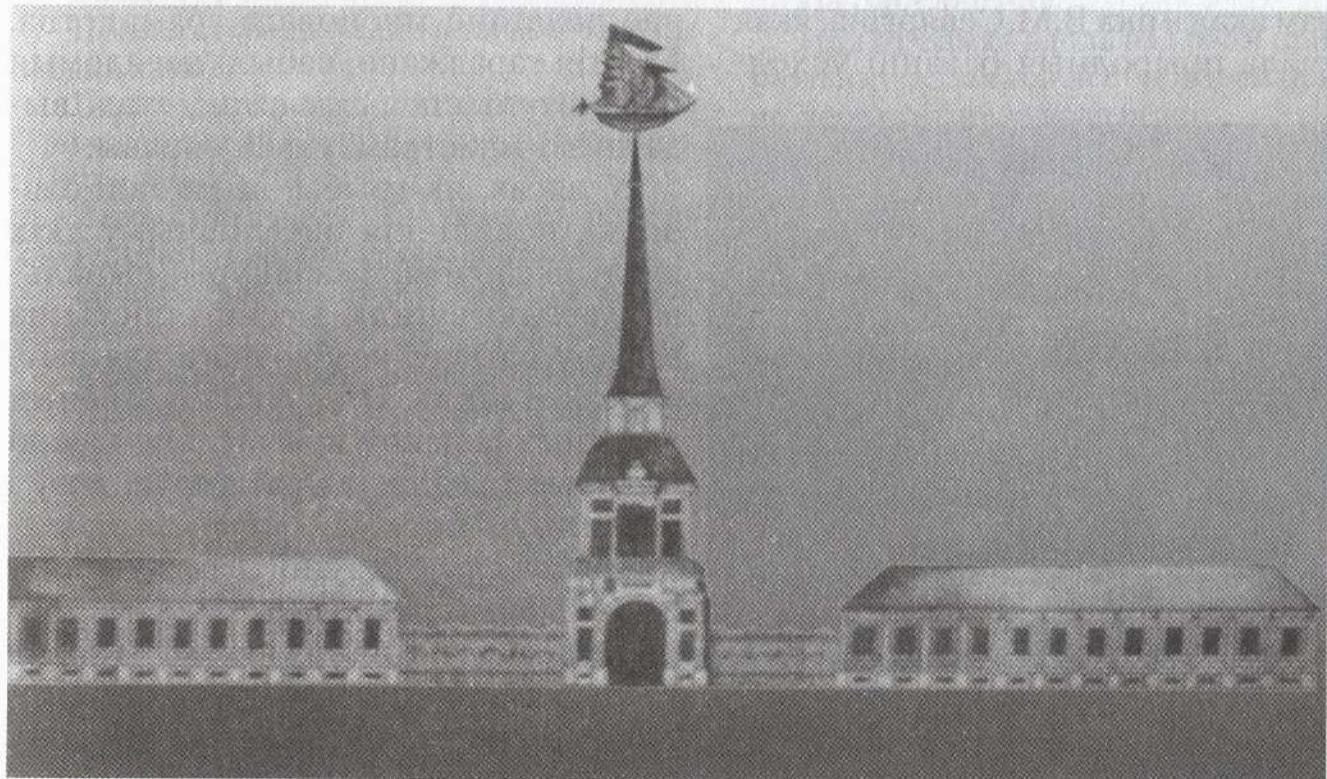
Генваря 15 дня 1776 года.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 3268. Воп. 1. Спр. 6.

Крычаўская суднаверф

Ёсць у Рускім музеі ў Санкт-Пецярбургу акварэльны малюнак. На ім мастак Міхаіл Іваноў адлюстраваў горад

Крычаў канца XVIII ст. На высокіх узгорках правага берага ракі ўзвышаюцца сцены і вежы замка, высокія зва-

Крычаўская суднаверф. З малюнка 1786 г.

ніцы цэркваў і шпілі касцёла, памяшканне гарадской ратуши, заводскія збудаванні. Злева бачны будынкі суднаверфі і адміралцейства. Над адміралцействам — сцяг, а самы верх суднаверфі ўпрыгожвае мадэль паруснага карабля.

...У другой палове XVIII ст. Расіі неабходны быў выхад да Чорнага мора, як адзін з важнейшых гандлёвых шляхоў на Блізкі Усход і ў краіны Міжземнамор'я. Руская армія авалодала паўночным узбярэжжам Чорнага мора. Неабходна было тэрмінова будаваць гандлёвы і ваенны флот, узвесці партовыя гарады.

Работы па будаўніцтву флота ўзначальваў князь Р.А. Пацёмкін. Уладальнік буйных маёнткаў, падараваных яму Кацярынай II на поўдні Украіны, на Смаленшчыне і ў Беларусі, ён жа расышў выкарыстаць прыродныя рэсурсы сваіх уладанняў. Тым больш, што навуковая экспедыцыя пад кіраўніцтвам акадэміка В.М. Севяргіна, якая вывучала прыродныя багацці ўсход-

най Беларусі, канстатавала: Крычаўскае староства мае неабмежаваны запас карабельнай хвоі і дубовых гаёў. Былі тут і шырокія магчымасці для вырошчвання на вялікіх плошчах лёну і канаплі, так неабходных для вытворчасці парусіны і канатаў.

На берагах Сажа шпаркімі тэмпамі разгарнулася будаўніцтва. Узводзіліся карпусы адміралцейства, суднаверфі, заводы для вытворчасці парусіны, цэглы, шкла і канатаў. Сож паглыбілі, а там, дзе ў яго ўпадала рапчула Крычаўка і дзе ўзвышаліся адміралцейства і суднаверф, збудавалі прычалы. Ад хваёвага бору да Сажа пракапалі каналы цераз заліўны луг, па якіх дастаўляўся лес.

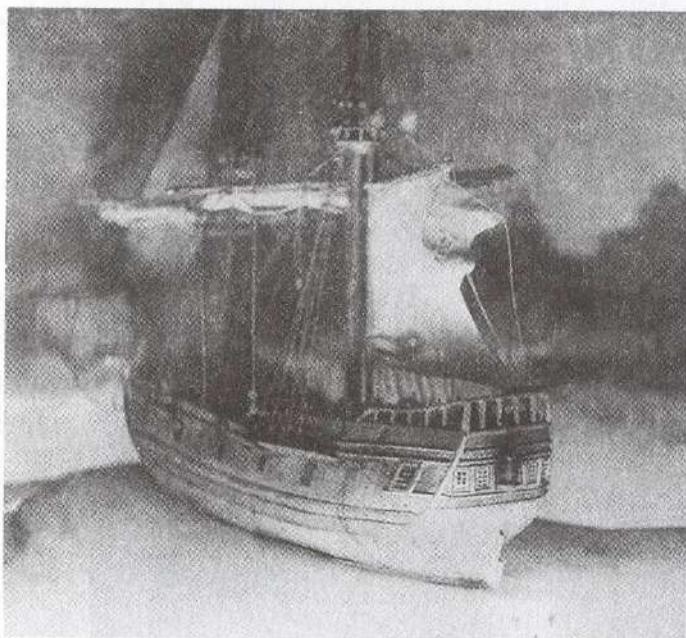
У Крычаў з Пецярбурга былі націраваны таленавітыя інжынеры і афіцэры (будучы адмірал Пустошкін, інжынер Фаленберг, палкоўнік Нядзельські і іншыя). Такі наплыў інтэлігенцыі не мог не паўплываць на духоўнае развіццё мясцовага грамадства. Многія гараджане набылі невядомыя ім дагэтуль спецыяльнасці, сталі выдатнымі майстрамі сваёй справы.

У лясах, як грыбы, вырасталі слабодкі, невялічкія паселішчы, у якіх жылі лесарубы, смалакуры, выпальвальщицы вугалю і спецыялісты па вырабу паташу, неабходнага для вытворчасці шкла. Энергію збудаваных вадзяных млыноў крычаўляне пачалі выкарыстоўваць для распілоўкі дрэў і нарыйтоўкі брусоў.

Цэглу для будаўніцтва выраблялі на мясцовым заводзе.

Прыкметна павялічылася колькасць насельніцтва горада, бо распачатое будаўніцтва патрабавала прытоку рабочай сілы.

Няспынна пацяклі па Сажу ў Днепр з Крычава, а з Дняпра — у парто-

Макет першых караблёў, якія будавалі ў Крычаве.

выя гарады Чорнага мора баржы з будаўнічымі матэрыяламі. Расія будавала Чарнаморскі флот, няшчадна эксплуатуючы прыродныя багацці нашага краю і яго насельнікаў. У 1786 г. на ваду была спущчана першая яхта ў прысутнасці таленавітага інжынера, стрыечнага дзеда паэта А.С. Пушкіна, генерала Ганібала, адмірала Пушчына і іншых. Ёй далі назыву «Дзясна».

Потым, калі на ваду былі спущча-

ны яшчэ 23 парусныя і вясяльныя судны, «Дзясна» стала флагманам эскадры адмірала Пушчына. З 1787 г. флатылія ўвайшла ў склад Чарнаморскага флоту.

Варта дадаць, што крычаўляне не толькі збудавалі судны, але многія з іх сталі матросамі. Яны прымалі ўдзел у марскіх баях пад камандаваннем адмірала Ф.Ф. Ушакова.

М.Ф. Мельнікаў.

Вуліцы Крычава

НАЧАЛО ИНВЕНТАРЯ КРИЧЕВА XVIII в.

Улица Слободская:

По левой стороне улицы 2 халупы – Мартина Шаповалова и Демы Москалевича, 4 свободных плаца.

По правой стороне – 13 плацев, 8 халуп (избушек, хижин). В одной Иван – сын Кузьмы.

Улица Юрьевская:

Правая сторона – один плац, две халупы и одна хата.

Переходя на улицу Латинскую, 4 избы. Три человека на юрисдике, среди них Исак Шип – гончар.

Левая сторона – четыре хижины, церковь св. Георгия с кладбищем и звоницей.

За церковью – опять 4 хижины и один дом.

Улица Жидовская, идущая от Рынка:

Правая сторона – 3 хижины. Еврейская школа.

Хозяйство О. Александра, церкви Замковой, хозяйство О. Кондрата, хозяйство О. Фёдора.

Левая сторона, идя от Рынка:

Хозяйство Героика Евея.

Хозяйство пана Свадковского.

Семь хижин, 3 дома.

Улица Чериковская, идя от Замка:

Правая сторона – 7 хижин, два плаца.

Переходя к улице Латинской, 5 халуп,

два плаца, дом Васьки Боровика с садом.

Левая сторона Чериковской улицы:

Хозяйство Олеся Ути.

Дом Якова Онисковича – кузнеца.

Два плаца, две хижины.

Поворотясь от рва к улице:

Дом Олеся Ути – Ратмана (советника). Пять халуп, два плаца.

На Забелишине:

Идя от Замка вдоль над рвом при озере Фольварк к Замковой с броваром при гребне, через которую вода бежит...

Там же пруд, наполняющийся из криниц бегущих, небольшой, вроде сажалки.

Улица Спасская

Левая сторона, от Сожа идущая:

Под кладбищем старым св. Спаса, на котором церковь раньше стояла: 8 плацев, 6 халуп, хозяйство Михалки ... медника и еще 2 хозяйства.

Правая сторона улицы Спасской:

На Забелешине

Два хозяйства попадей церкви Спасской, 3 хижины.

Переходя к улице Росиной:

1 хижина, 1 плац.

Переходя заулок:

6 хижин, 1 плац.

Переходя переулок:

6 хижин, одно хозяйство, два плаца.

Ад часоў першабытных – 1917

Церковь св. Спаса со звоницей.

Там же богадельня, 3 хижини. Одна из них Исака Рубина портного.

В переулке к Сожу

12 хижин, 2 плаца.

Поворачивая с переулка, 3 хижини.

Между улочкой и рвом
9 хижин, один плац.

Переулки над Сожем:

6 хижин, 3 плаца.

Переходя переулок, 3 хижини, два хозяйства, два плаца.

Улица Корецкая,

Идя с улицы Спасской

Левая сторона:

5 хижин, (из них Матея, Игната и Андрея Корецких), 6 плацов.

Правая сторона:

16 плацов, 2 хижини.

Сзади над рвом от Сожа:

4 плаца.

Улица Росина (идя от улицы Спасской)

Левая сторона:

5 хижин, 5 плацев.

Конец при плацах тех, что насквозь переходит с улицы Корецкой.

Правая сторона:

3 юрисдикции, две хижини.

Переходя переулок:

14 плацев.

За улицей Чериковской

16 плацев.

На Загородище за озером

Часть, лежащая с левой стороны – 1 халупа, 3 плаца.

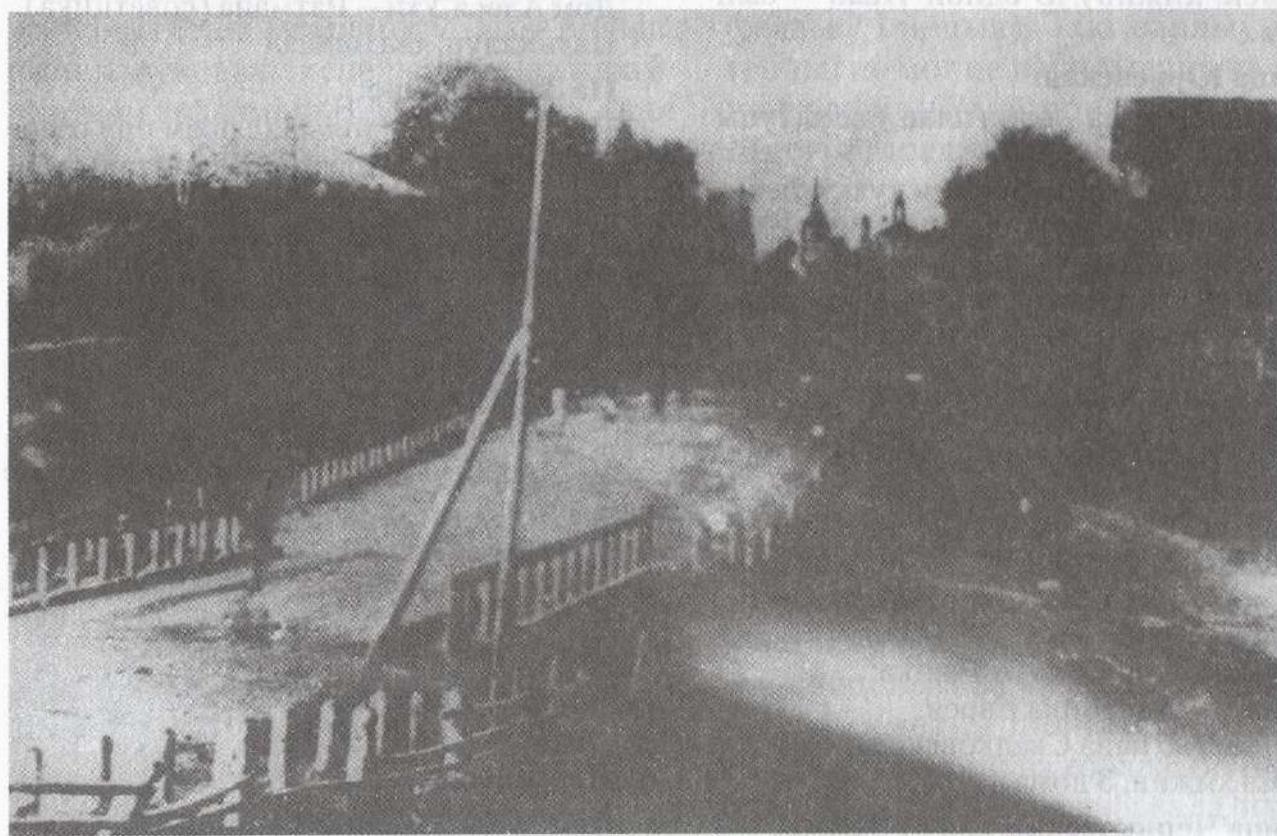
На Подгородище

12 халуп и ещё 3.

Городище старое.

Церковь Пречистой Божией Матери с кладбищем.

15 плацев, 3 хижини.

Адна з вуліц Крычава.

Вторая часть на Загородище, идя от озера:

8 хижин, 3 плаца.

Сзади, свернув вправо – 6 плацев.

Церковь св. Ильи с кладбищем с плацем, где хозяйство протоиерея, там же и огород сбоку кладбища.

«Назад поворачивая:

8 плацев.

За уличкой над Сожем:

4 плаца

3-я часть крайняя с правой стороны, лежащая от речки Сожа.

Идя от мельницы

Пруд с мельницей.

Дома О. Григория и О. Михаила из церкви Пречистенской.

6 хижин, 1 плац.

Улицы Кричева

Замковая.

Над рвом Бровэй (Броварная?).

Бочковая.

Побережанская.

Платницкая.

Документы сведчаць

АБ КОЛЬКАСЦІ НАСЕЛЬНІЦТВА Ў м. КРЫЧАЎ У 1779 г.

Итого в местечке Кричеве дворов: христианских – 384, еврейских – 86; в них христиан мужеска 950, евреев мужеска 341, женска 362, цыган мужеска 36, женска 28.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 364. Воп. 1. Спр. 168. Л. 14.

АБ КОЛЬКАСЦІ НАСЕЛЬНІЦТВА І КОЛЬКАСЦІ НАСЕЛЕНЫХ ПУНКТАЎ, ПРАМЫСЛОВЫХ ПРАДПРЫЕМСТВАЎ, УСТАНОЎ, ЦЭРКВАЎ І КОРЧМАЎ У КРЫЧАУСКІМ СТАРОСТВЕ Ў 1779 г.

И все вышеписанное староство мы, Герасимов и Танцов, со всеми издревле принадлежащими к нему угодьями, пашенной и не пашенной землею и лесами и сенными покосами по старым межам, граням, копцам и урочищам, не оставляя ничего, все без остатка отказали. А всего в онном старостве местечек 6, сел – 14, деревень – 130. В них церквей благочестивых – 21, униатских – 3, костелов римского исповедания – 1, школ еврейских – 3, дворов господских – 4, мельниц – 29, сукновален – 12, корчем – 104, заводов ордашных – 5, стеклянных – 2, железных – 1, винных – 3, озер стоячих – 3, дворов крестьянских – 3249, в них крестьян мужеска – 11057, женска – 10601, в бегах мужеска – 1399, женска – 1115, дворов еврейских – 161, в них евреев мужеска – 775, женска – 815, цыган мужеска – 36, женска – 28 голов.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 364. Воп. 1. Спр. 168. Л. 134.

Лычовая.

Гончарская.

Сымоновичская.

Дрибинская.

Гуменная.

Гриневая.

Латинская.

Слободская.

Юревская.

Еврейская.

Чериковская.

Спасская.

Корецкая.

Росинка.

39 крам на рынке.

Церкви в Кричеве

1. Юрьевская.

2. Пятницкая.

3. Пречистенская.

4. Воскресенская.

5. Ризоположенская (9).

6. Вознесенская.

7. Никольская.

8. Дьяковская.

З фондаў Крычаўскага раённага краязнаўчага музея.

Славутыя землякі

ПАМЕШЧЫК-ДЭМАКРАТ

Пры знаёмстве з гістарычнымі матэрыяламі мне ў очы кінулася прозвішча «польскага эмігранта» Аляксандра Вікенцевіча Галынскага. Спачатку я не звярнуў на яго асаблівай увагі, бо шматлікі род памешчыкаў Галынскіх на Крычаўшчыне меў нядобрую славу. Але ўспомніў пасля, што прозвішча А.В.Галынскага згадваецца ў кнізе А.Герцэна «Былое і думы». Захацелася да ведацца пра нашага земляка. Зрабіць гэта было нялёгка. Шмат давялося папрацаваць у архівах, у бібліятэках. Паступова назапашваліся матэрыялы, якія даюць некаторае ўяўленне пра асобу нашага загадкавага земляка.

Аляксандр Вікенцевіч Галынскі нарадзіўся ў Крычаве ў 1816 г. Жыў у былым палацы князя Р.А. Пацёмкіна, які купіў яго дзед, і з'яўляўся спадчынным уладальнікам маёнтка Задабрасць. Скончыў медыцынска-хірургічную акадэмію ў Пецярбургу. Ён быў не толькі доктарам, але і здольным журналістам, друкаваўся на старонках парыжскіх, лонданскіх газет.

У канцы саракавых гадоў XIX ст. рускі палітычны эмігрант Сазонаў арганізаваў Парыжскі рэвалюцыйны клуб «Братство народов». У яго ўваходзілі палітычныя эмігранты з розных краін, а таксама некаторыя вядомыя французскія дзеячы, што былі нязгодныя з палітыкай урада. Галынскі стаў актыўным членам гэтага клуба. Французскія ўлады неўзабаве вымушшаны былі спыніць дзеянасць клуба, а А.В.Галынскага і некаторых іншых яго членоў выслаць з Францыі.

Вось кароткая харектарыстыка нашага земляка: «А.В.Голынскій (1816) – польскі эмігрант, літаратар. На его средства была создана типография польского «Демократического товарищества» в Лондоне и издавалась газета «Польский демократ». С Герценом Голынскій познакоміўся в 1849 году в Париже через Сазонова, в том же году выслан из Франции». (Літературное наследство. Изд. Академии наук СССР, Москва, 1955. Т. 62. С. 539).

Вядома нам і тое, што А.Галынскі шмат

падарожнічаў. Быў у Егіпце, Палесціне, Сірыі, Швейцарыі, Амерыцы. У сваіх кнігах і артыкулах пропагандаваў ідею дружбы народаў усіх краін, з абурэннем пісаў пра жорсткі прыгнёт людзей, усхваляў свабоду і незалежнасць. Але шмат яшчэ старонак жыцця нашага славутага земляка і яго дзеянасці, на жаль, застаюцца невядомымі і ча-каюць свайго вывучэння.

М.Ф. Мельнікаў.

РЭВАЛЮЦЫЯНЕР-НАРОДНІК

КАВАЛІК Сяргей Піліпавіч, нарадзіўся 13 (25).10.1846 г. у маёнтку Свадкавічы. Рэвалюцыянер-народнік. З сям'і дробнага памешчыка. З 1863 г. юнкер Паўлаўскага вайсковага вучылішча. З 1864 г. вольны слухач Пецярбургскага, у 1868 г. – Кіеўскага універсітэта. У 1869 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю па матэматыцы. У 1873 г. выязджаў у Цюрых (Швейцарыя), дзе сустракаўся з М.А. Бакуніным, П.Л. Лаўровым, П.М. Ткачовым. У 1874 г. вярнуўся ў Расію, арганізаваў 10 народніцкіх гурткоў, якія вялі агітацыю сярод сялян. У ліпені 1874 г. арыштаваны ў Самарскай губ. разам з М.К. Судзілоўскім, спачатку адбываў пакаранне ў Петрапаўлаўскай крэпасці ў Пецярбургу. На працэсе 193-х (1877–1878) асуджаны на 10 гадоў катаргі (разам з І.М. Мышкіным, В.І. Вахоўскай). З 1880 г. адбываў высылку ў Якуціі. У 1898 г. некалькі месяцаў жыў у мяст. Блонь Ігуменскага пав. Мінскай губ. ў маёнтку нарадавольца А.В. Бонч-Асмалоўскага, да 1914 г. працаваў рахункаводам у Мінску. З 1915 г. прыкамандзіраваны да Земскага саюза, дзе працаваў разам з М.В. Фрунзе. Пасля лютагаўскай рэвалюцыі 1917 г. нам. старшыні Мінскай гарадской думы, старшыня Мінскага губернскага зямельнага камітэта. Па палітычных поглядах быў блізкі да эсэраў. У 1918 г. у час германскай акупацыі прымаў удзел у дзеянасці Мінскай гарадской думы. У 1920–1922 гг. працаваў у народным камісарыяце сацыяльной апекі БССР. З 1922 г. выкладаў вышэй-

шую матэматыку ў палітэхнікуме (Мінск). Старшыня Мінскага аддзялення таварыства паліткатаражан і высыльных пасяленцаў. Аўтар успамінаў «Рэвалюцыйны рух сямідзесятых гадоў і працэс 193-х», шэрага артыку-

лаў у часопісе «Былое» (1906), «Каторга и ссылка» (1924).

Памёр 26.4.1926 г.

Э.Ліпецкі.

Іх шлях пралёг

БЕЗ-КАРНІЛОВІЧ Міхаіл Восіпавіч. Беларускі гісторык, краязнавец і этнограф, вайсковы тапограф, статыстык, генерал-маёр расійскай арміі. Пад яго кіраўніцтвам у 1831–1847 гг. праводзілася тапаграфічнае і вайскова-статыстычнае вывучэнне Мінскай, Наўгародскай, Віцебскай, Валынскай губерняў і Беластоцкай акругі. У час знаходжання на Беларусі збіраў гістарычныя і этнографічныя матэрыялы, на падставе якіх выдаў кнігу «Гістарычныя звесткі пра выдатныя месцы на Беларусі з дадаткам іншых звестак, якія да яе ж адносяцца» (Спб., 1855), у якой разглядаў таксама пытанні этнічнай тэрыторыі, побыту і культуры беларусаў. Беларусамі лічыў толькі «нашчадкаў крывічоў», разам з тым гаварыў пра беларусаў як пра асобны народ і ставіў іх у адзін рад з суседнімі народамі. Апісаў яго цяжкае жыццё, аднак прапаноўваў ссяляць ссялян у вялікія вёскі, захоўваць патрыярхальныя сем'і і нават злучаць у адну сям'ю (адзін двор) невялікія сем'і суседзяў. Асобныя раздзелы кнігі прысвяціў апісанню народных абрадаў, звычаяў, вытворчай дзеянісці, народнай метэаралогіі.

Аўтар кнігі «Віцебская губерня» (1852).

ДАМБАВЕЦКІ Аляксандр Станіслававіч (1840–пасля 1914), краязнавец і грамадскі дзеяч. У 1872–1893 гг. магілёўскі губернатар, з 1893 г. сенатар. Ініцыятар выдання і рэдактар калектыўнай працы «Вопыт апісання Магілёўскай губерні ў гістарычных, фізіка-геаграфічных, этнографічных, прамысловых, сельскагаспадарчых, лясных, вучэбных, медыцынскіх і статыстычных адносінах...» (кн. 1–3, Магілёў, 1882–1884), дзе дадзена характеристыка асноўных заняткаў насельніцтва, матэрыяльнай і духоўнай культуры жыхароў Магілёўшчыны. Змешчана каля 500 калядных (зімовых), веснавых,

летніх, вясельных і рэлігійных песень. Апісаны абраады вяселля, хрэсьбін, пахавання, памінаў, народныя святы і звычаі, дажынкі, талака, розныя гульні, павер’і, прымхі і забабоны, помнікі археалогіі, архітэктуры, адметныя мясціны губерні, гісторыя значных населеных пунктаў; прыведзены каляндар сямейнага народнага побыту на кожны месяц і на цэлы год, назвы лекавых раслін і іх прызначэнне. Ініцыятар стварэння губернскага гісторыка-этнографічнага музея ў Магілёве (1879). Садзейнічаў вывучэнню гісторыі і этнографіі Магілёўшчыны, правядзенню археалагічных раскопак у Падняпроўі.

КІРКОР Адам Ганоры Карлавіч (псеўд. Ян са Славіна, Ян Валігурскі, Сабары і інш.; 21.1.1818, в. Слівіна Манастыршчынскага р-на Смаленскай вобл.). Беларускі, польскі і расійскі грамадскі дзеяч ліберальнага наکірунку, этнограф, публіцыст, выдавец, гісторык, краязнавец, археолаг, літаратуразнавец. Член-кар. Імператарскага археал. т-ва (1856), член Рускага геагр. т-ва (1857), Акадэміі ведаў у Кракаве (1873), член Віленскай археал. камісіі (з 1855), хавальнік Віленскага музея старожытнасцей, ахвяраваў яму ўласную археалагічную-этнографічную калекцыю, сабраную ў час экспедыцый на Мінскай і Віленскай губ. Вучыўся ў Магілёўскай (да 1834) і Віленскай (да 1838) гімназіях. У Вільні ў 1840–1860-я гг. выдаваў літ.-навуковыя альманахі «Radegast» («Радэгаст»), «Памятныя кніжкі Віленскай губерні», «Pismo zbiorowe Wilenskie» («Віленскі альманах») і інш., часопіс «Teka Wilenska» («Віленскі зборнік»), дзе змяшчаў свае працы па гісторыі і этнографіі Беларусі і Літвы. Рэдактар газ. «Віленский вестник» (1860–1865), кіраўнік гуртка беларускіх, польскіх і літоўскіх літаратараў і дзеячаў культуры (Вільня, 1850–1860-я гг.).

З 1859 г. уладальнік друкарні ў Вільні, у 1868–1871 гг. адзін з выдаўцоў газеты «Новое время» ў Пецярбургу. З 1872 г. у Кракаве. Чытаў лекцыі па славянскіх, у т.л. беларускай, літаратурах у Кракаўскім тэхнічна-прамысловым музеі. Вывучаў, папулярызаў гісторыю, антрапалогію, матэрыяльную і духоўную культуру беларусаў, падкрэсліваў гіст.-этнічную самастойнасць і самабытнасць бел. народа, яго крэўнасць ці пэўнае падабенства з рускім, украінскім, польскім, літоўскім народамі. У працах «Рэшткі язычніцкіх звычаяў на Беларусі» (1839), «Аб этнографічнай мяжы літоўскай і славянскай народнасцей у Літве» (1857), «Этнографічны погляд на Віленскую губерню» (1857–1859), «Этнографічныя нарысы Сувалкской губерні» (1873), у публікацыях «Літоўскае Палессе» і «Беларускае Палессе» («Жывапісная Расія», т. 3, ч. 1–2, 1882) даў этнічную і сацыяльна-бытавую характеристыску тыпаў беларуса, адзначыў яго высокія духоўна-маральныя якасці (прывязанасць да зямлі, працавітасць, кемлівасць, дасціпнасць), падкрэсліў самастойнасць беларускай мовы, яе багатыя пісьмовыя традыцыі і інш. Падрабязна разгледзеў беларускую вусна-паэтычную творчасць: песні, прыказкі, прымаўкі, паданні на матэрыяле Ашмянскага, Лідскага, Свянцянскага, Вілейскага, Нясвіжскага паветаў, апісаў абрады і звычайі (дажынкі, вяселле, пахаванне), гульні і танцы («Жаніцьба Цярэшкі», «Падушачка», «Мяцеліца»), святы (каляды, купалле, вялікдень) і інш. Праілюстраваў апісанні арыгінальнымі тэкстамі народных песен, у большасці запазычанымі (без спасылак) з ранейшых публікаций Я. Тышкевіча, Я. Чачота; для тлумачэння беларускіх тэкстаў склаў невялікі беларуска-рускі слоўнічак. У духоўнай культуре беларусаў вялікую ролю аддаваў міфалагічным крыніцам, не-даацэньваў яе рэальнага, сацыяльна-бытавога кантексту. У кнізе «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў» (1874) найбольш выразна праявіўся цэласны, пазбаўлены прымітыўнага этнографізму падыход да бел. культуры як да шматвяковай гістарычнай з'явы ў адзінстве пісьмовых і вусна-паэтычных, фальклорных відаў творчасці. Памёр 23.11.1886 г.

МЕЕР Андрэй Казіміравіч, беларускі краязнавец 2-й пал. XVIII ст. Аўтар працы «Апісанне Крычаўскага графства або былога староства», складзенай у 1786, у якой побач з харкторыстыкай прыродна-геаграфічных умоў, стану сельскай гаспадаркі і мануфактурных прадпрыемстваў, складу насельніцтва па этнічнай і канфесіянальнай прыкметах апісаў традыцыйныя побыт і культуру беларусаў, змясціў некалькі беларускіх фальклорных твораў. Яго праца — каштоўная крыніца для вывучэння гісторыі і культуры Беларусі. Рукапіс зберагаецца ў архіве Казанскага універсітэта.

РАМАНАЎ Еўдакім Раманавіч [30.8 (11.9).1855, мяст. Новая Беліца, цяпер у межах Гомеля — 20.1.1922], беларускі этнограф, фальклорыст, археолаг. Правадзейны член Рускага геаграфічнага таварыства (1886), Маскоўскага таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнографіі (1888), Маскоўскага археалагічнага таварыства (1890, член-карэспандэнт — 1886), Віцебскага статыстычнага камітэта (1891). Скончыў Гомельскую прагімназію (1870), курсы настаўнікаў рускай мовы і гісторыі (1872). Працаваў настаўнікам (1872–1886), інспектарам народных вучылішчаў Віцебскай, Гродзенскай і Магілёўскай губерняў (1886–1906), член Часовай камісіі па ўладкаванню Віленскай публічнай бібліятэкі і музея (1906–1916). У 1897–1903 гг. рэдактар неафіцыйнага аддзела газеты «Могілевские губернские ведомости»; у 1900–1903 г. пад яго рэдакцыяй выдадзены 3 выпускі «Могілевской старини». З 1910 г. загадчык секцыі этнографіі і археалогіі Паўночна-Заходняга аддзялення Рускага геаграфічнага таварыства. З 1917 г. жыў у Стайрапалі. Вывучаў матэрыяльную і духоўную культуру беларусаў: жыллё, адзенне, сямейныя побыт, народныя абрады, вераванні, народны каляндар і медыцыну, дзіцячыя гульні. Апублікаваў больш за 200 прац па этнографіі, фальклору, гісторыі, археалогіі і мове беларусаў, больш за 10 тысяч фальклорных твораў. Адстойваў права беларускага народа на развіццё нацыянальнай культуры, мовы, навукі і літаратуры. Асноўная фальклорна-этнографічная праца «Беларускі

зборнік» (вып. 1–9, 1886–1912), своеасаблівава ёнцыклапедыя побыту і культуры беларусаў дарэвалюцыйнага часу. Сярод прац: «Матэрыялы па этнографіі Гродзенскай губерні» (вып. 1 – 2, 1911 – 1912), «Крыніцы для гісторыі Магілёўскага краю» (вып. 1, 1916). У 1886 – 1894 гг. вёў археалагічныя раскопкі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях, адкрыў помнік эпіграфікі XII ст. Барысаў камень (каля в. Высокі Гарадзец Талачынскага раёна). Склаў археалагічныя карты Магілёўскай, Віцебскай і Гродзенскай губерняў. Сабраў звесткі пра 1000 гарадзішчаў Беларусі, выявіў шмат стаянак першабытнага чалавека, вёў антропалагічныя даследаванні. У 1901 г. апублікаваў (са скарачэннямі) працу А.Меера «Апісанне Крычаўскага графства 1786 года». У 1900 г. выдаў зборнік «Тарас на Парнасе і іншыя беларускія вершы».

СЕВЯРГІН Васіль Міхайлавіч (19.9.1765, Пецярбург – 29.11.1826), рускі мінеролаг і хімік, асветнік. Акадэмік Пецярбургскай АН (1793). Ганаравы член многіх расійскіх і замежных навуковых таварыстваў, у т.л. Віленскага ўніверсітэта (1803). Скончыў ўніверсітэт у Пецярбургу, удасканальваў веды ў Гётынгенскім ўніверсітэце ў Германіі (1785–1789). Адзін з заснавальнікаў рускай мінералагічнай школы. У пачатку XIX ст. двойчы пабываў у беларускіх гу-

бернях. Свае ўражанні адлюстраваў у «Запісках падарожжа па заходніх правінцыях Расійской дзяржавы...» (1803) і «Працягу запісак...» (1804), дзе змешчаны звесткі пра беларускія гарады і пасёлкі, побыт насельніцтва, стан эканомікі і асветы, апісаны прыродныя, гістарычныя і бытавыя з'явы.

Друкуеца па кн.: Этнографія Беларусі. Мн., 1989. С.55, 166–167, 260, 314, 426, 456.

СЯМЁНАЎ-ЦЯН-ШАНСКІ (сапр. Сямёнаў) Пётр Пятровіч (14.1.1827, в. Уруса-ва Раненбургскага пав. Разанская губ. – 11.3.1914), расійскі географ, падарожнік, статыстык, батанік і энтомолаг, дзярж. і грамадскі дзеяч. Ганаравы член Пецярбургскай АН (1873). Скончыў Пецярбургскі ун-т (1848). З 1849 г. удзельнічаў у рабоце Рус. геагр. т-ва, віцэ-старшынёй і фактычным кіраўніком якога быў з 1873 г. У 1856 – 1857 гг. здзейсніў падарожжа ў паўн. і цэнтр. раёны Цянь-Шаня, вывучыў асн. рысы геал. будовы і рэльефу гэтай горнай краіны. Пад кіраўніцтвам і з удзелам П.П.Сямёнава ажыщцёўлены многія геаграфічныя выданні, у тым ліку «Расія. – Поўнае геаграфічнае апісанне нашай айчыны».

Беларуская савецкая энцыклапедыя. Мн., 1974. Т. 10. С. 173.

Падрыхтавала да друку З.Г.Дзямешка.

А.К. Меер аб Крычаўшчыне

Шмат старонак сваёй кнігі «Описание Кричевского графства 1786 года» А.К. Меер прысвяціў жыццю сялян. Прыехаць на Крычаўшчыну і заняцца глыбокім вывучэннем быту і абрадаў тутэйшых жыхароў яго прымусіла заданне князя Р.А.Пацёмкіна.

«...Земледельцы пытаются единственно земляным своим рукоделием, плотничною работою... Жены крестьянские упражняются летом в жатве и других, как полевых, так и огородных работах, а зимою прядут на хозяйство пеньку и для себя лён и шерсть. Собираемая с них пенька немалую для Кричевской парусной фабрики составляет вы-

году, ибо каждая взрослая женщина и девка по всему старству спрясть должны в зиму по одному пуду пакли, из которой выходят полпуда и два тюка, или четырнадцать фунтов пеньки, так что в год вообще со всех женщин собирается около 3500 пудов пакульной и 2500 – пеньковой пряжи».

«Некоторые крестьяне и в летнее время, для сбережения своего запаса, принужденными бывают употреблять из овсяной, со щавелем смешанной муки лепешки, прибавляя к ним для вязкости и несколько ржаной, или, в случае недостатка в хлебе, тол-

кут обмоченное в воде гнилое дубовое из середины дерево и пекут из оного с прибавлением муки хлебы...

В хатах печи без припечков...»

Выращивали цветы: «базилику, ноготки, барзатеп, желтую шапку, гвоздики, кавалерийские шпоры».

У кнізе прыводзяцца цікавыя даныя аб ураджайнасці сельскагаспадарчых культур за 1785 г.

Аналізуючы гэтыя лічбы, хочацца заўважыць, што ўмелі нашы продкі, нягледзячы на перашкоды прыроды, дабіацца нядрэнных паказчыкаў на зямлі.

	Пасяна:	Намалочана:
Жыта	— 6354 чвэрці	— 11802 чв.
Пшаніцы	— 684 чв.	— 1093 чв.
Ячменю	— 1841 чв.	— 2726 чв.
Грэчкі	— 2413 чв.	— 4345 чв.
Аўсу	— 4554 чв.	— 8280 чв.
Каноплі	— 522 чв.	— 653 чв.
Гароху	— 388 чв.	— 614 чв.
Ільнасемя	— 233 чв.	— 607 чв.
Проса	— 42 чв.	— 76 чв.
Чачавіцы	— 48 чв.	— 80 чв.

А.Меер. Описание Кричевского графства или бывшего староства в 1786 г. — Могилёвская Старина. Сборник статей Могилёвских губернских Ведомостей. Вып. II, Могилёв, 1901.

Падрыхтаваў М.Ф. Мельнікаў.

Вачыма расійскіх падарожнікаў

З кнігі «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества»(под ред. П.П. Семёнова, В.П. Семёнова). Т. 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. СПб., 1905.

...Из Могилёва шла дорога в Чериков — (через ст.Петровичи, Чаусы, Рыминку) из Черикова эта дорога шла в Мстиславль) через Кричев и Лобковичи... Из Кричева от этой дороги отделялась ветвь в Климовичи... Из Кричева дорога шла в Чаусы..., из Кричева в Сураж...

Река Сож, приток Днепра, берет начало недалеко от Смоленска, течет в Южном направлении. Длина Сожа достигает 552 в., из них в верхней части, от м. Рославичи (415 в от устья), где река преграждена мельничной плотиной, начинается сплав по реке, а от м. Кричева — судоходство... Ширина реки колеблется между 15–70 саж., а глубина — между 7–20 фут. Берега крутые и извилистые, от м. Пропойска ходят пароходы, но правильное пароходное сообщение существует только от Гомеля до устья (у м. Лоева).

Более значительные пристани на Соже — Гомель, Ветка, Пропойск, Чериков и Кричев. Последние три преимущественно лесные: из них отправляется до 14,250 тыс. пудов лесных материалов, что составляет около 90% всех грузов, отправляемых по р. Сожу.

(Верста — старинная русская мера длины (путей сообщения) — 500 саженей — 1.0668 км. Упразднена после введения метрических мер. Сажень — прежняя русская мера длины, содержащая три аршина, или 7 футов. Сажень — 2,13 м. Фут — мера длины, содержащая 12 дюймов. Фут = 30,48 см. Применяется в Англии, США и др. странах с английской системой мер...)

В Могилёвской губернии постройка судов производилась в д. Поповке, Насте, в Могилёве и м. Дубровне (по Днепру), в с. Волчугове, Дятловичах, в д. Шарпиловке, в м. Ветке и Кричеве, в г. Гомеле и на некоторых других притоках (по р. Сожу). В этой губернии в 1897 году было построено судов меньше, чем в Витебской губернии, но подъемная их способность и первоначальная стоимость выразилась в больших цифрах, чем в Витебской губернии.

Что касается затем судов, то в Минской и Могилёвской губ. преобладает постройка берлин и балок, в Витебской губ. — лайб и лодок.

Главнейшим грузом на реках нашей области являются лесные строительные материалы и дрова. Пунктами отправления для леса и дров являются Полоцк — 5,4 милл. пуд.; Рогачев — 5,0 милл.; Пропойск — 4,6 милл.; Кричев — 2,6 милл.

В 24 км к востоку от Черикова по Мос-

ковско-Варшавскому шоссе на границе Климовичского у. расположено м. Кричев. Оно лежит на правом берегу р. Сож, при впадении речки Кричевки или Кривиченки, в 111 в от Могилева. Кричев под именем Кречют упоминается еще в уставной грамоте кн. Ростислава Мстиславича, данной им смоленской епархии в 1157 г. По народному же преданию, Кричев в незапамятные времена носил имя Кричев и был основан кривичами. До сих пор сохранились следы его укреплений в виде городища на возвышенном берегу Сожа. Природная малая доступность местности была еще усовершенствована руками человека; была сделана высокая насыпь и проведен ров, сообщавшийся с р. Сожем. По всей вероятности, на том месте, где некогда стоял идол Перуна, на крутом берегу Сожа возвышается церковь св. Ильи; здесь существуют подземные ходы: из окраин замка в подземелье проведен был ход в реку со сводами из прочного кирпича, сохранившийся поныне. В половине XIV века Кричев был завоеван кн. Ольгердом и присоединен к княжеству Мстиславскому. С конца XV века Кричев переходил под власть то московских, то литовских князей. В 1635 году городу было даровано магдебургское право. В 1708 году Карл XII переправлялся здесь через Сож со своей армией. Здесь же стояло лагерем и

русское войско с Петром I во главе; место, где был расположен лагерь Петра, известно ныне под названием «Петрова луга». В половине XVIII в. с 1740 по 1743 г. в Кричеве происходило народное смятение: «мещанин Карпач и воском торговавший купец Вощила, вознамерившись истребить всех евреев, которые их, по причине своих откупов, без малейшего сожаления изнуряли, воздвигнули большую часть крестьян против правителей и евреев»... В конце концов против них предприняты были энергичные действия: Вощила спасся бегством, но Карпач был пойман, обширен в медвежью кожу и затравлен собаками. По присоединению к России Кричевское старство было пожаловано имп. Екатериной II кн. Потемкину. 19 января 1787 г. посетила Кричев имп. Екатерина II и ночевала здесь. Церквей православных в местечке 5, римско-католический костел, первоначально основанный еще в 1628 г. королевой Боной, с фундущем в 2 тыс. талеров; на месте старого костела, сгоревшего в 1855 г., построен нынешний. Жителей в Кричеве до 6 тыс. душ, в том числе евреев более 2100. Местечко торгует хлебом, пенькой, льном и мелочным товаром. В Кричеве два начальных училища, волостное правление, становая контора, мещанская управа и почтово-телеграфное отделение.

Ваенныя пасяленні ў Беларусі

Вядома, што ў пачатку XIX ст. выдаткі на армію ў Расіі былі выключна вялікія. Генерал-інтэндант паведамляў цару ў 1817 г.: «Армія адна забірае амаль усе даходы, а для грамадзянскіх патрэб застаецца вельмі мала». Але армія была неабходна, і тады ўзнікла ідэя стварэння ваеных пасяленняў. Ажыццяўленне гэтай каланізатарскай ідэі было даручана аднаму з яе ініцыятараў – генералу Аракчэеву...

Яшчэ перад вайной 1812 г. для гэтай мэты была аблюбавана Магілёўская губерня. Па ўсёй губерні пераважная большасць ворных зямель належала памешчыкам. Але ў Клімавіцкім павеце ў Бабылецкім старстве

быў участак зямлі, які арандаваўся сялянамі згодна спецыяльнага дагавору. Дагавор быў адразу ж скасаваны і зямля аддадзена салдатам аднаго з батальёнаў Ялецкага палка. Было ўказаны, што батальён салдат, які апрацоўвае зямлю, павінен утрамліваць два іншыя батальёны Ялецкага палка.

Цяжкі лёс напаткаў сялян-беларусаў. Згодна распараджэнню цара, яны павінны былі перасяліцца ў Новарасійскі край, у засушлівія, неабжытыя стэпы паўднёвой Украіны. 4000 сялян, якія перасяліліся, прадалі за нішто свою небагатую маёmacь і павінны былі пеша ісці ў далёкі Новарасійскі край. Іх касцямі ўслалася дарога выгнання.

Нават афіцыйныя крыніцы сведчаць, што палова сялян «загінула, не дайшоўшы да месца прызначэння».

Першы вопыт стварэння ваеных пасяленняў перарвала вайна Напалеона з Рэсей.

Пасля вайны, да жніўня 1818 г. (паводле ўказу цара ад 18 красавіка 1817 г.) сетка ваеных пасяленняў ахапіла шэраг губерняў, у тым ліку і Магілёўскую. На Магілёўшчыне было паселена 12 батальёнаў салдат. Набіраліся яны з сялян, якія належалі «казне», г.з.н. непасрэдна цару.

Вёскі разбураўліся і на іх месцы выраслі пасёлкі з вуліцамі, роўнымі, як салдацкі строй.

Работы на балотах і ў лясах, а таксама вучэнні, якія цягнуліся з 6 гадзін раніцы да 11 гадзін дня, а пасля з 2 гадзін дня да 10 гадзін вечара, пастаянныя прыдзіркі і зверстывы начальніцтва – усё гэта рабіла жыццё ваеных пасяленцаў сапраўдным пеклам.

Афіцэр ваеных пасяленцаў Маеўскі пісаў, што знешне дамы пасяленцаў добрыя, «але ўявіце сабе дом, у якім мерзнуць людзі і ежа, уявіце цеснае памяшканне, у якім спяць упокат мужчыны і жанчыны...» Па распарараджэнню зверху рэчы, мэблю ў гэтых дамах жыхары не мелі права перастаўляць.

Кіраўнікі ваеннымі пасяленнямі былі зядлымі казнакрадамі. Ад'ютант начальніка ваеных пасяленняў маёр Ганчароў ухітрыўся прысвоіць і растраціць 229625 рублём грошай, прызначаных для ўтримання ваеных пасяленцаў. Генерал Юзэфовіч украв з казны 144418 рублём.

Адзін з царскіх прыбліжаных вымушаны быў напісаць у сваім рапарце, што «ваенныя пасяленні маюць самы няшчасны выгляд».

Абураныя жудасным прыгнётам, пасяленні не раз узнімалі паўстанні. Па загадах Аляксандра II, Мікалая I гэтыя паўстанні падаўляліся са звярынай жорсткасцю. Сотні людзей забіваліся палкамі. Сведка пісаў аб ахвярах «усмірэння»: «Яны быццам мяса пасечанае ляжалі пабітыя – па адной галаве толькі было можна і пазнаць, што гэта людзі».

У 1857 г. ваенныя пасяленні былі ліквідаваны. Але яшчэ і цяпер калгаснікі вёскі Лабковічы Крычаўскага раёна рассказваюць паданні сваіх дзядоў пра тыя часы, калі іх сяло было ваенным пасяленнем, у якім генерал Сомаў да смерці сек бізунамі сялян.

М.Мельнікаў.

Часопіс «Беларусь», 1956 г., №8.

Гэта было ў Кашанах

Цяжкім было жыццё працоўных у дарэвалюцыйнай беларускай вёсцы, асабліва да адмены прыгоннага права. Не менш трох дзён на тыдзень сяляне павінны адбываць паншчыну, працеваць на палях памешчыка ад цямна да цямна. Звыш паншчыны яны выконвалі дадатковыя павіннасці: рабілі рамонт памяшканняў у маёнтках, вартавалі іх, пасвілі жывёлу, перавозілі на сваіх конях грузы. Жанчыны палолі агароды, пралі і ткалі для паноў:

Жорсткая эксплуатацыя прыводзіла сялян да разарэння і жабрацтва.

Яшчэ больш цяжка было жыхарам каценных маёнткаў, якія здаваліся царскім урадам у арэнду панам. Гэтыя часовыя ўладальнікі па-драпежніцку вялі гаспа-

дарку і жорстка прыгняталі працуючых.

Прыгонныя сяляне былі пазбаўлены элементарных чалавечых правоў. За малейшыя праступкі паны білі іх бізунамі, садзілі ў калодкі, закоўвалі ў ланцугі.

Але сяляне не міраліся са сваім становішчам. Яны падавалі скаргі на паноў, уцякалі з маёнткаў, адмаўляліся выконваць павіннасці.

У дзяржаўным архіве Магілёўской вобласці выяўлена справа аб хваляваннях жыхароў у сяле Кашаны Чэрыкаўскага павета Магілёўской губерні (зараз Крычаўскі раён) у 1804 г.

Казённае сяло Кашаны арандаваў мясцовы памешчык Галынскі, які давёў сялян да разарэння.

Ён высякаў іх лес для пабудовы вінакурняў, а саміх прымушаў, акрамя апрацоўкі палёў, гнуць спіну на гэтых вінакурнях.

Ратуючыся ад сваявольства пана, з маёнтка за некалькі год уцякло каля 100 чалавек, 13 сем'яў перасялілася ў суседнія вёскі. Хаты і зямлю гэтых людзей Галынскі забраў сабе.

Даведзеныя да адчайу, сяляне ў 1798 г. падалі на ўладара скаргу ў Чэрыкаўскі павятовы суд. Скарга разгледжана не была. У 1802 г. вяскоўцы падалі другую скаргу. І зноў безвынікова.

Тады сяляне адкрыта выступілі. 19 красавіка 1804 г. яны адмовіліся араць зямлю памешчыка.

Ні загады ўпраўляючага, ні ўгаворы мясцовага пана, ні пагрозы паліцыі не змаглі прымусіць іх прыступіць да работы.

У адказ на трывожнае паведамленне аб падзеях у Кашанах Чэрыкаўскі ніжні земскі суд пастановіў: паслаць у маёнтак чыноўніку з чатырма радавымі воінскай каманды, якім даручалася «па прыбыццю на месца да прывядзення непаслухмяных у патрэбнае арандатару падпарафаванне прыкладці ўзмоцненую стараннасць».

З документаў справы невядома, ці была выканана гэтая пастанова.

Далей падзеі разгорталіся так. Магілёўскі губернатар, атрымаўшы рапарт Чэрыкаўскага ніжняга земскага суда ад 23 красавіка 1804 г., распараціўся паслаць у Кашаны «для ўстанаўлення парадку» губернскіх чыноўнікаў, якія 2 мая прыбылі ў сяло. Жыхары аднадушна заяўлі, што «не жадаюць быць у арэндным утрыманні Галынскага».

Факты збяднення сялян былі настолькі ўразлівымі, што нават чыноўнікі, якія проводзілі расследаванне, вымушаны былі зрабіць заключэнне, што тут людзі даведзены да галечы.

Нягледзячы на гэта, чыноўнікі загадалі

сялянам «абавязкова працаваць на пана ў кожны тыдзень па тры дні». Сяляне на работу не спяшаліся выйсці.

Камісія па расследаванні справы ў Кашанах працавала больш месяца. 10 чэрвеня 1804 г. яна канстатавала: «сабраны былі сяляне для пацвярджэння ім абавязковага падпарафавання арандатару і выканання па контракту і інвентару павіннасцей, то ўсе крычалі, што яны арандатару падпарафкоўвацца не будуть па прычыне наносімых ім крыўд».

Сустрэўшы ўпартася супраціўленне жыхароў вёскі, чыноўнікі не толькі не пайшли на ўступкі, але і жорстка пакаралі іх.

Документы рассказваюць, што па загаду чыноўніка Кубліцкага 25-і сялянам звязалі руکі і на панскім двары іх бязлітасна білі кіямі. Жанчыны, што адмовіліся прасці пражу, былі пасаджаны ў хлеў на трое сутак, ім не давалі ежы, вады. 8 чалавек адпраўлены ў калодках у Чэрыкаўскую турму.

22 чэрвеня троє ўпаўнаважаных ад сялян сяла Кашаны падалі губернатару скаргу аб здзеках Кубліцкага з просьбай вызваліць іх ад арандатара Галынскага і перадаць пад уладу казны.

Як бачна з данясення магілёўскага губернатора ад 16 чэрвеня 1804 г., да гэтага часу не ўдалося «прывесці сялян у падпарафаванне».

Губернскі суд у жніўні 1804 г. вынес расшэнне паступіць з удзельнікамі хвалявання «па ўсей строгасці закона», што і было прыведзена ў выкананне. За гэтай фармуліроўкай хавалася надзвычай жорсткая расправа ўлад з паўстаўшымі сялянамі – цялесныя пакаранні і высылка на катаргу ў Сібір.

Так закончылася ўпартая чатырохмесячная барацьба жыхароў сяла Кашаны супраць уціску памешчыка.

Н. Гайшун, Н. Буракоўская.

Документы сведчаць

СА СПРАВАЗДАЧЫ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНАТАРА ЗА 1804 Г. АБ ХВАЛЯВАННЯХ СЯЛЯН КАШАНСКАГА СТАРОСТВА ЧЭРЫКАЎСКАГА ПАВЕТА

24 лютага 1805 г.

Крестьянне Чериковскага повета казеннага ведомства Кашанскага староства, всемилостивейше пожалованного по смерть г-ну ст.сов. Голынскому с платежом арендных

денег, имея от 1798 г. разные претензии к арендаторам их о излишних якобы противу контракта повинностях, о которых земскою полициею вообще с членами казенной палаты окончено исследование с 1803 г., и для получения по оному законного положения (передано) в Чериковский поветовый суд минувшего 1804 г. в апреле месяце, когда приказано было от арендатора, чтобы приступили к обрабатыванию полей, отзвались, что как они имеют разные претензии к нему, то никаких повинностей отпралять не будут, а о таковом отзыве донесено земской полиции, которая, тотчас отрапортав губернскому начальству, командировала в то старство представителя своего для водворения тишины и послушания, который хотя объявлял им, что ежели требования их по рассмотрению суда окажутся справедливыми, то они получат следующее удовлетворение, и внушал им, чтобы уклонясь от таковых противузаконных поступков, оставались в послушании, но они всему тому не повиновались.

Между тем, по донесению полиции, был от меня командирован советник казенной палаты в помянутое старство для исследования вообще с нижним земским судом как о вновь причиненных обидах, так и об изыскании зачинщиков послушания.

По съезде в то старство советника палаты и нижнего земского суда внушаемы были всем крестьянам обязанности их по контракту и инвентарю своему арендатору, но крестьяне оставались несколько дней в прежнем своём заблуждении, наконец, будто убедившись и раскаявшись, объявили, что они будут повиноваться, и приступили некоторые из них к работе. Тогда командированный чиновник видя их успокоенными, приступил к формальному исследованию для открытия зачинщиков неповиновения, также и жалоб крестьян на притеснение; по исследовании открылось, что после произведенного в 1803 г. следствия никаких обид от арендатора крестьянам не было; относительно же непослушания, то крестьяне в допросах своих учинили показание, что имели в доме крестьянина Павла Авхимова 2 раза сходбище; в первом старostenский голова Корней Авхимов, поверенный от старства Василий Емельянов да крестьяне Павел Тарунь и Пётр Шарай присягали один за другого вступаться и даже целовали образ; истинная же цель их намерения была та, чтобы непременно выйти из подаренного владения; а во второй все вообще крестьяне сделали согласие не повиноваться своему арендатору.

Крестьяне, сделавшие клятвенные присяги, были взяты под стражу и отосланы с следствием для поступления по законам в поветовый суд.

Крестьянам подтверждено оставаться в повиновении и объявлено, что они в справедливых своих желаниях получат удовлетворение, но старостенские крестьяне, видя намерения свои ничтожными и что виновные преданы законному суждению, паки сделались послушными и при отправлении подсудимых в поветовый суд вслед за ними шли, крича, чтобы всех их брали, а они повиноваться не станут; хотя ж командированный советник и члены полиции убеждали их к послушанию. Но старания их оставались тщетны. Получив о сем рапорт, я поехал сам в старство, где, собрав всех их вместе и войдя один в их круг, толковал им, как отец детям, их заблуждение, последствия которого потерпят за непослушание, растолковал им обязанность их по контракту и инвентарю, входил в рассмотрение всех их жалоб и доказал им, что после сделанного уже следствия и которое препровождено в суд, обид им никаких не сделано, но все единогласно мне отвечали, что в арендном содержании у Голынского оставаться не хотят и чтобы я отдал их другому.

Неудобство говорить с толпою 500 человек заставляло меня, избрав из них 3 человека благоразумнейших, которым, повторя все то, что говорил прежде, приказал им растолковать прочим крестьянам долг их повиноваться арендатору, которому высочайше пожалованы в пожизненное владение, что иначе за продолжение их неповиновения строго наказаны будут, за послушание же оставлю при них чиновника, который будет наблюдать, чтобы служба и повинности их исполнялись по контракту, но когда и сих 3 человек внушения над толпою действия не имели, то вторично входил я в их круг и почти поодиночке убеждал, дабы сим способом отделить волнующихся от покорных, но вообще всех нашел закоренелыми и твёрдыми в намерении своем не повиноваться арендатору.

Как же непослушание их имело сей действительно предмет, других же намерений не найдено, ибо впрочем, с трудолюбием занимались своими домашними работами, то рассудить, что для лучшего их вразумления должны быть наказаны по судебному приговору, но с которым должно было поспешить, ибо известно мне было, что многие соседственные старства, в коих число душ до нескольких тысяч простирается, ожидали конца сего дела.

Оставя в сем старстве советника казенной палаты и члена земской полиции, дав им полное наставление, поехал в Чериков, где предложил тамошнему поветовому суду, чтобы о немедленном времени окончен был суд над представленными того старства крестьянами, и в то же время донес о всем подробно г-ну белорусскому военному губернатору по нарочной

эстафете, прося, что когда сие дело, поступив на ревизию к е.в.п., то по рассмотрении по эстафете же было возвращено для исполнения.

Вследствие моего предложения дело об ослушании крестьян было в нижней инстанции, обревизировано Главного Суда в 1-м департаменте, представлено на утверждение г-на военного губернатора и им утверждено.

Решением же приговорено: крестьян – голову Корнея Авхимова и Павло Вора, по наказании 20 ударами кнутом, сослать в Нерчинск на работу, а Павла Таруна, выборного Семена Родионова и Петра Щаря, по наказании кнутом 20 ударами оставить на прежнем жилище с тем, ежели б по таковом наказании прочие крестьяне не сделались послушными, то не отсылая их к суждению, наказать плетьми по мере преступления на месте; таковое решение и исполнено августа 30 дня.

При исполнении оного многие того старства не хотели еще повиноваться, но когда из них 7 человек наказаны плетьми от 1 до 20 ударов, то как сии, так и все прочие того старства крестьяне объявили, что будут послушны, что во всей точности исполнят, раскаиваясь в прежнем своем заблуждении.

В продолжение сего неустройства было от меня доносимо г-ну белорусскому военному губернатору: прочих же происшествий, нарушающих гражданский порядок, не было...

Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1979. Т. 4. С. 185–188.

СА СПРАВАЗДАЧЫ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНАТАРА ЗА 1804 г.

... Винокурение в Могилевской губернии довольно знатное и полагать можно, что в год выкуряется хлеба на вино до 150000 четвертей здешнего урожая: для такого употребления приходит из Мало России р. Днепром и Сожем до 50000 четвертей, да привозится из Малороссии водою и сухим путем до 80000 ведер вина.

Пчеловодство в Могилевской губернии весьма изобильно, а особенно в Рогачевском, Белицком, Климовичском и Чериковском пов. Хозяйством сим в тех поветах упражняются многие. Мед и воск доставляются в немалом количестве в столичные гор. Петербург и Москву, а также к Рижскому порту и другие места. Полагать можно, что меда выходит в продажу из губернии до 40000 пудов, а воска до 2000 пудов. Лучший мед известен здесь под именем хипца и целительным свойством своим сравниваться может с нарбанским, употребляется здесь в аптеках и для такового же употребления вывозится в чужие края.

Промышленников, рыбною торговлею занимающихся, в Могилевской губ. не имеется, а какие рыбы в протекающих реках, речках и озерах через Могилевскую губернию ловятся, о том в подробности донесено в с. от 14 ноября 1804 года. В год ловится рыбы весом до 37000 пуд., но оная большей частью в губернии употребляется в расход свежею, а впрок поступает весьма малая часть. Занимаются ловлею рыбы по городам некоторые мещане, а в уездах крестьяне в свободное от работы время.

В Могилевской губернии порода лошадей нехороша и покупают большей частью из Мало России, ныне же многие помещики заводить стали конские заводы. Превосходнейшие из них у генерал-майора гр. Толстого, адмирала Чичагова и ст. сов. Галынского: из некоторых сих заводов поступают уже в продажу и породы весьма хорошей.

Скотоводство не в том цветущем состоянии, в котором бы должно быть по местным удобностям и изобильному винокурению...

Как продажа леса, поташа, смольчугу, смолы, дегтя и прочего сего рода составляет по Могилевской губ. знатный доход владельцам и служит для многих способом к пропитанию... К Рижскому порту сплавлено в прошлом году мачт от 18 до 27 полен до 1500; шпиров для тонких мачт от 14 до 15 полен до 1500; дубовых брусов, здесь вангасом именуемых, длиною от 5 до 7 арш., толщиною от 11 до 14 дюймов от 7000 до 8000... Смолы выгоняется до 20000 ведер, дегтя выгоняется до 100000 ведер, вывозят в соседние губернии до 80000 ведер.

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 1281. Вон. 11. Спр. 79.

З ЗАПІСКІ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНСКАГА ПРАДВАДЗІЦЕЛЯ ДВАРАНСТВА АБ ПАДЗЕЯХ ВАЙНЫ 1812 г.

25 студзеня 1837 г.

... Во время кровопролитного сражения, ознаменовавшегося при дер. Салтановке, взят был неприятелем гор. Могилев и окрестные уезды. Пока не остановилось устройство, бурный

беспорядок был ужасом для каждого на целом пространстве сего края, которое занято уже было неприятелем, происходили разного рода неистовства, а некоторые малодушные крестьяне предавались волнению против власти помещиков (мародеры поселяли в них более такой дух), производили грабеж, разоряли поместьи усадьбы, расхищали имущество, и, наконец, последнее стремление сделалось в губернии общим, число мародеров постепенно умножалось и алчность их к разорению помещиков немало пресекалась военною властью.

Пожертвования в отношении к подкреплению неприятеля никакого добровольного от Могилевской губ. не было, а даже всякое о том предположение отдалено было от образа ее верноподданнических мыслей. Доставление же отечественных припасов для неприятельских войск происходило...вынужденными военною силою мерами.

От внезапного похищения неприятелем драгоценных имуществ у помещиков, от разрушений строений, и разных коммерческих заведений и фабрик, кои до того были в цветущем состоянии, от истребления скотоводства, на полях хлеба и сенокосов Могилевская губ. понесла потери до 18000000, не говоря о потери той, которая и не могла войти в таковое примерное исчисление, и кроме потери значительного числа людей, подвергшихся в то время смертности.

Никаких частных подвигов от Могилевской губ. в отношении к неприятелю оказываемо не было, а достойно замечания то, что многие семейные фамилии, видев приближение пожара войны, оставляя свои жилища на произвол, удалялись во внутренние государства области, где могли иметь в виду для себя верное прибежище; прочие все, пребыв в верноподданническом непоколебимом духе преданности к законному своему государю императору, выполняли одно только то по воле неприятеля, чему власть его на тот раз их вынуждала...

Потери исчисленные примерно уездами: Могилевским, Сенненским, Чериковским, Рогачевским, Быховским, Бабиновским, Копысским и Мстиславским, более потерпевшими от военных действий, показаны выше. Потеря их народонаселения показывается тем, что по ревизии 1811 г. состояло помещичьих и духовных крестьян по губернии мужеска пола 359946 душ, а по ревизии 1816 г. осталось 287149 душ, следственно, убыль в одном низшем классе людей, принадлежащих помещикам, состояла из 72797 душ, но сколько считалось домов до разорения и сколько их осталось после — по давности времени невозможно почерпнуть достоверных сведений...

Белоруссия в эпоху феодализма. Минск, 1979. Т. 4. С. 51–52.

СА СПРАВАЗДАЧЫ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНАТАРА ЗА 1847 Г. АБ СТАНЕ СЕЛЬСКАЙ ГАСПАДАРКІ ГУБЕРНІ

Положение крестьян Могилевской губернии относительно сельского их хозяйства находится в том же жалком состоянии, в коем я имел счастье в.и.в. во всеподданейшем отчете за 1846 г. быт их не может быть улучшен, до коле не будет обращено постоянно попечение об исправлении их нравственности искоренением излишнего употребления вина, которое при недостатке жизненных потребностей, происшедшем от частых неурожаев и упадка торговли лишает их последней возможности к благоустройству своего состояния.

... Картофель в губернии разводится в значительном количестве, который в неурожайные годы служит пособием крестьянину к прокормлению своего семейства, а владельцу во время урожаев — к возделыванию из него вина, но в прошлом 1847 г. при самом добывании из земли он большую частью подвергся гниению...

В губернии состоят крестьяне: помещичьи, казенные и свободные хлебопашцы: быт первых из них за исключением принадлежащих немногим владельцам, находится в жалком положении...

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 1281. Воп. 5. Л. 32.

КРЫЧАЎСКІ КАСЦЁЛ (1840 г.)

Костел во имя Зачатия Святой Анны в местечке Кричеве в имении тайного Советника и кавалера Виктора Ивановича Голынского заложен королевой польской Марией Иозефою, но когда и кем выстроен, неизвестно, а в 1824 году самим владельцем покойным Голынским вновь исправлен. Сей костел деревянный в крижевой фигуре длиною 12 S, шириною 9 и

вышиною 7 саж. три аршина. Две главы с крестами между ими тоже одна поменьше и позади одна над большим алтарем с крестом. В левой главе на высоте зачеплен небольшой колокол. Фасад крашен, посредине коего изображено в круглых лучах Солнца Имя Марии, весь оный костел покрыт гонтом под гвоздь, которая кровля крашена темно-розовой краской, весь вокруг стены ошиты шалевками, окон с железными решетками 7, круглых 3 и без решеток вообще 14, все имеют сосновые рамы, с приходу в костел находится квадратное деревянное крыльцо, на котором четыре столба каменные с досками с сего же крыльца входя в костел двери большие створчатые, двойные, ошалеванные...в притворе имеет 5 дверей, 1-я посередине в половину стеклянная, над ним окно полуциркулярное стеклянное, по обеим сторонам сих дверей есть двое дверей в костел и по бокам стенам притвора суть по кривой дверь в темницу, а по левой ведущая на хор и верх костела под притвором вверху находится хор, где орган имеется 10 голосный, исправлен вновь, от органа по обеим сторонам около двух стен навес балансником токарской работы обведенный. Внутри костела по обеим сторонам лавки столярской работы, между которыми с правой стороны и левой по два столба ошиты шалевками для поддержания костельного верху; в костеле пять алтарей и два престола по каплицам. Первый алтарь резной работы о трех возвышениях на алтаре цимбориум крашенный с дверцами резной работы с замком на первом возвышении Зачатия Св.Анны в вызолоченных рамках резной работы сзади оббит красным сукном. Ризу имеет серебряную двух ангелов и Духа Святого в виде голубя за малиновою и газовою занавесками, а по обеим сторонам сего образа стоят по три Апостола резной работы, на другом возвышении образ Св. Троицы на полотне рисован в серебряных коронах и сердцем закрывающим раны Иисуса Христа за шелковую занавескою, третье возвышение — образ распятого Иисуса Христа, по одну сторону изображена Матерь Божья, по другую сторону Иоанна резной работы. Весь...алтарь и возвышения покрашены темно-голубым цветом и в некоторых местах проведены золотые кривые линии.

Второй алтарь по правой стороне, шествуя от первого, Пресвятой Богородицы Рожанцевой в деревянных рамках...над ним образ Св.Станиславы...в деревянных рамках.

Третий алтарь с образом Св.Викентия в рамках деревянных на полотне...

Четвертый алтарь на левой стороне с образом Св.Доменика в рамках вызолоченных.

Пятый алтарь с образом Спасителя у столба резной работы, а над алтарем образ в рамках Св.Антония на холсте.

Оттоль каплица отделана стеною, в которой находится престол — изображение сидящего с тростью Спасителя покрыто шелковою ризою, наверху изображено распятие на кресте резной работы.

Напротив той же каплицы в ответственной фигурке другая в оном изображении Матери Божей на престоле держащей Спасителя резной работы все вызолоченные алтари имеют деревянные престолы резной работы.

...по правой стороне от Большого алтаря шествуют два образа: Св.Димитрия и Св.Феклы в рамках резной работы.

В костеле для проповеди амвон крашенный, над коим небольшой навес резной работы.

При баласнике в костеле по обеим сторонам стоят четыре памятника с надписями погребеной владельческой фамилии Голынских. При всех сказанных алтарях находятся картины, изображающие святых в вызолоченных рамках штук 35 и разного цвета рамках 5 и исповедальниц крашенных 3.

Закристия по правой стороне от алтаря пустая, в которой двое дверей окованных с замком, с оной закристии сени на крыльцо ведущие на цвинтарь, которое покрыто шалевками.

Каменная колокольня, в которой находится три колокола. Вокруг костела и колокольни идет каменная ограда до половины и сверху штакет деревянный, вход под колокольней, двери створчатые двойные. По бокам колокольни суть изображение направо Распятие Спасителя, а с левой Иоанна Крестителя, оба под навесом.

КАПЛИЦЫ

Каплица во имя Св. Пророка Ильи в фольварке Бели, владения наследников покойного титуллярного советника Иосифа Горбацкого, построена в 1816 году в расстоянии 12 верст от Кричева. Деревянная, длиною 20 арш., шириной 9 арш. на ней с фронта 3 главы...вся покрыта гонтом, окон больших 7, а малых круглых 3, с железными решетками, дверей трое с железными задвижками... Три алтаря.

Каплица во имя Провидения Господня в фольварке Низках владения помещика Фадея Михайловича сына Чудовского построенная и посвященная Деканам Мстиславльским в 1798 г. июля 4 дня...13 верст от м. Кричева. На каменном фундаменте, соснового распиленного дерева, длиною 11, шириной $6\frac{1}{2}$, а вышиною $6\frac{1}{2}$ от потолка аршин гонтом под гвоздь

железный покрыта, спереди небольшая башня, в ней небольшой колокол, а вверху крест железный, входя в такую каплицу с востока фронтом или крыльца в целую ширину каплицы на 1 арш. длины 4 колонная входя до притвора внутри двери простой столярской работы...

В притворе в стене лестница на хор...окошек в самой каплице четыре, а пятое на хорах полукруглое. ...с левой стороны алтаря двери в ризницу небольшую, имеющую форму половинную геометрического экзагона, пристроенную на крюках.

Слуги костельные:

1. Органист Николай Яковлев, крестьянин Викентия Голынского, тайного советника из местечка Кадина, веры римско-католической, лет от роду 27 в должности 7 год.

2. Дмитрий Гапеев из крестьян оршанских ксензов доминиканов от роду 46 лет, веры римско-католической, в должности при кухне 9 год.

3. Иван Улазовский из дворян Чериковского уезда околицы Свинной, веры римско-католической, от роду 16 лет, в должности 1 год.

4. Николай Шипилко из дворян Могилевского уезда, веры римско-католической, от роду 11 лет, в должности 1 год.

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 822. Воп. 12. Спр. 2853.

У парэформенны час

У першай палове XIX ст. паўсюдна адбываліся змены ў развіцці эканомікі. Наступалі капиталістычныя адносіны, аднак перашкодай на іх шляху стаяла прыгонніцтва. Патрэбны былі змены. Іх у пэўнай ступені прынесла рэформа 1861 г. Пачалася яна з адмены прыгоннага права. Царскі маніфест аб гэтым быў падпісаны 19 лютага 1861 г. Паводле «Агульнага палажэння» памешчык лічыўся ўласнікам зямлі, якая належала яму да рэформы. Сялянам давалася права са згоды памешчыка выкупляць зямельны надзел. За карыстанне надзельнай зямлёй сяляне абавязаны адбываць паншчыну або плаціць памешчыку аброк. Памешчыкам было дазволена складаць адпаведныя документы, у якіх вызначаліся памеры земельных надзелаў і павіннасцей часоваабязаных сялян.

Паземельнае ўпарадкаванне ў Магілёўскай губерні праводзілася згодна «Мяццовага палажэння», якое ўстаноўівало ў залежнасці ад мяцовых умоў парадак надзялення сялян зямлёй і выканання імі павіннасцей на карысць памешчыкаў. У Магілёўскай гу-

берні былі ўстаноўлены дзве нормы душавых надзелаў — вышэйшая і ніжэйшая. Ніжэйшая норма была ў 3

Свята-Мікольская царква ў Крычаве, XIX ст.

разы меншая за вышэйшую. Атрымаць душавы надзел меў права толькі мужчына. У Чэркаўскім павеце памеры надзелаў былі наступныя: вышэйшы ад 4 да 5,5 дзесяціны, ніжэйшы – ад 1 дзес. 800 кв. саж. да 1 дзес. 2000 кв. саж.

У Магілёўскай губерні за вышэйшы душавы надзел сяляне павінны былі адпрацаваць на паншчыне 40 дзён мужчынскіх і 30 жаночых, або выплаціць 8 руб. аброку ў год. Паншчыну абавязаны былі выконваць усе мужчыны ва ўзросце ад 18 да 55 гадоў і жанчыны – ад 17 да 50 гадоў. Работы часоваабавязаных сялян на працягу працоўнага дня вызначаліся спецыяльным урочным палажэннем, скла-

дзеным Магілёўскім губернскім камітэтам па сялянскіх справах.

Большасць сялян не мела магчымасці прыдбаць ва ўласнасць зямлю. У Чэркаўскім павеце вышэйшы душавы надзел (4 дзес.) каштаваў 133 руб. 33 кап.

Атрымлівалася, што сяляне і пасля адмены прыгоннага права па-ранейшаму заставаліся ў вялікай залежнасці ад памешчыкаў, не маглі стаць самастойнымі гаспадарамі.

Большасць насельніцтва Крычаўшчыны складалі сяляне. Яны вырошчвалі жыта, авёс, грэчку, пшаніцу. Потым гэтыя культуры пачалі менш займаць пасяўную плошчы, іх пацяснілі лён, канопля і бульба. Льнаводства, канапляводства і бульбаводства нейкі час лічыліся даволі прыбытковымі галінамі. Гэту прадукцыю можна было выгадна прадаць, ды і для сябе яна прыносіла нямана карысці.

Сярэдні ўраджай з дзесяціны ў Чэркаўскім павеце ў 1899 г. складаў: жыта – 35–40 пудоў, аўсу – 45–50, ячменю – 35–40, грэчкі – 15–25, бульбы – 350–500 пудоў.

Апрача вырошчвання збожжа і тэхнічных культур, сяляне займаліся авечкагадоўляй і пчаларствам. Мёд, сукно і воск вывозіліся на продаж не толькі за межы Крычаўшчыны, але і Магілёўскай губерні. Некаторая сяляне Малаяцкай воласці, каб узбіцца на нейкую капейку, спрабавалі вырабляць і драўняны вугаль.

Абставіны складваліся так, што з кожным годам значная частка сялян у сувязі з павелічэннем насельніцтва і двароў, аbezзямельвалася. У Магілёўскай губерні былі чатыры асноўныя віды землеўладання: надзельныя, прыватнаўласніцкія, а таксама казённыя і царкоўныя. Калі, паводле перапісу па-

Свята-Васкрасенска-Параксевінскі сабор.

зямельнай уласнасці 1877 г., зямельная плошча губерні налічвала 3871113 дзесяцін, то надзельнае землеўладанне, што складала тады аснову сельскай гаспадаркі, раўнялася 1508274 дзес., гэта значыць 39 працэнтам усіх земляў. У той час на кожны двор Чэркаўскага павета прыходзілася каля 12 дзесяцін, а ў 1905 г. — толькі ад 6,8 да 7,9 дзесяціны.

Бяспраёне і беднасць прымушалі сялян шукаць выхад з цяжкага становішча. У Малаяцічах, напрыклад, сяляне вырубалі панскі лес, пасвілі сваю жывёлу на памешчыцкіх лугах, спрабавалі самавольна захопліваць землі багацяў. Рух гэты пакуль што не быў шырока арганізаваным і масавым.

Паступова развівалася прамысловасць. Першараднае значэнне надавалася будаўніцтву млыноў, у пачатку стагоддзя амаль на ўсіх млынах былі паравыя машыны. У 1897 г. у Крычаве было 3 гарбарныя і мылаварны заводы, 4 крупадзёркі, 4 маслабойні, 2 народныя вучылішчы.

У сувязі з капіталізацыяй гаспадаркі пашыраўся рознічны гандаль, вырасла колькасць крамаў. На пачатку ХХ ст. у Крычаве дзейнічала 125 крамаў, запасны магазін, паштоватэле-графная кантора.

З кожным годам абвастраліся сацыяльныя супярэчнасці, узмацнялася барагьба сялян супраць памешчыкаў. Барагьба сялян за зямлю злівалася з барагьбой рабочага класа. Звесткі аб першай расійскай рэвалюцыі 1905—1907 гг. дайшла і да Крычаўшчыны. У чэрвені 1905 г. у Крычаве было масавае выступленне жыхароў супраць царскіх улад. Актыўную работу ў Малаяціцкай воласці праводзіла сацыял-дэмакратычная група, якой кіраваў Фёдар Сцяпанавіч Лаўрэнай.

Сяляне Крычаўшчыны, як і ўсяго Чэркаўскага павета, секлі панскі лес, пасвілі сваю жывёлу на памешчыцкіх сенажацах, грамілі панскія маёнткі, аказвалі супраціўленне павятовай і сельскай адміністрацыі. З 26 снежня 1905 г. па 10 студзеня 1906 г. у Чэркаўскім і Клімавіцкім паветах было поўнасцю разгромлена 18 памесцяў. Для падаўлення сялянскага руху царскі ўрад накіроўваў қазакоў і паліцэйскіх.

Першая руская рэвалюцыя не вырашыла пастаўленых перад ёю задач. Сяляне па-ранейшаму пакутвалі ад малазямелля, пераносілі здзекі ад памешчыкаў. Больш того, захавалася шмат павіннасцей. У сялян пераважалі дробныя ўчасткі зямлі, цераспалосіца. Усё гэта патрабавала рэфарміравання старых парадкаў у вёсцы, што з'яўляліся тормазам пераходу да рыначных адносін.

Ініцыятарам пераўтварэння ў вёсцы выступіў міністр унутраных спраў П.А.Сталыпін. Рэформа ставіла задачы: ствараць больш спрыяльныя ўмовы для развіцця капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы, разбураць сялянскую абычыну і замацаваць зямлю ў асабістую ўласнасць, насадзіць хутары і адрубы, перасяліць безземельных і малазямельных сялян у Сібір і іншыя ўсходнія раёны краіны. За 1907 г. з пераселеных людзей 48,8 працэнта складалі жыхары Магілёўшчыны. Дзесяткі сем'яў выехалі шукаць лепшай долі і з Крычаўшчыны.

Рэформа ўмацавала сялянскую буржуазію, паскорыла рост капіталізацыі ў сельскай гаспадарцы, аднак не вырашыла аграрнага пытання і не спыніла нарастання новай рэвалюцыі. У вёсцы, як і ў горадзе, яшчэ больш абвастрыліся класавыя супярэчнасці.

В.Ф. Куліненка.

Документы сведчаць

З ДАНЯСЕННЯ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНАТАРА МІНІСТРУ ЎНУТРАНЫХ СПРАЎ АБ АДНОСІНАХ ДА РЭФОРМЫ СЯЛЯН І ПАМЕШЧЫКАУ ГУБЕРНІ

18 ліпеня 1862 г.

Объехав до настоящего времени более 50 вол. Могилевского, Чаусского, Чериковского и Быховского уу., я считаю долгом довести до сведения в.в.п. о результате моих поездок. Результат этот доныне один и тот же, т.е. везде крестьяне объявляют желание выкупить вместе с усадьбами и полевую землю, т.е., как говорят они, идти на царский выкуп. Нельзя, однако, сказать, что согласившиеся крестьяне были приготовлены уже к этому роду бытового своего устройства, по большей части и в особенности в местах, отдаленных от губернского города, к границам Черниговской губ., мне стоило большого труда добиться этого результата, т.е. вообще побудить их высказать, чего они желают. Действия мои по-прежнему, как я имел честь доносить в.в.п. от 22 июня № 1119, ограничиваются подробным толкованием Положения и разъяснением возбуждаемых крестьянами вопросов, не указывая им на преимущество того или другого способа установления их отношений с владельцами. Эта осторожность в действиях, как я уже убедился, совершенно согласна с духом и характером крестьян: они стоят за свободу, желают, чтобы переворот в их быту совершился по их желанию, и на преждевременные советы смотрят вообще подозрительно. К барщинной повинности имеют полное отвращение и предпочитают выкуп, как действительно более для них выгодный и ставящий их в прямое соотношение с правительством. Общее их в этом отношении желание выражается в поговорке, не раз мною слышанной: «Одному богу молиться, одному царю служить, а на всех панов не наслужишься». Связь здешних крестьян с правительством, царем – сильна. Случалось, что слова: «Это царская воля, царский закон» – разрешали все недоразумения и колебания крестьян. Доверие крестьян губернатору, как царскому слуге, велико, зато связь их с владельцами и доверие к ним совершенно рушились. Лучшим этому доказательством служит то, что крестьяне охотнее верят и скорее готовы слушать всякого носящего звание или костюм чиновника, потому что он, рассуждают они, царский слуга. Скажу еще более, они готовы верить всякому, но только не помещику. Это недоверие крестьян, к сожалению, перешло и на мировых посредников, как помещиков. Мне случалось встречать, что те помещики, которые в прежнее время были любимы крестьянами и имели на них сильное влияние, ныне, как посредники, совершенно без влияния. Это грустное, но, быть может, выработанное временем убеждение крестьян о помещике сильно препятствует успешному ходу дела: парализуя действия мировых посредников и некоторых действительно благомыслящих владельцев, оно допускает прививаться в среде их самым нелепым толкам, лишь бы они вышли не из помещичьих уст. Сильнее других распространены между ними слухи, что по истечении 2 лет царь подарит им землю: «Царь дал нам волю, царь даст нам и землю, без земли человек не родился. Прежде не верили, что будет воля, а она дана, быть может так и будет и с землею». Нужно при этом заметить, что хотя крестьяне не ощущают еще, так сказать, физически последствий дарованной им монархом свободы, но нравственно сознают и предвкушают ее блага и сердечное их в этом отношении благодарность и любовь к государю – беспредельны.

Действия мировых учреждений удовлетворительны. Несмотря на поспешность, с которой производился выбор сельских властей, и на новость этого дела, в посещенных мною волостях мне редко встречалось видеть сельских старост и волостных старшин, которые не отвечали бы своему назначению. Правда, встречаются между ними люди с слабым характером и без влияния, но между волостными старшинами встречались люди с прекрасным направлением, вполне уразумевшие сущность Положения и имеющие на крестьян огромное благодетельное влияние. К чести крестьян должно заметить, что при перемене мировыми посредниками порочных и вообще несоответствующих своему назначению старост и старшин, они не только не высказывают неудовольствия, но много помогают в этом посредникам.

Из разговоров моих с крестьянами я убедился, что они весьма мало знакомы с Положением, что также много вредит делу, и если встречается поэтому крайняя необходимость распространения между ними основных начал Положения, то тем не менее необходимость эта чувствуется и по отношению к помещикам. Между последними случилось мне встречать людей, не читавших Положения и знающих о нем только по слухам. Некоторые из них даже не верят в уничтожение крепостного права и убеждены в сохранении на долгое еще время прежних отношений их к крестьянам. Мне случилось иметь дело с помещиком, который не

соглашался на выкуп крестьян только потому, что не знал, что крестьяне и без его согласия будут иметь возможность перейти на оброк, и с другим, который весьма удивился, услышав, что выкупные свидетельства приносят проценты. Говоря о понятиях и действиях помещиков Могилёвского, Чаусского, Чериковского и Быховского уу. в крестьянском деле, я имею основания разделить в этом отношении помещиков на 3 категории. Одни из них, впрочем весьма малая часть, или охотно, или после долгого убеждения соглашаются на выкупную операцию, другие твердо стоят за барщинную повинность в уверенности, что как бы ни были тяжелы их требования по отношению к крестьянам, они найдут в будущем сильную поддержку со стороны правительства, наконец, третьи, самая большая часть — выжидающие, как это дело решится и пойдет у других, это последнее обстоятельство еще более убеждает меня в необходимости делать поездки по губернии с промежутками в той цели, чтобы начинаяющему выкупному делу дать более гласности и свободы...

Гражданский губернатор Беклемишев.

*Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.).
Док. и мат. Мн., 1959. С. 420–422.*

З ПРАТАКОЛА ПАСЯДЖЭННЯ МАГЛЁУСКАЙ ПАЛАТЫ КРЫМІНАЛЬНАГА СУДА ПА СПРАВЕ АБ МАСАВЫХ ВЫСЕЧКАХ ПАМЕШЧЫЦАГА ЛЕСУ СЯЛЯНАМІ ВЁСКІ ВАРОДКАВА

30 ліпеня 1862 г.

По указу е.и.в. Могилевская палата уголовного суда слушала: записку из жалобного дела, представленного на ревизию палаты Чериковским уездным судом 16 июля, о казенных крестьянах дер. Вородково Демьяне Иванове, Иване Иванове, Фоме Демьянове, Трофиме Федосове и Петре Андрееве, судимых за порубку леса помещика Москевича.¹

Обстоятельства дела сего следующие:

Объявление Батвинов — Батвиновская помещица Алексской экономии, представляя 27 февраля 1861 г. в Чериковский земский суд лошадь с санями и упряжью, взятую у казенных крестьян дер. Батвиновки по самовольной порубке дровяного леса, принадлежащего помещику Москевичу, просила лошадь по оценке с санями и упряжью выдать экономии, а с вырубившими до 6 десят. дровяного леса поступать, взыскав с них понесенные через то убытки.²

А поэтому палата полагает:

Подсудимых казенных крестьян Демьяна Иванова 50, Ивана Иванова 36, Трофима Федосова 44, Петра Андреева 33 и Фому Демьянова 20 лет за их вину на основании приведенных законов, первых 4 лишить всех особенных лично и по состоянию присвоенных им прав и преимуществ, а последних — без лишения сих прав наказать розгами при земской полиции 40 ударами каждого и потом отдать под особый надзор общества на 2 года. Кроме сего, взыскать поровну с их имущества, им принадлежащего, по оценке за вырубленный лес 60 руб., деньги эти обратить на удовлетворение помещика Москевича. Если же кто из подсудимых окажется несостоятельным к платежу упадающей на него части взыскания, то эту часть взыскать с имущества состоятельных (ст. 64 Уложения).

Григория Игнатьева, Льва Иванова, Петра Николаева, Ивана Иванова и Андрея Степанова, как не сознавшихся и не уличенных в порубке леса, согласно 304 ст. XV т. оставить от суда и взыскания свободными.

Находящуюся у управляющего Батвиновской экономии дворянину Ронандзинского по поручительной расписке лошадь с упряжкой и санями подсудимого Демьяна Иванова возвратить Иванову в том лишь случае, если упадающее с него и его товарищей взыскание будет ими исполнено, в противном случае обратить ту лошадь с упряжкою и санями на удовлетворение присужденного взыскания с подсудимых.

Прогонные деньги, выданные кандидату судебного следователя взыскать с подсудимых, а в случае несостоятельности их принять на счет казны.

¹ Опущено перечисление документов по делу.

² Опущено 10,5 листа текста с показаниями подсудимых и свидетелей.

По делу этому допущена медленность становым приставом Буйвидом, заключающаяся в том, что земским судом поручено было ему произвести осмотр порубленному лесу 2 марта, а приступил едва 22 сентября, за что виновному на основании 455 ст. Уложения определяется замечание, или выговор, более или менее строгое, а потому медленность эту подать на положение губернского правления, согласно с. 255 ст. II т. Сводов губернских учреждений, но не приводя сие решение в исполнение, вместе с делом представить на рассмотрение г-на начальника губернии и когда будет утверждено, привести в исполнение.

За председателя
Заседатель Королев
Заседатель Абалалович

*Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861–1862 гг.).
Документы и материалы. Мн., 1959. С. 423-424.*

ЦЭНЫ НА СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧЫЯ ПРАДУКТЫ ПА КРЫЧАЎСКАЙ ВОЛАСЦІ ЧЭРЫКАЎСКАГА ПАВЕТА, 1899 г. (в копейках)

	за пуд у поме- щика	за пуд у скуп- щика	март	май	
Рожь яровая	65	65	66	69	50
Рожь озимая	60	65	66	69	50
Пшеница яровая	90	80	80	85	80
Пшеница озимая	93	85	90	93	80
Овес	53	55	58	60	52
Ячмень	60	63	60	61	
Гречиха	65	68	65	67	
Прoso	55	58	55	58	55
Картошка	16	18	16	18	12
Горох	75	80	75	80	68
Лен семена	115	120	115	120	110
Лен волокна	200	210	210	220	200
Конопля семена	130	133	130	133	130
Конопля волокна	220	225	200	210	180
Сено	18	18	20	23	15
Солома	10	12	11	12	10
					11

Податный инспектор Чериковского уезда Могилёвской губернии

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 2176. Вон. 1. Спр. 80.

ВОЛАСЦІ ЧЭРЫКАЎСКАГА И КЛІМАВІЦКАГА ПАВЕТАЎ, У СКЛАД ЯКІХ УВАХОДЗІЛІ ВЁСКІ ЦЯПЕРАШНЯГА КРЫЧАЎСКАГА РАЁНА

Беліцкая воласць

Населеных месц 63: 2 сялы, 32 вёскі, 16 фальваркаў, 6 маёнткаў, 6 хутароў, ваколіца. У воласць уваходзілі наступныя сельскія таварысты: Беліцае, Няжкоўскае, Слабодскае, Рабяткаўскае, Асінаўскае, Алъхойскае, Чарнасосенскае, Прыбярэжскае, Лыкінскае, Верхавецкае, Ратнаўскуе, Касцюковіцкае, Вародзькаўскае 1-е, Вародзькаўскае 2-е, Асавецкае, Волкаўскае, Ракініскіе, Забалоцкае, Баеўскае, Грабалоўскае, Петрынскіе, Верамееўскае, Паходавіцкае, Каркаўшчынскіе, Ляхаўскае.

Праваслаўных цэркваў 3: у Вярхоўцах, Вародзькаве, Забалоцці, рымска-каталіцкі касцёл у Вародзькаве. Вучылішчы знаходзіліся ў Беліцы, Няжкоўцы, Рабятках, Чорнай Сасне, Вярхоўцах, Вародзькаве, Забалоцці, Баеўцы, Верамейках. З лячэбных устаноў на тэрыторыі воласці быў адзін толькі прыёмны пакой у Беліцы. Працаваў адзін запасны хлебны магазін. Казённыя вінныя лаўкі знаходзіліся ў Беліцы, Вародзькаве, Паходавічах, млыны – у Беліцы, Вародзькаве, Рабятках, Ракініцы, Забалоцці, Баеўцы. У Беліцы працаваў дзягцярна-шкіпінарны завод.

Камаровіцкая воласць

Населеных месц 70: 3 сялы, 24 вёскі, 26 хутароў, 8 маёнткаў, 6 фальваркаў, 2 памесці, паштовая станцыя. У воласці уваходзілі наступныя сельскія таварысты: Камаровіцкае, Халоблінскае, Бліжнярэчыцкае, Дальнірэчыцкае, Волчанскае, Вудажскае, Вохарская, Вусцеўская, Гойкаўская, Зорская, Гліньская, Балванаўская, Лушчэўская, Юркаўская, Прусінскае, Бацьвінаўская, Сечыхская, Горкаўская, Глубіншчынская.

Праваслаўныя цэрквы знаходзіліся ў Камаровічах, Волчасе і Бацьвінаўцы, вучылішчы — у Камаровічах, Бліжні Рэчыцы, Волчасе, Вудазе, Вохары, Вусці, Зорах, Гліні, Лушчэўцы, Прусіне, Бацьвінаўцы, Глубіншчыне, Дальній Рэчыцы. Школ граматы ў воласці было 6.

Фельчарскі пункт знаходзіўся ў Камаровічах. Працаўаў адзін запасны хлебны магазін. Казённыя вінныя лаўкі знаходзіліся ў Камаровічах, Дальній Рэчыцы і Глубіншчыне. Млыны працавалі ў Камаровічах, Вусці, Лушчэўцы, Юркаўцы і Глубіншчыне. З прамысловых прадпрыемстваў у воласці былі вінакурныя заводы ў наступных населеных пунктах: у Міхліне, Вусці, Лушчэўцы і Халобліне.

Крычаўская воласць

Населеных месц 34: мястэчка, сяло, 12 вёсак, выселак, 2 маёнткі, 3 заезныя дамы, 4 фальваркі, 9 ваколіц, адна шашэйная будка. У воласці было 13 сельскіх таварыстваў: Крычаўская, Варанёўская, Галушнёўская, Бельская, Свініанскае 1-е, Свініанскае 2-е, Гарбацкае, Камароўская, Замсовіцкае, Касцюшкавіцкае, Хацілавіцкае, Сакольніцкае, Новасакольніцкае. Праваслаўныя цэрквы знаходзіліся ў Крычаве і Залесавічах; рымска-каталіцкі касцёл — у Крычаве, там жа былі яўрэйскія сінагогі і малітоўныя школы. Вучылішчы працавалі ў Крычаве, Хацілавічах, Залесавічах, Камароўцы, Гарбатцы, Белі, Свіной, Сакольнічах і Макаўі. Акрамя гэтага, у воласці было 2 школы граматы. З лячэбных устаноў у воласці быў толькі прыёмны пакой у Крычаве. Запасных хлебных магазінаў было 3. Казённыя вінныя лаўкі працавалі ў Крычаве і Камароўцы. Млыны былі ў Крычаве, Варанёве, Камароўцы, Макаўі.

У Крычаве знаходзіўся мылаварны і 4 гарбарныя заводы. Праз воласць праходзіла Маскоўска-Варшаўская шаша.

Малаяцкая воласць

Населеных месц 64: 5 сёл, 30 вёсак, 3 ваколіцы, пасёлак, 7 маёнткаў, 10 фальваркаў, хутар, 5 засценкаў, Слабада. У воласці уваходзілі наступныя сельскія таварысты: Ананіцкае, Антонаўская, Бельская 1-е, Бельская 2-е, Белазуйкаўская, Беражыцянская, Валаўніцкае 1-е, Валаўніцкае 2-е, Глупецкае 1-е, Глупецкае 2-е, Дабранская, Ермакоўская, Залачэўская, Кашанскае, Лабковіцкае, Мышкоўская, Паўлавіцкае, Палоніцкае, Сарачынскае, Сялецкае, Старасельская, Целяткоўская, Шчарбашкае.

Праваслаўныя цэрквы знаходзіліся ў Малаяцчах, Добрым, Паланіцы, Кашанах, Белі 1-й, Ануфрыеве. Яўрэйская сінагога была ў Малаяцчах. Вучылішчы працавалі ў Малаяцчах, Кашанах, Ануфрыеве, Добрым, Лабковічах, Белі 1-й, Паланіцы, Сяльцы, Глупіках 2-х. Працаўала адна школа граматы.

Крычаўская воласць у XVII—XVIII ст.

У Маляцічах знаходзіўся прыёмны пакой. У воласці былі два запасныя хлебныя магазіны. Казённыя вінныя лаўкі знаходзіліся ў Маляцічах, Добрым і Ануфрыеве. Млыны працавалі ў Маляцічах, Залачове, Добрым, Мышковічах, Большах, Ануфрыеве, Глупіках, в. Белі, с. Белі.

Список населёных пунктов Могилёвской губернии. Могилёв, 1910.

СПІС ПАМЕШЧЫКАЎ КАТАЛІЦКАГА ВЕРАВЫЗНАННЯ ПА ЧЭРЫКАЎСКАМУ ПАВЕТУ, МАЁНТКІ ЯКІХ АБКЛАДЗЕНЫ ПАДАТКАМІ. 1890 год

Голынскій Станіслав Дмитриевіч – им. Гайдуковка.

Голынскій Міхаіл Івановіч і сестра его Софія, в замужстве Ванц – им. Холобリン.

Голынскій Владислав Степанович – им. Кричев.

Голынскій Іван Степанович – лесная дача Боровка.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 2176. Воп. 1. Спр. 1. Л.3.

Шлях да ведаў

Пасля адмены прыгоннага права пад націскам грамадскага руху царскі ўрад вымушаны быў правесці некаторыя рэформы і ў галіне асветы. Адкрываліся народныя вучылішчы. Асноўнымі прадметамі былі: Закон Божы, руская і царкоўнаславянская мовы, арыфметыка, гісторыя, геаграфія. Выкладаліся ўрокі царкоўных спеваў. У 1897 г. у Крычаве працавалі 2 народныя вучылішчы.

У 1880 г. у Крычаве было 5 царкоў-напрыходскіх і 4 малітоўныя школы. У Прусіне, Бацьвінаўцы, Волчасе, Маляцічах і ў іншых населеных пунктах працавалі школы граматы. У 1888-1889 гг. у Чэрыкаўскім павеце, у які ўваходзіла і Крычаўшчына, налічвалася 15890 дзяцей школьнага ўзросту. З гэтай колькасці 12860 хлопчыкаў і дзяўчынак нідзе не вучыліся. Царкоў-напрыходскія школы наведваў 481

Крычаўская двух-
класная школа,
пач. XX ст.

вучань (463 хлопчыкі і 18 дзяўчынак), школы граматы – 1689 вучняў (1560 хлопчыкаў і 120 дзяўчынак). У павеце дзеянічала 16 царкоўнапрыходскіх школ і 85 школ граматы. Адна школа прыходзілася на 1107 чалавек, а з улікам навучальных установ Міністэрства народнай асветы – на 924 чалавекі. Большасць дзяцей не мелі магчымасці іх наведваць з-за адсутнасці ў бацькоў грошай. Таму пісьменнасць у павеце была даволі нізкая. Паводле перапісу 1897 г. яна складала толькі 12,8%.

У 1888 г. у Крычаве вырашана было адкрыць пры 1-м народным вучылішчы рамесныя класы для сялянскай моладзі. Вучыліся тут у асноўным дзеці беднякоў. Рамесныя класы праіснавалі нядоўга. Пажар знішчыў будынак з усім абсталяваннем і заняткі спыніліся.

Між тым неабходнасць у кваліфікованных спецыялістах з кожным годам узрастала. Валасны старшина Пракопаў 13 каstryчніка 1901 г. пісаў губернскаму начальнству:

«Вследствие малоземелия у крестьян Кричева, так же равно и прилегающих к нему селений, уходили в другие губернии для заработка, но не имея специальной подготовки к определенному занятию, отхожий промышленный мало приносил пользы местному населению. Ввиду этого желательно было иметь в Кричеве хотя низшую ремесленную школу, которая дала бы специальную подготовку.

Фабрик в окрестностях м.Кричева не имеется. Заводы хотя и есть: три винокуренных, один стекольный и 4 кожевенных, но они мало приносят материальной поддержки местным жителям, сельское хозяйство находится в плачевном положении. Земли мало

и та обрабатывается первобытным способом, так как местное производство усовершенствованных земледельческих орудий не имеет, а таковые должны выписываться из отдаленных торговых пунктов, что вовсе не по средствам крестьянам, да и приобретенные орудия прописанным способом при малейшей порче их должны бездействовать, ибо в окрестностях наименее хороших мастеров, которые могли бы привести их в надлежащий порядок».

Пачалося будаўніцтва двухпавярховага будынка пад рамесную школу. У 1908 г. у гэтай школе адкрылася два аддзяленні: слясарна-кавальскае і столярна-такарнае. На першым аддзяленні налічваліся 52 вучні, на другім – 8.

Па тым часе адкрыццё ніжэйшай рамеснай школы ў Крычаве з'явілася важнай падзеяй. Тут пачалі рыхтаваць спецыялістаў, неабходных як у прамысловасці, так і ў сельскай гаспадарцы. Вывучалі тут арыфметыку, Закон Божы, рускую мову, тэхналогію, чарчэнне, рацункаводства, фізіку і механіку, малярванне, слясарнае, такарнае, кавальскае і столярнае рамёствы. У час вучобы вучнямі ў майстэрнях вырабляліся кронцыркулі, вугольнікі, ключы, розныя замкі і г.д. У магазіне гатовых вырабаў, які існаваў пры вучылішчы, жыхары ахвотна набывалі зробленыя навучэнцамі рэчы. Рыхтуючы кваліфікованных спецыялістаў, рамесная школа адыграла станоўчую ролю ў справе развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі Крычаўшчыны.

У 1912 г. працавала Крычаўская народная школа. У ёй займаліся 113 хлопчыкаў і 11 дзяўчынак.

В.Ф. Куліненка.

Ахова здароўя

Застаючыся звычайным мястэчкам у складзе Чэркаўскага павета, Крычаў не мог пахваліцца добрым санітарным станам. Умовы жыцця насельніцтва тут былі надзвычай дрэннымі. І гэта не магло не адбіцца на здароўі людзей.

З кожным годам у мястэчку няспынна ўзрастала колькасць інфекцыйных хворых. Шырока распаўсюджанымі хваробамі сярод жыхароў сталі сухоты, шкарлятына, дыфтэрый, брушны тыф, дэзентэрый і адзёр.

Адной з крыніц інфекцыйных захворванняў з'яўлялася самая звычайная вада. Большаясць местачкоўцаў бралі яе са студняў, зробленых наспех і з парушэннем санітарных норм. Вада не заўёды была прыгоднай для ўжывання, бо студні не мелі стрэшак і бруку вакол, у іх з бліжэйшых памытых і смеццявых ям траплялі нечыстоты.

Да пагаршэння стану здароўя крычаўлян таксама прыводзілі цяжкія ўмовы працы. Так, рабочы дзень на прадпрыемствах і ў майстэрнях доўжыўся да 12—14 гадзін у суткі. Ды і дамашнія ўмовы жыцця не садзейнічалі ўмацаванню здароўя, была вельмі ніzkай заработка плата.

Медыцынскае абслугоўванне як у Крычаве, так і ва ўсім павеце знаходзілася ў самым горшым стане. Не было кваліфікованых урачоў, якія б своечасова змаглі прыйті на дапамогу хво-

рым людзям, ім даводзілася звяртацца ў большасці выпадкаў да бабак-шаптух ці дамарослыҳ, без адпаведнай адукацыі, лекараў-саматужнікаў.

У канцы XIX ст. у павеце працавалі 2 бальніцы ў Чэркаве (па 36 ложкаў) і тры сельскія прыёмныя пункты — у Маляцічах (12 ложкаў), Краснаполлі (20 ложкаў). У павеце хворых лячылі 6 урачоў, 13 фельчараў, 6 бабак-павітух.

Пра тое, што захворваемасць насельніцтва з кожным годам узрастала, сведчыць такі факт. Калі ў 1893 г. да медыцынскіх работнікаў звярнулася за дапамогай 30788 жыхароў павета, то ў 1911 г. іх колькасць узрасла да 104240 чалавек. На даволі высокім узроўні трymалася смяротнасць людзей, як з-за недахопу медыцынскіх устаноў, так і з-за адсутнасці ўрачоў высокай кваліфікацыі, якія б беспамылкова маглі вызначыць дыягназ захворвання і пропісаць эфектыўныя лекі.

Крычаў, як бачым, па-ранейшаму пакутаваў без бальніцы. Ніхто не кла-паціўся аб здароўі тысяч яго жыхароў. У 1908 г. тут працаваў толькі адзін прыёмны пакой. Медыкаменты людзі набывалі ў 3 аптэках павета, 4 аптэчных лаўках. Адна аптэка з гэтай колькасці дзейнічала ў мястэчку, дзе пра-візарам у 1899 г. быў Баляслаў Дамброўскі.

В.Ф. Куліненка.

Документы сведчаць

АБ ДРЭННЫМ СТАНЕ БУДЫНКАЎ ЗЕМСКІХ ВУЧЫЛІШЧАЎ У ПАВЕЦЕ

Протокол заседания Чериковской уездной управы по делам земского хозяйства 1909 г. ноября 6.

Ад часоў першых — 1917

СЛУШАЛИ: Непременный член Управы доложил, что открытые в прошлом 1908 году земские училища в деревнях Бирюлях, Гнилице и Веприно находятся в невозможных условиях в смысле помещений: Гнилицкое училище ютится в избушке размерами 7 x 7 аршин, с небольшими окошечками, дающими мало света; избушка эта не осмотрена и не защищена от холода. Помещение Бирюльского училища еще в худших условиях. Подыскать в этих селениях помещения, хотя бы несколько лучше, не представляется возможным, за неимением таковых вовсе в этих деревнях. Ближайших селений, куда можно было бы перевести эти школы с таким расчетом, чтобы они могли обслуживать эти деревни, нет. Вепринское земское училище помещается в несколько лучшей крестьянской избе, но далеко не пригодной для помещения школы, если же принять в расчет число учащихся в этом училище 15-20 человек и наличность в дер. Веприне церковноприходской школы в благоустроенном помещении, то существование там школы является бесполезным и не оправдывающим тех затрат, которые приходится нести по содержанию училища.

Представляя изложенное на усмотрение управы, непременный член полагал бы перевести эти школы в другие пункты, нуждающиеся в училищах. Такими пунктами непременный член указал: дер. Костяговщину Самотеевической вол., хут. Высокий Борок Полужской вол. и дер. Бель 2-ю Малятичской вол., где школа существовала до текущего учебного года и переведена в Бель 3-ю, отстоящую в 1-й версте.

Выслушав настоящий доклад и соглашаясь с заключением непременного члена, Управа определяет: Гнилицкое, Бирюлинское и Вепринское земские училища ныне же перевести в указанные непременным членом пункты или другие деревни, где возможно будет подыскать подходящие помещения для училища.

Подлинный за надлежащими подписями.

С подлинным верно: председатель Управы Оболенский

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 497. Воп.1. Спр. 631. Л. 33.

АБ ПАБУДОВЕ ПАМЯШКАННЯ НІЖЭЙШАЙ РАМЕСНАЙ ШКОЛЫ Ў м.КРЫЧАЎ

В дополнение на предложение от 18 текущего декабря за №15819 препровождаем при сем плане две сметы 1) на постройку каменного двухэтажного здания для низшей ремесленной школы 2) на постройку каменного сарая при этой школе...

Кондиции

Сумма на сказанный подряд исчислена в 31270 рублей 92 коп. Назначенные для этих работ материалы и вещи обязан поставить самого лучшего достоинства в числе и размере, обозначенных в смете, а именно: а) камень булыжный должен быть твердых пород, для фундамента не менее одного кубического фута, а для мостовых и канавок по оси длины камня, от 2-х до 2. б) щебень кирпичный чистый, без примеси землистых частей.

В 1896 году у младшего нотариуса г. Горок господина Лопича была совершена помещиком И.С.Голынским дарственная запись на упомянутый в моем представлении от 18 февраля за №83 меной участок в 30 десятин, в пользу бывших, ныне сгоревших, ремесленных классов, при 1-м Кричевском народном училище. Старший же нотариус эту дарственную утвердить не смог, так как означение сменил рядовое и на основании статьи 967 закона гражданского дарить его господин Голынский помимо наследников не может.

Распределение уроков в Кричевской ремесленной школе на 1910/11 г.

I класс понедельник — рисование, русский язык

вторник — черчение

среда — арифметика

четверг — русский язык

пятница — арифметика

суббота — закон божий

II класс понедельник — рисование

вторник — черчение

среда — нет уроков

четверг — рисование

пятница — нет уроков

суббота — арифметика, закон божий

III класс	понедельник – рисование вторник – черчение среда – технология счетоводства четверг – технология пятница – черчение суббота – технология, закон божий
IV класс	суббота – сведения из физики и механики

Преподававший общеобразовательными предметами вверенной мне школы учитель 1-го Кричевского народного училища Игнатий Макаревич с 1 числа будущего октября переводится на новую должность в город Мстиславль. На место Макаревича в Кричевское народное училище назначен учителем Владимир Седлецкий... окончивший Учительскую семинарию.

Формулярный список октября 1 дня 1909 года

Учителя 1-го Кричевского народного училища Чериковского уезда Владимира Седлецкого.

21 год, из крестьян, окончил учительскую семинарию.

Формулярный список учителя Кузьмы Осиповича Галковского

36 лет; мещанин, в 1893 году окончил курс Милославской школы и получил свидетельство на звание начального учителя.

Декабрь 15 дня 1908 года

Введенная мне школа открыта на два отделения: слесарно-кузничное и столярно-токарное. В настоящее время на слесарно-кузничном отделении числится 52 ученика и на столярно-токарном 8 учеников.

Л.113/об/. Число учащихся предполагает увеличение до 80–85.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф.2254. Воп.2. Спр.258. Л.5, 7, 52, 74, 79, 101, 113.

АБ ПЛАЦЕ ЗА НАВУЧАННЕ Ў КРЫЧАЙСКАЙ НІЖЭЙШАЙ РАМЕСНАЙ ШКОЛЕ

Директору народных училищ
Могилевской губернии.
Февраля 11 дня 1909 года.

Уведомляю, что я разрешаю установить в Кричевской низшей ремесленной школе плату за учение в размере трех рублей в год с каждого ученика.

Попечитель.

Сентября 9 дня 1909 года.

... принять в 1 класс вверенной мне школы четыре ниженаименованные ученика, выдержавшие приемные испытания, но перешедших установленный 16-тилетний возраст (предельный):

Шарикова Максима Ивановича, родившегося 23 января 1893 года

Козлова Андрея Ивановича, родившегося 17 октября 1892 года

Поклада Ивана Егоровича, родившегося 21 июня 1892 года

Серникова Нила Илларионовича, родившегося 10 ноября 1891 года

Заверил князь Георгий Николаев.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 2254. Воп. 2. Спр. 258. Л. 57, 73.

РАПАРТ ЧЭРЫКАЎСКАГА ПАВЯТОВАГА СПРАЎНІКА МАГЛЁУСКАМУ ГУБЕРНАТАРУ

2 кастрычніка 1895 г.

Его превосходительству
Господину Могилевскому губернатору
Чериковского уездного исправника рапорт.

В исполнении циркулярного предписания от 9 сего октября за №62 представлял при сим копию устава о ремесленных классах при Кричевском 1-м народном училище и ведомость о приказе и расходе денежных средств.

Ад часоў першых – 1917

Л.18/об./ сумма за 1894 год, а также копию приговора Кричевского сельского общества от 26 октября 1886 года за №7 об открытии в м. Кричеве 2-го народного училища, имею честь донести Вашему Превосходительству, что названное училище открыто с 1887 года в помошь первому Кричевскому народному училищу, для обучения одних лишь крестьянских детей м. Кричева, на содержание которого ежегодно отпускается Кричевским сельским обществом 200 рублей. Из них 180 рублей на жалованье учителю и 20 рублей на училищные расходы, в нем обучалось крестьянских детей м. Кричева, за последний 1899 год 69 человек, заведывает же этим училищем как и первым Могилевская дирекция народных училищ. Более частных обществ, комитетов и т.п. учреждений, имеющих целью содействовать развитию народного образования или грамотности вообще в Чериковском уезде нет.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 1579, Л.18–19.

ПАТРАБАВАННІ ДА ЯКАСЦІ БУДАЎНЧАГА МАТЭРЫЯЛА, З ЯКОГА ПАВІННА ЎЗВОДЗІЩА КРЫЧАЎСКАЯ НІЖЭЙШАЯ РАМЕСНАЯ ШКОЛА

в) кирпич должен быть хорошо выжженый, иметь поверхность ровную, с прямыми углами и ребрами, без стекловидного блеска в измеле однородной массы, без мергеля, указанной меры и при ударе издавать чистый металлический звук.

г) изразцы поверхности совершенно ровной, без вышибов и выпуклостей, углы и края ровны и звук при ударе чистый металлический.

д) алебастр должен быть калужский, в камнях в сыром виде лучшей доброты, раствор известковый хорошо перемешанный с песком в пропорции, определенной после предварительного и совершенного гашения извести посредством спуска её в жидкое состоянии в особое творило через проволочную сетку, не пропускающую мергель для образования массы, способной удержать 7 кирпичей, положенных на этом растворе по прошествии 4 дней.

е) глина должна быть смочена водой и размята, прилипать к рукам.

ж) песок... для фундамента крупный, для кирпичной кладки средний, а для штукатурных работ непременно зернистый.

з) бревна, пластины, доски, бруски должны быть сосновые, драницы осиновые без червоточин и табочин, в заболонях здоровые, суковатые без синевы.

и) железо кровельное, полосовое, брусковое и резное, проволоки, скобы, железные хомуты, болты и гвозди, брусковые, корабельные, костыльковые,... должны быть лучшей работы.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 2254. Воп. 2. Спр. 384, Л. 7.

РАПАРТ ЗАГАДЧЫКА ШКОЛЫ ДЫРЭКТАРУ НАРОДНЫХ ВУЧЫЛІШЧАЎ АБ НАВЕДАННІ ШКОЛЫ ГУБЕРНАТАРАМ

Июня 15 дня 1911 года

Его превосходительству
Господину Директору Народных Училищ.
Заведующий школой.

Имею честь донести Вашему Превосходительству, что сего числа вверенную мне школу посетил Г. Могилевский Губернатор статский Советник Пильц.

Его Превосходительство прибыл в м. Кричев в волостное правление в 12 часов дня. В половине первого дня я имел честь представиться Г. Губернатору и просить Его Превосходительство посетить школу. Г. Губернатор выразил на это свое полное согласие.

Ровно в 1 час дня Г. Губернатор в сопровождении участкового земского начальника и других лиц прибыл в школу, где был встречен мною и прямо проведен в мастерские школы.

Его превосходительство обошел учеников, подробно расспрашивал каждого из них, какого класса, фамилию и что именно в настоящее время он работает. По осмотру работы в мастерских Его Превосходительство прошел в остальные помещения школы и затем в магазин готовых изделий. Здесь Г. Губернатор подробно осмотрел почти все работы, выразил одобрение и отобрал понравившийся ему раздвижной гаечный ключ попросил меня выслать ему в Могилев.

Дзяржаўны архіў Магілёўскай вобласці. Ф. 2254. Воп. 2. Спр. 288, Л. 32.

Рэвалюцыйныя падзеі на Крычаўшчыне

У першыя гады XX ст. у Беларусі, таксама як і ва ўсёй Расійскай імперыі, рэвалюцыйны рух нарастало ў гарадах і вёсках. Сведчаннем гэтага можа служыць распараджэнне Магілёўскага губернатора ад 28 снежня 1901 г., якое было даслана ў павятовыя цэнтры.

«Воспрещаються всякие сходбища и собрания на улицах, площадях и других общественных и частных местах, дворах и домах для совещаний и действий, клонящихся к нарушению спокойствия, а также всякие невызываемые необходимостью остановки и сбороища толпы на тротуарах, улицах и площадях, независимо от цели таковых соборищ. Лица, виновные в нарушении сего постановления, равно и отказывавшиеся в подобных случаях исполнять законные требования полиции, привлекаются к ответственності...»

(«Могилевские губернские ведомости» №1 от 2.1.1902 г., стр. 1.).

Сяляне грамілі панскія маёнткі, пасвілі жывёлу на памешчыцкіх сенажацях, секлі панскі лес.

У 1903 г. у Магілёўскай губерні было створана некалькі новых аргані-

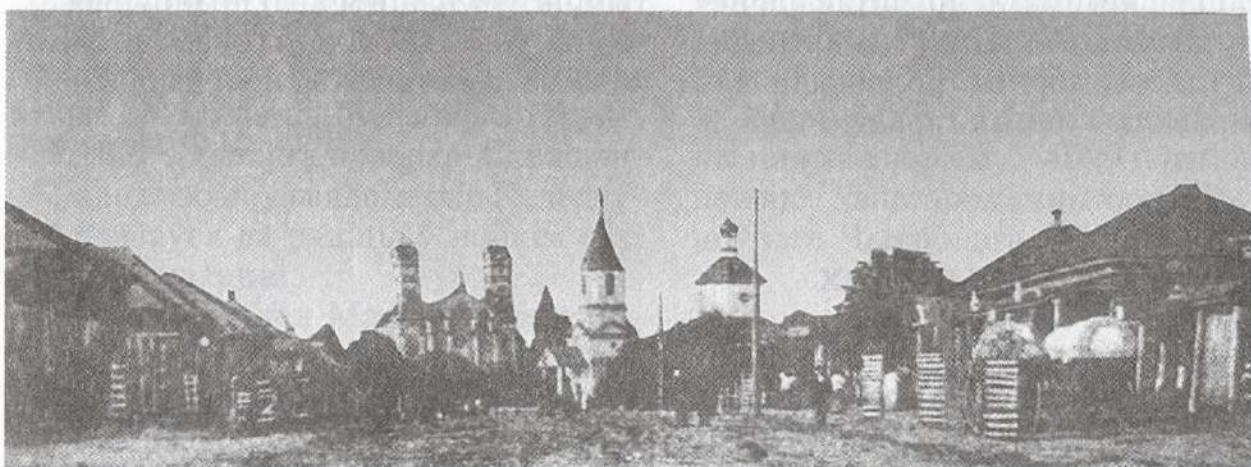
зацый РСДРП. Такая арганізацыя была створана і ў Крычаве. Актыўным удзельнікам яе быў камуніст Павел Сідаравіч Ільін.

Члены группы дзейнічалі нелегальна: збіralіся на нарады ў лесе, у полі, у сваіх знаёмых. Абмяркоўвалі арганізацыйныя пытанні. Сярод насельніцтва распаўсюджвалі нелегальную літаратуру, лістоўкі, адозвы.

У склад групы РСДРП, па сведчанні яе ўдзельнікаў, уваходзілі паштовыя работнікі Кутас і Кожанаў, настаўнік Макарэвіч, маладыя сяляне. Некаторыя з іх скончылі Крычаўскую гарадскую вучылішча – Кірыла Крываносаў, Казлоў, Прохараў, Зайцаў, Уцянкоў і іншыя.

Неабходна адзначыць, што гэта была адна з самых масавых арганізацый на Магілёўшчыне. Крычаўскія сяял-дэмакраты мелі сувязь з іншымі арганізацыямі: магілёўскай, а таксама растоўскай, адкуль прысыпалася падпольная літаратура, адозвы, лістоўкі.

«Крывавая нядзеля», расстрэл мірнай дэманстрацыі 9 (22) студзеня 1905 г., паказала працоўным, што царызм з'яўляецца іх злайшым ворагам.

Крычава ў пачатку ХХ ст.

Крычаўская сацыял-дэмакратычная група прыняла рашэнне арганізація масавае выступленне. Пачаць яго было намечана ў чэрвені, калі сяляне з'едуцца ў Крычаў на кірмаш.

Калі адзінаццатай гадзіны дня на перапоўненую людзьмі рыначную плошчу прыбылі ўсе члены сацыял-дэмакратычнай групы. Тэлеграфіст Кожанаў, стаўшы на трывалу, пачаў гучна чытаць адозву сацыял-дэмакратычнай партыі, заклікаючы да зварожэння цара, да знішчэння паноў, да барацьбы за перадачу зямлі сялянам, за свабоду для ўсіх працоўных. Прысутныя з вялікай увагай слухалі прамоўцу. Паліцэйскія спрабавалі арыштаваць Кожанава, але члены арганізацыі РСДРП акружылі свайго кіраўніка і не далі гэта зрабіць жандарам. Адзін з сялян вывернуў аглоблю і кінуўся на паліцэйскіх. Яго падтрымалі іншыя. Паліцэйскія былі разагнаны.

На распараджэнні прыстава на плошчу прыбыло 37 конных і шмат пешых паліцэйскіх. Мітынгоўшчыкі, узброіўшыся кіямі, уступілі ў бой, забілі коннага паліцэйскага. Але быў застрэлены і брат удзельніка сацыял-дэмакратычнай групы Уцянкова.

Паліцэйскія змаглі арыштаваць некалькі чалавек. Аднак хутка арыштаваным удалося збегчы. Большаясь з іх эмігрыравала ў іншыя гарады Расіі.

У гэты час актыўную работу ў Маліццкай воласці праводзіла сацыял-дэмакратычная група, якой кіраваў бальшавік Фёдар Сцяпанавіч Лаўрэнай. Па ўспамінах камуніста Пятра Аляксееўіча Сінсолікава, маліццкая група таксама ўзяла курс на ўзброеную барацьбу. У адзін з жнівеньскіх вечароў у Маліццах былі забіты двое стражнікаў, а праз некалькі дзён – ураднік і яшчэ адзін стражнік. Маліццкая сацыял-дэмакратычная група таксама вымушана была прыняць рашэнне аб выездзе ўсіх членоў з Магілёўскай губерні. Ф.С. Лаўрэнай, якому пагражала смяротная кара, выехаў за мяжу.

Рэвалюцыйныя выступленні жыхароў Крычаўшчыны працягваліся. Актыўны ўдзел у іх прымалі шахцёры Данбаса, ураджэнцы нашых мясцін, Л.В. Анішчанка, С.В. Перабіла, М.І. Забяльшанскі і іншыя. Яны вярнуліся на радзіму ў сувязі з закрыццём шахт ці былі звольнены з работы за ўдзел у рэвалюцыйным руху.

Абстаноўка з кожным месяцам ускладнялася і асабліва пасля таго, як быў забіты начальнік Крычаўскай паліцыі.

Прыведзеныя факты сведчаць аб тым, што ў нашым краі працоўныя актыўна ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях, змагаліся за лепшы лёс.

М.Ф. Мельнікаў.

Змагаўся на барыкадах

Вяршынай першай рускай рэвалюцыі 1905 г. было снежаньскае ўзброене паўстанне ў Маскве. У ім прынялі ўдзел многія нашы землякі. У Крычаўскім краязнаўчым музеі ёсць няма-

ла матэрыялаў аб жыцці і рэвалюцыйнай дзейнасці тых, хто ўступіў у партыю бальшавікоў яшчэ да 1905 г.

Адзін з іх – Яўген Пятровіч Талсцковіч. Ён нарадзіўся ў 1883 г. у вёсцы

Зайцева Слабада на Крычаўшчыне. Бацька яго ўдзельнічаў у паўстанні 1863-1864 гг. і збег на Украіну, адкуль праз многа год вярнуўся ў родныя мясціны. А вярнуўшыся, праўжыў нядоўга. Сям'я засталася без сродкаў для існавання.

Яўген стаў вучнем рамеснага вучылішча. Закончыўшы яго, працаваў на прадпрыемствах Кіева. У 1902 г. перехаў у Маскву, уладковаўся на Маскоўска-Казанскай чыгуначніцы.

Талсціковіч працаваў памочнікам машыніста. Ён адразу ж пасябраваў з рабочымі-бальшавікамі. У 1903 г. прыняты ў бальшавіцкую арганізацыю. Калі пачалася рэвалюцыя, маладому хлопцу было даручана захоўваць і распаўсюджваць пракламацыі, збіраць зброю для баявых дружын. У кватэры на Дамінікоўскай вуліцы, дзе ён праўжываў, праходзілі нелегальныя сходы і важныя сустрэчы.

8 снежня 1905 г. началося снежаньскае паўстанне ў Маскве. Супраць рабочых і студэнтаў былі накіраваны рэгулярныя войскі. 9 снежня ў будынку рэальнага вучылішча Філера сабраліся прадстаўнікі многіх баявых дружын. Рабочыя вырашылі змагацца да канца.

Сярод герояў абароны дома Філера быў і Яўген Талсціковіч. Ён доўга адстрэльваўся, а затым, калі салдаты пачалі страліць па будынку з гармат, саскочыў з трэцяга паверха. Страшэнны боль пазбавіў свядомасці. Калі ачунёў, схаваўся да раніцы ў нейкім старым памяшканні.

10 снежня член Маскоўскага камі-

тэта партыі бальшавікоў Шастакоў і Яўген Талсціковіч арганізавалі будаўніцтва барыкад. Іх дружына змагалася на Чырванапруднай вуліцы, на Таганцы, venting бой у раёне Чырвонай Прэсні.

Пасля падаўлення паўстання многіх яго актыўных удзельнікаў расстралялі. Шукалі і Яўгена Талсціковіча, якога чакала пакаранне смерцю.

Сябры-чыгуначнікі арганізавалі яму выезд у Кіеў, забяспечыўшы неабходнымі дакументамі, але і там было небяспечна. Яўген Пятровіч вярнуўся ў родную вёску Зайцева Слабада. А праз год ён зноў быў у Маскве, стаў адным з арганізатораў рэвалюцыйнага рабочага руху ў трамвайнім парку Масквы.

У 1911 г. паліцыя скапіла Яўгена Пятровіча. Яго адправілі ў высылку. Да 1914 г. быў у Валагодскай губерні пад наглядам паліцыі. Жыў там з жонкай і двумя малымі дзецьмі. Праз некаторы час яго адправілі далей на поўнач. Лютаўская рэвалюцыя прынесла вызваленне.

Талсціковіч працаваў на будаўніцтве мурманскай чыгуначнікі, калі прыйшла вестка аб перамозе каstryчніцкага паўстання ў Петраградзе. Потым ён ваяваў з белагвардзейцамі, узнічальваў асобны тэхнічны атрад. Яго выбіралі членам ЦК прафсаюза чыгуначнікі.

Вярнуўся ён з грамадзянскай вайны цяжка хворым. У 1929 г. пайшоў на пенсію. Узнагароджаны ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга.

М.Ф. Мельнікаў.

Юныя крычаўцы

У 1905 г. у Крычаве ўзнікла сацыял-дэмакратычная маладзёжная гру-

па. Кіраваў ёй тэлеграфіст Іван Кожанаў. У группу ўваходзілі мясцовыя жы-

хары, што пабывалі на шахтах і заводах Данбаса і ў іншых прамысловых цэнтрах. Гэта Маркіян Казлоў, пазней герой грамадзянскай вайны, узнагароджаны ордэнам Чырвонага Сцяга, Лука Анішчанка, які, ратуючыся ад арышту, выехаў у 1906 г. у Растоў-на-Доне, і іншыя. Сувязі Крычава з рэвалюцыйным Растворам былі моцныя. Таму ў 1905 г. распаўсюджваліся ў Крычаве лістоўкі як Палескага камітэта РСДРП, так і Данскога камітэта сацыял-дэмакратаў.

Усё пачалося з таго, што ў паліцыю паведамілі: па мястэчку нейкія падлеткі раскідваюць і расклейваюць лістоўкі. Адзін з паліцэйскіх агентаў намагаўся затрымаць хлопчыка, але яго ахоўвалі некалькі падлеткаў і не далі ў крыгуду свайго сябра. Шпік заўважыў на адным з хлопцаў форменную фуражку вучня рамеснай школы.

Вышукам рашыў заняцца старшы святар Крычава Васіль Яновіч. І сродак дазнання ў яго – царкоўная споведзь. Хіба что рызыкне маніць на споведзі, тым больш нявопытныя 14–17-гадовыя навучэнцы? Усіх вучняў прывялі да дзвярэй Пятніцкай царквы. Хлопцаў па адным выклікалі да святара Васіля, які патрабаваў, каб кожны признаўся і пакаяўся. Калі апошні з вучняў выйшаў ад святара, прыстаў Галкоўскі спытаў у Яновіча:

— Ну, як?
— А ніяк, пан Галкоўскі. Не прызнаўца.

— Добра. Зараз мы выб'ем у іх прызнанне, — і прыстаў загадаў паліцэйскім гнаць усіх у паліцыю.

Падлеткаў загналі на двор паліцэйскага ўчастка. Прыстаў пагражаяў ім катаргай, турмой, краем вечнай мерзлаты. Адказ вучняў быў адзін і той жа: «Нічога не ведаю».

Нечакана на двары з'явіўся дырэк-

тар школы Георгій Факіч Нікалаеў, чалавек даволі ліберальных перакананняў і запатрабаваў усіх адпусціць, інакш прыграіў звярнуцца да міністра народнай адукацыі. Паліцыі давялося адпусціць вучняў.

Аднойчы паліцыянтам стала вядома, што ў навучэнцаў рамеснай школы Пруднікава і Афанасенкі захоўваюцца лістоўкі і што яны іх распаўсюджаюць. Абодвух арыштавалі. Раніцой пра арышт даведаліся ў школе. Нехта з вучняў крыкнуў: «Пойдзем у паліцию, усе пойдзем!»

У «халоднай» паліцэйскага ўчастка сядзелі іх арыштаваныя таварыши. Ахоўвалі іх узброеныя паліцэйскія. Прывату Галкоўскуму стала не па сабе, калі ён убачыў такую вялікую колькасць падлеткаў. Ён пачаў іх угаворваць разысціся.

Афанасенка і Пруднікаў былі адпушчаны.

Няраз імкнуліся вучні выгнаць святара-шпіёна з рамеснай школы, у якой ён выкладаў закон божы.

Аднойчы яму падклалі запіску. У ёй было некалькі слоў: «Не пойдзеш – заб’ем». Яновіч палічыў гэта за жарт. Аднойчы нехта ў цёмным калідоры запусціў у яго цяжкім кавалкам жалеза, збіў капялюш з галавы. Ён узяўся высвяляць, хто такое зрабіў. Але Яновіча зноў папярэдзілі запіскай. І святар вымушаны быў пакінуць вучэльню.

У 1916 г. навучэнцы рамеснай школы пад кірауніцтвам Мацвея Кісялёва і Аляксандра Азарава, будучага камісара чырвонай дывізіі, аб’явілі забастоўку. Яны адмовіліся працаваць на вайну, выконваць заказ на выраб падкоў для коней царской арміі. Кісялёў і Азараў былі адпраўлены ў дзеючу армію на фронт.

М.Ф. Мельнікаў.

Документы сведчаць

ПАВЕДАМЛЕННЕ АБ ХВАЛЯВАНЯХ СЯЛЯН У ЧЭРЫКАЎСКІМ ПАВЕЦЕ

...В некоторых местах восстания проявлялись в разгромах и сожжении усадеб. Во время разгрома Силичей во многих экономиях крестьяне объявили забастовку, потребовав увеличения заработной платы в 3–4 раза. В большинстве случаев помещики удовлетворяют эти требования до прихода войск. Стражники с полицией во главе ничего сделать не могут. В Забычаны арестовали пристава, отняли саблю, револьвер и заперли в собачью конуру, где он просидел несколько часов. Помещики сбежали в города.

...В м. Кричев Чериковского у. 9 января после панихиды по убитым 9 января прошлого года в Петербурге толпа около 300 человек, состоявшая в большинстве из крестьян м. Кричева и окружающих деревень, слушала ораторов. Первый оратор выяснял политическое положение России в связи с историческим событием 9 января... Второй оратор, по-видимому, социал-демократ, подчеркнул необходимость бойкота Государственной Думы...

Могилевский голос. 15 января 1906 г.

З ДАНЯСЕННЯ МАГЛЁУСКАГА ГУБЕРНАРА ТАВАРЫШУ МІНІСТРА ЎНУТРАНЫХ СПРАЎ АБ АГРАРНЫХ ВЫСТАВЛЕНЯХ СЯЛЯН І ЗАБАСТОЎКАХ БАТРАКОЎ У ЧЭРЫКАЎСКІМ І ІНШЫХ ПАВЕЦАХ МАГЛЁУСКАЙ ГУБЕРНІ

16 чэрвеня 1905 г.

Представляя при сем в копии только что полученное мною донесение чериковского уездного исправника, имею честь доложить, что ввиду увеличения в Чериковском у. случаев самовольных потрав помещичьих лугов, захвата разных угодий и пр., а также открытого сопротивления крестьян местным властям, о чем свидетельствует и уездный предводитель дворянства, мною сделано распоряжение об отправке в гор. Чериков в распоряжение исправника роты солдат. Необходимо сделать это теперь же еще и потому, что от Могилева до Черикова 5 дней перехода. Рота должна прийти в Чериков заблаговременно, чтобы в случае серьезных самоуправств возможно было быстро вызвать военную часть на место беспорядков...

Революционное движение в Белоруссии. 1905–1907 гг. Mn., 1955. C.155–156.

ТЭЛЕГРАМА ПРАЎЛЕННЯ ТАВАРЫСТВА БР. ЦЯРЭШЧАНКАЎ МІНІСТРУ ЎНУТРАНЫХ СПРАЎ АБ ВЫСЕЧКАХ ЛЕСУ І РАЗГРОМЕ ПАМЕШЧЫЦКІХ МАЁНТКАЎ ШАХЦЁРАМІ І СЯЛЯНАМІ У МАГЛЁУСКАЙ ГУБЕРНІ

5 студзеня 1906 г.

Могилевской губ. Климовичского и Чериковского уу. им. Студенец товарищества бр. Терещенко угрожает опасность разгрома. Началась рубка крестьянами леса, смежные имения Бишевской, Цехановецкого, Россетера, Мариутина, Комара разгромили и продолжаются разгромы других имений, громилы – преимущественно вооруженные шахтеры, были убийства служащих. На требования войск губернатор отказал по неимению, телеграфировали просьбу командующему войсками Виленского округа, ответа нет, убедительно ходатайствуем о распоряжении принятия мер охраны.

Правление товарищества бр. Терещенко.

Революционное движение в Белоруссии. 1905–1907 гг. Mn., 1955. C.487.

З РАПАРТА ЧЭРЫКАЎСКАГА ПАВЯТОВАГА СПРАЎНІКА
МАГЛЁУСКАМУ ГУБЕРНАТАРУ АБ РЭВАЛЮЦЫЙНЫХ ХВАЛЯВАННЯХ
СЯЛЯН ЧЭРЫКАЎСКАГА ПАВЕТА

студзень 1906 г.

25 декабря мною были получены сведения об агитаторской деятельности некоторых лиц Палужской вол. и одновременно с тем личное заявление поместья им. Веприн Василевского о готовящемся у него насилии...¹

Утром 27 декабря мне [было] доложено о разбитии и разгромлении дома кн. Оболенского в дер. Припечине Лобановской вол., и я тогда же отправился в указанную деревню для ареста громил и зачинщиков, взял с собою наличный состав стражников 11 чел., но арестовать [их] мне не удалось, [ибо] к этому я встретил полное противодействие поголовно со стороны всех жителей дер. Припечина, начиная от стариков и кончая женщинами и малыми детьми. Последние высыпались своими родителями в первые ряды противодействующих. Заручившись, однако, обещанием отцов громил и сих последних, что они сами явятся в гор. Чериков, я уехал с целью вернуться в Припечино с усиленным конвоем стражников, которых имел вызвать из мест. Кричева, но вечером этого же дня я застал у себя управляющего им. Горы Стоша, который сообщил мне, что утром 27 сего декабря в им. Горы явились крестьяне окрестных дер. Горы, Бирюль, Дерново и Стаке в количестве до 1000 чел., главным образом молодежь и шахтеры, сняли рабочих с винокуренного завода и экономии, обязали его, управляющего, подписькой немедленно оставить службу и, не оставив в фольварке ни одного человека прислуго, заявили, что если что и нужно делать в имении, то пусть делают сами владельцы, а слуг они не допускать работать, какие бы деньги этим слугам ни платили и откуда бы их ни брали. На заявление же управляющего, что скот в имении может погибнуть голодной смертью, пришедшие заявили, что они скот разведут по домам. Что же касается сена, находящегося на лугах в стогах, то его брать они не позволят. Разговоры эти продолжались с 11 ч. утра до 7 ч. вечера. Требования предъявляли и диктовали условия главным образом шахтеры. По окончании разговоров люди ушли, не причинив никакого разгрома.

28–29 и 30 декабря я лежал в постели больным и за это время сделано следующее:

Получив донесение пристава об установлении агитаторской деятельности 4 лиц Палужской вол., выразившейся во внушении крестьянам не платить податей, не повиноваться начальству, не признавать никаких требований властей и не работать у помещиков, а также, зная, что по наговору этих лиц была собрана тысячная толпа, снявшая рабочих у Стоша, я рано утром 28 декабря отоспал в им. Стоша на лошадях 30 стражников, что в составе команды, находящейся в Краснополье, создавало силу в 50 чел., с каковой силой было приказано приставу произвести арест агитаторов и предупредить дальнейшие насилия, а в то же время в продолжение этих дней [я] получил до 12 телеграмм с разных концов уезда, сообщавших о готовящихся разгромах, с мольбой о помощи. Среди этих телеграмм получил 30 декабря и телеграмму о разграблении и сожжении им. Силичей Вишевской, а земский начальник Бекман телеграфировал о широком распространении волнений, указывая на необходимость присылки войск. Тогда же получил и я донесение Братьковического волостного правления о снятии рабочих в им. Забычанье Комара Климовичского у., на границе Чериковского [у.], об арестовании там местного пристава и об отнятии оружия у стражников. В свою очередь земский начальник 2-го уч. Чериковского у. сообщил мне о сильных беспорядках, для подавления которых необходимы войска, о чем я и послал 2 телеграммы в. п.

31 декабря я отправился с приставом Голковским в им. Горы Стоша, где узнал, что утром того числа стражники в полном своем составе во главе с местным приставом Сорокалетовым ходили в дер. Дерновую для ареста одного из главных агитаторов Николая Бориськина, но там им было оказано вооруженное сопротивление. Толпа, собранная по условным знакам из ближайших деревень в количестве до 5000 чел., многие вооруженные ружьями, находясь в засадах, из домов и из гумен начали стрелять в стражников, задержавших Бориськина, причем отняла его и едва не отняла оружие у одного из стражников, урядники и 1 стражник начали стрелять и, ранив 3 чел., 1 смертельно, начали отступать к отряду пеших стражников,

¹ Опущено описание предпринятых полицией мер для предупреждения крестьянского движения.

оставшихся позади конных. Толпа, не обращая внимания на предупреждение стрелять, выставив впереди детей и женщин, а сами прячась за последних, начала кольцом сжимать стражников, но последние успели отступить к им. Горы. Этот случай показал полную невозможность каких бы то ни было арестов, т. к. народ поголовно восстает против этого и оказывает самое упорное сопротивление, а борьба с ними не возможна, т. к. из деревни народ не выходит, а при появлении туда стражников для действий народ начинает стрельбу из засад. При аресте Бориськина урядник Чернов легонько ранен дробью в щеку, а 2 стражникам пробиты шинели.

На требования мои местных десятских и сельских старост последние не явились, объясняя, что если они пойдут, то будут убиты однообщественниками, а из добытых сведений установлено, что дер. Дерновая, Бирюли, Стайки и Горы делают почти ежедневные сходки и [действуют] агитаторы, которые уже насчитываются десятками...

2 января мною был собран сход в дер. Горах, [на который] собрались крестьяне и других деревень. В долгих рассуждениях с ними я вынес самое твердое убеждение в непреклонной, преступной воле всех собравшихся. Почти все говорившие со мною являлись открытыми агитаторами. ...Говорят о всеобщей забастовке, что они действуют по указаниям комитета под красным флагом и этим только путем добиваются своих прав, затем перешли на требование объяснений по поводу ареста их же агитатора Гомарова и о сделанных выстрелах в дер. Дерновой при задержании Бориськина. Требования начали переходить в дерзости, и одно время я был близок к тому, что надо мною и бывшим со мною приставом Галковским народ совершил насилие, до того явно сказывалось их возмущение.

Получив сведения, что Бориськин после неудачного ареста спешно уехал в Гомель, будто за содействием к боевой организации, я телеграфировал гомельскому полицмейстеру о задержании его и выслал на дорогу для той же надобности 3 стражников и урядника, но стражники, прождав его 1,5 суток, возвратились без результата...

2 января разгромлен фольв. Ведущие Бенедиктовича теми же силичевскими и другими шахтерами, где был сильно избит приказчик Кружаев, который находится на излечении в больнице. Того же числа разгромлен дом в фольв. Ясинке Стоша...

У помещиков Голынских в им. Холоблине и Гайдуковке производится крестьянами рубка леса и в последнем имении сожжена лесная контора с заготовленным ободом.

В настоящее время, наряду с относительным идеальным движением в округе им. Горы Стоша, грозной является чисто разбойничья шайка шахтеров дер. Силичей, которая день ото дня растет и превращается в грозную массу диких необузданых людей, каждый из шайки вооружен револьвером, топором, кистенем. Имея динамитные патроны, они наводят панику на всех окружающих, производя залповые динамитные и револьверные выстрелы. В организации этой же разрастающейся шайки видна полная система, у них существуют свои разведчики и шпионы. Больших трудов стоит передать какое-либо распоряжение за несколько верст без опасений, чтобы распоряжение это не было перехвачено, а, кроме того, немало осложнений и со стражниками. Народ отказывается отпускать им за деньги продовольствие, а передвигать их приходится пешком, т. е. подвод не дают.

Более подробное донесение об убытках и виновных я буду иметь честь доставить в. п. дополнительно по окончании дознаний по всем делам.

Подпись уездный исправник Журавлев.

Революционное движение в Белоруссии. 1905–1907 гг. Мн., 1955. С.463–466.

МИНІСТЭРСТВА
ЎНУТРАНХ СПРАЎ

Начальніку С.Пецярбургскага
ахраннага аддзялення
Дэпартамент паліцыі
па асобаму аддзелу

19 жніўня 1906 г.

Упомянутый в донесении от 14 минувшего 1 июля за №12760 Парамон Михайлович Воронов, по сведениям начальника Могилевского Губернского Жандармского Управления,

Ад часоў першых — 1917

проживая в местечке Кричев, Могилевской губернии, устраивал митинги и организовывал сборы денежных пособий для поддержки противоправительственной пропаганды и вообще находился в сношениях с политически неблагонадежными лицами.

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 102. Вон. 1906. Спр. 976. Л. 10.

№ - ф. - 102.

№ - оп. - 1906.

№ - д. - 976.

№ - л. - 10

З ДАНЯСЕННЯЮ НАЧАЛЬНИКА МАГІЛЁУСКАГА ГУБЕРНСКАГА ЖАНДАРСКАГА УПРАУЛЕННЯ НАЧАЛЬНИКУ САНКТ-ПЕЦЯРБУРГСКАГА АХРАННАГА АДДЗЯЛЕННЯ

Асобы аддзел

Начальнік Магілёўскага

губернскага жандарскага ўпраўлення

4 жніўня 1906 г.

Крестьянин м. Кричева, Чериковского уезда Парамон Михайлович Воронов, 31 года от роду, холост, среднего образования, за время проживания в м. Кричев определенных занятий не имеет, посвящая себя исключительно наблюдению за текущими событиями России и обсуждению среди населения разных государственных вопросов, особенно в отношении улучшения быта крестьян, для чего устраивает митинги. Для материальной поддержки, пропаганда рекомендовал своим единомышленникам производить денежные сборы, угрожая лицам не разделяющим его мнений. Сношения Воронов имел с лицами вообще сомнительной благонадежности, с которыми продолжает сношения и выбытия своего в Марте месяце сего года в С. Петербурге, как например, с исключенным за бывшую забастовку в Декабре 1905 г. из Почтово-Телеграфного ведомства надсмотрщиком Кожановым, устроившим в Кричеве 4 июля сего года, по инициативе Воронова, крестьянский митинг, разогнанный полицией.

Справка: донесение 6-го июля сего года №3679.

Полковник Поляков.

Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 102. Вон. 1906. Спр. 976. Л. 11.

№ ф. - 102.

№ оп. - 1906.

№ д. - 976.

№ л. - 10.

АБ ПАДПАЛЕ СЯЛЯНАМІ КАРДОННАЙ ФАБРЫКІ ПАМЕШЧЫКА ГАЛЫНСКАГА

З данясення начальніка
Магілёўскага жандарскага
ўпраўлення ў Дэпартамент паліцыі

1911 г. лютага 23

Сакрэтна

15 сего декабря, в 9 часов вечера, при дер. Хотимск Самотеевичской волости Чериковского у. сгорела деревянная картонная фабрика, принадлежащая помещику С.Д.Голынскому, находившаяся в аренде у купца Ш.Я.Зайса. Фабрика была застрахована в Минском страховом обществе в 33000 руб. Убытка насчитывается до 75000 руб. Пожар вспыхнул из нежилого отделения фабрики. В поджоге подозреваются крестьяне дер. Хотимск, которые имеют с Голынским три судебных тяжбы за запруду для нужд фабрики воды р. Бесяды (в результате чего) залито около 1 1/2 дес. крестьянского луга, о чем дело по

аппеляции Голынского находится в Киевском окружном суде, и два дела – за самоуправную переправу крестьян через реку на пароме Голынского и за пастьбу крестьянами скота на его владениях, каковые дела решены в пользу Голынского.

Полковник

З фондаў Крычаўскага краязнаўчага музея.

Падзеі і факты

В ночь с 5 на 6 августа 1894 года с целью ограбления близкими родственниками был убит ксендз Вородьковского костела Павел Габранич. Убийцы похитили 3000 рублей денег, заключающиеся в билетах Виленского Земельного банка, карманные золотые часы с такою же цепочкою, стоящие около 150 рублей, шерстяную материю черного и зеленого цвета по 20 аршин на сумму около 44 рублей, дюжину столовых серебряных ложек, бочонок водки около двух ведер, чаю три фунта, квитанцию Белицкого волостного правления на вклад в кассу 1300 рублей, сахар в головке и колотый, револьвер.

* * *

4 марта 1912 г. Могилевским губернатором было удовлетворено ходатайство крестьянки Марины Азаровой об открытии ею в м. Кричеве курсов кройки и шитья, и изящного рукоделия.

* * *

4 июня 1912 г. Чериковский уездный исправник сообщал Могилевскому губернатору: «В деревнях Слобода, Сычеве, Юшновичах, Усполье и Киселевке Долговичской волости, Зорях и Глине Комаровичской волости, Мирогоще, Горках и Журавле Должанской волости, Антоновке, Сарочине и Воловниках 1-х и 2-х Малятичской волости, выпавшим 23 и 24 мая сего года градом повреждено до 596 десятин озимой ржи и в имении Горках княгини Оболенской повреждено 6 десятин хмеля. Кроме того, в дер. Воловниках 1-х градом убито 87 штук овец и искалечено до 100 штук овец. Сумма убытка исчисляется в 23700 рублей».

* * *

25 июля 1912 г. в м. Кричеве от поджога при значительном ветре сгорело 118 обывательских домов с надворными постройками, в том числе: частная аптека, земский приёмный покой, еврейская школа и богадельня. Кроме того, уничтожено огнем 9 торговых лавок. Убытка причинено на 74800 рублей.

НАЧАЛЬNIКУ ГАЛОЎНАГА ЎПРАЎЛЕННЯ ПОШТІ ТЭЛЕГРАФАЎ МУС

3 лютага 1909 г.

26 сего января окончился срок контракта на наем двухэтажного дома Иосифа Голынского под помещение Кричевской почтово-телеграфной конторы и Чинов, с планом всего 475 рублей в год.

Поверенная названного домовладельца Михаила Голынского прислала 17 ноября минувшего года заявление о том, что она согласна заключить контракт всего лишь на один год за оплату 600 рублей в год и без производства в доме ремонта, а затем вторичным заявлением, поданным 16 декабря, категорически отказалась от заключения контракта на условиях прежде заявленных, находя таковые невыгодными для себя.

Хотя на основании пункта 11 контракта возможно возобновить с Голынским на прежних условиях контракт, но принимая во внимание запущенность этого дома, в котором без производства капитального ремонта оставаться на дальнейшее время нельзя, я распорядился приискать другое помещение...

Ад часоў першабытных – 1917

Так как в Кричеве свободных домов, располагающих достаточным помещением, не оказалось, то приискан дом Иохи Генъкиной лишь с помещением для контор и квартиры начальника оной за плату 360 рублей в год.

Начальник Кричевской почтово-телеграфной конторы, надворный советник Лянге.

З фондаў Крычаўскага краязнаўчага музея.

1917

1941

НА КРУТЫМ ПАВАРОЦЕ ГІСТОРЫ

У Петраградзе 24 кастрычніка 1917 г. началося ўзброене паўстанне рабочых і рэвалюцыйных салдат, і да раніцы 25 кастрычніка Часовы ўрад быў звергнуты. Дзяржаўная ўлада перайшла да Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта – органа Петраградскага Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Вечарам 25 кастрычніка адбыўся II Усерасійскі з'езд Саветаў, які прыняў Дэкрэт аб міры, Дэкрэт аб зямлі і ўтварыў ўрад – Савет Народных Камісараў на чале з У.І. Леніным.

Рэвалюцыя, якая перамагла ў цэнтры Расіі, стала пашырацца на ўсю краіну.

12–14 лістапада 1917 г. па Магілёўскай выбарчай акрузе адбыліся выбары ва Устаноўчы сход. Унушальную перамогу атрымалі на іх эсэры і сялянскія дэпутаты. За іх прагаласавала 87,7% ад агульнага ліку грамадзян, што ўдзельнічалі ў выбарах, а за Палесскую арганізацыю РСДРП(б) – толькі 0,92%. Гэта яскравае сведчанне таго, што тады падтрымкай насельніцтва карысталіся ідэі эсэраў, якія ўваходзілі ў той час разам з меншавікамі ў рэвалюцыйную партыю сацыялістычнай арыентацыі:

Марудна ўстанаўлівалася савецкая ўлада ў Чэркаўскім павеце. Доўгі час побач са ствараемымі саветамі дзейнічалі існаваўшыя пры Часовым урадзе думы, земствы і інш. Тлумачылася гэта тым, што ў Магілёве пэўны час знаходзілася Стаўка Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, якую спачатку ўзначальваў А.Ф. Керанскі, а потым – генерал М.М. Духонін. Тут групаваліся ўзброеныя сілы антыбалшавіцкага напрамку. Яны не давалі ўкараніцца парасткам новай улады, устойліва падтрымлівалі буржуазны рэжым. На Магілёўшчыне дыслакаваліся легіёны былога царскага генерала Ю.Р. Доўбар-Мусніцкага, які таксама знаходзіўся на антыбалшавіцкіх пазіцыях.

20 лістапада (3 снежня) 1917 г. рэвалюцыйныя войскі на чале з М.В. Крыленкам разагналі Стаўку Вярхоўнага Галоўнакамандуючага. Гэта дало магчымасць паскорыць умацаванне ўлады Саветаў.

5–10 студзеня ў Магілёве адбыліся 2-і губернскі з'езд Саветаў рабочых і сялянскіх дэпутатаў і 4-ы губернскі з'езд сялянскіх дэпутатаў. Дэлегаты абодвух з'ездаў падтрымалі савецкую ўладу. Губернскі з'езд рабочых і сал-

дацкіх дэпутатаў пастанавіў: «Уся ўлада на месцах належыць Саветам...». Тэлеграма з такім тэкстам паступіла ва ўсе паветы губерні.

19 студзеня 1918 г. Чэрыкаўскі павятовы Савет падтрымаў рашэнне губернскага з'езда і прыняў пастанову аб пераходзе ўлады да Савета. У яго пастанове таксама ўказвалася, што кожны, хто акажа супраціўленне савецкай уладзе, будзе падвяргацца венна-рэвалюцыйнаму суду. Да мая 1918 г. у Чэрыкаўе існавала таксама гарадская дума. 22 студзеня 1918 г. адбыўся 1-ы павятовы з'езд Саветаў, на якім былі сфарміраваны новыя органы кіравання, выбраны презідыйум выканкома. Кіруючы склад быў такі: старшыня, два таварыши старшыні, два сакратара. Першым старшынёй Чэрыкаўскага Савета быў выбраны М.Ф.Шашко. У Крычаве ў студзені 1918 г. быў створаны першы бальшавіцкі Савет на чале з камуністамі М.С. Кісялёвым і М.А. Казловым. Умацоўваліся Саветы ў валасцях. Акрамя Саветаў, у вёсках ствараліся камітэты беднатаў. На Крычаўшчыне яны дзейнічалі ў вёсках Міляцічы, Касцюковічы, Баеўка і іншых. Камітэтам беднатаў вялікую дапамогу аказваў Чэрыкаўскі павятовы зямельны аддзел, якім кіраваў Шаўцоў. У павеце норма падзелу панская зямлі існавала такая: на кожнага працаздольнага члена сям'і – 2,5 гектара, непрацаздольнага – 1 гектар. Гэта не задавальняла заможных сялян. Яны імкнуліся як мага больш расшырыць уласныя зямельныя ўгоддзі, атрымаць найбольш урадлівыя кавалкі. Нярэдка здараліся выпадкі самавольнага захопу зямель. Паміж малазямельнымі і заможнымі сялянамі разгараліся спрэчкі, якія часта заканчваліся бойкамі.

Камітэты беднатаў праводзілі актыўную барацьбу з кулацтвам у вёscы, бралі на ўлік і канфіскоўвалі лішкі збожжа ў кулакоў, вялі барацьбу са спекулянтамі і самагонакурэннем. Памешчыцкі інвентар быў узяты камбедамі на ўлік, а затым рэалізаваны сярод бяднейшага сялянства. Але пастаяннымі былі канфлікты паміж беднымі і багатымі сялянамі. І прычынай амаль заўсёды была зямля. У павеце пачалі арганізоўвацца пракатныя пункты, каб забяспечыць сялян сельскагаспадарчымі прыладамі. Створана было 10 пракатных і зернеачышчальных станцый. Селянін мог узяць малатарню, заплатіўшы за тыдзень яе эксплуатацыі 40 руб., за сеялку – 5, плуг – 1,5 руб. Для заможных сялян устанаўлівалася плата ўтрэя вышэйшая.

Камбеды праводзілі культурна-асветніцкую работу: садзейнічалі адкрыццю школ, народных дамоў, хатчытальняў, распаўсюджвалі сярод насельніцтва газеты і літаратуру.

Камуністы, камсамольцы, бяднейшыя сяляне часта збіralіся разам, арганізоўвалі чытанні газеты «Красны́ клич» – орган Чэрыкаўскага Савета рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, якая выдавалася з 1918 г. Пытанні, хто больш прыхапіў зямлі, а хто менш, чаму адным дасталіся ўрадлівия плошчы, другім – пясчаныя і зарослыя кустоўем, хвалявалі вяскоўцаў, і за кожную сотку ішло змаганне, былі спрэчкі і абвінавачванні. Так, на адным з пасяджэнняў камбеда ў Міляціцкай воласці ўгневаныя вяскоўцы пастанавілі пазбавіць кулакоў лішніх земляў і жывёлы. Камбедаўцы не палічыліся нават з тым, што ў кулакоў мелася не толькі надзеленая з памешчыцкіх плошчаў зямля, але і куп-

леная некалі імі за гроши, якая была іх уласнасцю.

Узмацнялася барацьба ў павеце і паміж палітычнымі партыямі. 5 верасня 1918 г. у Чэрыкаве адбыўся чарговы VI з'езд Саветаў. Гаспадарамі на ім адчувалі сябе эсэры. Яны крытыкавалі бальшавікоў за палітыку і метады кіравання, выступілі супраць стварэння камбедаў, патрабавалі разрыва Брэсцкага міру. Несуцішальнімі для бальшавікоў аказаліся вынікі галасавання. За іх прапановы прагаласавала толькі 70 чалавек, у той час як эсэраў падтрымалі 300. У павятовы выканком у той час уваходзілі 9 эсэраў, 4 бальшавікі і 3 беспартыйныя.

Бальшавікі пакінулі з'езд, сабраліся ў іншым будынку і аб'явілі сябе часовай уладай у павеце. З'езд быў распушчаны.

У вёсцы Сакольнічы на Крычаўшчыне мясцовы жыхар Іван Кашура разам з удзельнікам барацьбы за ўладу Саветаў у Петраградзе, Нясвіжы, Мінску А.П. Пузырэўскім стварыў камітэт сялянскай моладзі. У яго ўвайшлі Іосіф Кашура, Андрэй Вяржбіцкі, настаўніцы з Крычава Соф'я Барцэвіч і Варвара Азарава, а таксама Марфа Свадкоўская, Таня Язерская, Ганна Вішнеўская і іншыя актыўісты. Камітэт выступалі перад насельніцтвам з лекцыямі, растлумачвалі першыя законы савецкай улады, арганізавалі мастацкую самадзейнасць. Імі нават была паставлена п'еса «Улада цэмры» Л.М. Талстога.

Юнакі і дзяўчатаў ўзялі кавалак зямлі, апрацавалі яго, вырасцілі багаты ўраджай лёну і здалі яго ў фонд Чырвонай Арміі.

10 верасня 1918 г. у Крычаве быў створаны раённы партыйны цэнтр. У сувязі з гэтым газета «Звязда» 12 ве-

расня паведаміла, што ў Крычаве адбыўся «першы сход членаў Расійскай Камуністычнай партыі бальшавікоў».

Камуністы аднаголосна пастановілі арганізаваць партыйны раённы цэнтр у мястэчку Крычава, які і возьме ў свае рукі кантроль за дзейнасцю Саветаў, кіраўніцтва камітэтамі бедноты і правядзенне ў жыццё ў спешным парадку дэкрэтаў і пастановаў Рабоча-сялянскага ўрада.

22 верасня 1918 г. Крычаўскі камітэт РКП(б) накіраваў Паўночна-Заходняму абласному камітэту партыі пісьмо аб стане работы ў мястэчку. У ім гаварылася: ...» Во главе партии идет комитет. Во главе комитета – президиум из трех человек. При президиуме имеются отделы: культурно-просветительский с подотделами – школьным, агитационно-организационным, театральным и библиотечным; отдел по вооружению и обучению членов; хозяйственный и отдел финансов.

Работа партии идет быстрым темпом вперед. Кричевский комитет признает, что спасать завоевания свои нам нужно не только вооруженным путем и бронированным кулаком бедноты, но также и путем переубеждения масс.

В этом направлении вся тяжесть падает на партийную школу, которую должен пройти в течение месяца каждый член организации, дабы он мог везде, где только это будет нужно, агитировать за партию. Кроме того, все без исключения члены партии обязаны по окончании школы пойти в деревню, дабы еще шире и еще больше разнести повсюду «большевистскую заразу», чтобы путем агитации суметь перевести на свою сторону колеблющихся и сомневающихся. Общее руководство лекций поручено т.Азарову, но ввиду того, что всякий коммунист

должен быть прежде всего хорошим солдатом революции, комитет партии уделяет также много внимания отделу по вооружению и обучению членов партии. Производятся в известные дни учения и стрельба из ружей и пулеметов, а также все товарищи должны изучать, разбирать свое оружие. Всем этим делом заведует военком Т.Киселев.

10 сентября 1918 года в только что организованное времменное бюро поступили жалобы местной бедноты, что ее комитет плохо работает и что в нем засели бывшие жандармы и чиновники. Тогда бюро удалило весь состав комитета бедноты, временно назначило трех коммунистов в комитет, созвало через 2 дня съезд деревенских комитетов бедноты, где и выделен новый комитет, куда прошли только коммунисты. Нынче комитет работает под бдительным надзором Коммунистической партии. Далее партия взялась за местный волостной кулацкий совет. Туда были назначены члены партии в качестве реорганизаторов, но с кулаками работать не представлялось возможным, в ближайшее время созывается нами новый съезд для того, чтобы волостной Совет состоял только из бедноты, а нынешний комитет бедноты – только как его отдел под названием «ревизионно-контрольно-учетная коллегия» для учета и реквизиции хлебных и иных запасов у буржуазии и кулачества.

Обращено внимание на деятельность профессиональных союзов, и, благодаря поддержке партии, устраиваются коммунистические мастерские, частью из национализированных, частью из открываемых самостоятельно предприятий. Партия на днях открывает свой пролетарский театр

имени Луначарского. Школа уже работает. Сегодня состоится обложение буржуазии. Словом, просвещенное давление коммунизма здесь, в самой глухи болот и лесов белорусских, видно говорит само за себя.

Здесь на партию смотрят как на правительенную единицу, и, безусловно, все учреждения подчиняются партии, а насколько все это благоприятно и полезно – покажет ближайшее будущее».¹

На прапанове Паўночна-Захадняга абласнога камітэта РСДРП(б) у павеце пачалі ствараць камуны і іншыя калектыўныя гаспадаркі. Рабілі гэта без згоды сялян, якія, прыдбаўшы зямлю, мелі цвёрдае жаданне працаўцаў індывідуальна. Але працэс стварэння калектыўных гаспадарак ужо нельга было прыпыніць. У лютым – сакавіку 1919 г. камбеды, якія выканалі сваю місію, былі аб'яднаны з Саветамі – паўнаўладнымі органамі ўлады на месцах.

25 мая 1919 г. адбыўся Гомельскі губернскі з'езд Саветаў. На ім было вырашана пытанне аб стварэнні Гомельской губерні і пераносе губернскага цэнтра з Магілёва ў Гомель. Чэрыкаўскі павет увайшоў у Гомельскую губерню, а губерня ўвайшла ў склад РСФСР.

Спусташальны подых грамадзянскай вайны востра адчуваўся ў павеце.

Урэшце незадаволенасць часткі насельніцтва новай уладай выбухнула ў антысавецкае паўстанне, якое адбылося ў пачатку 1920 г. Яно ахапіла Быхаўскі, Прапойскі і Чэрыкаўскі паветы. Паўстанцы грамілі пасялковыя

¹ Борьба за Советскую власть в Белоруссии. 1918–1920. Мин., 1968. Т. 1. С. 243–244.